

Polónyi István

HUMÁNERŐFORRÁSOK ÉS AZ OKTATÁS

Polónyi István

HUMÁNERŐFORRÁSOK ÉS AZ OKTATÁS

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2019

Készült a Debreceni Egyetem BTK Kari Kiadói és Jegyzetbizottság jegyzetpályázatának keretében nyújtott támogatás segítségével.

Szakmai lektorok:

Erdey László

Pusztai Gabriella

Olvasószerkesztő:

Godó Katalin

© Polónyi István

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978-963-318-835-4

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

A nyomdai munkálatokat a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzeme végezte 2019-ben

TARTALOM

TARTALOM	3
BEVEZETÉS	5
AZ EMBERI ERŐFORRÁS	6
1.1. A HUMÁNERŐFORRÁSOK FEJLETTSÉGE	8
1.2. A HUMÁN ERŐFORRÁS FEJLETTSÉGÉNEK MÉRÉSE	9
1.2.1. <i>Human Capital Index</i>	9
1.2.2. <i>Human Development Index</i>	10
1.2.3. <i>Lemaradásunk okai</i>	11
1.3. AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK FEJLESZTÉSÉT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK	11
1.4. MELLÉKLET	13
1.5. KÉRDÉSEK, FELADATOK	19
1.6. HIVATKOZÁSOK	20
AZ OKTATÁSRÓL KÖZGAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSben	21
2.1. KÉPZÉS ÉS TÖBBLETKERESÉST	22
2.2. OKTATÁS ÉS GAZDASÁGI HALADÁS	24
2.3. A KÖZGAZDASÁGI ÉS A SZOCIOLÓGIAI EMBERI TŐKE	26
2.4. AZ OKTATÁS TÁRSADALMI HATÁSA	27
2.5. AZ OKTATÁS ÉS A MARXIZMUS	29
2.6. AZ OKTATÁS HATÉKONYSÁGA ÉS MINŐSÉGBIZTOSÍTÁSA	31
2.7. A POLITIKAI GAZDASÁGTAN	33
2.8. TERV VS. PIAC VAGY TERV ÉS PIAC	35
2.8.1. <i>Piac és redisztribúció</i>	35
2.8.2. <i>A piac</i>	35
2.8.3. <i>A tervgazdálkodás</i>	36
2.8.4. <i>A terv versus piac</i>	37
2.8.5. <i>Terv plusz piac</i>	38
2.8.6. <i>Oktatás minősége és hatékonysága – terv és piac esetén</i>	39
2.9.7. <i>És akkor terv vagy piac?</i>	41
2.9. EGY KIS HEZITÁLÁS A TÚLKÉPZÉSRŐL	42
2.9.1. <i>Baj-e a túlképzés?</i>	43
2.9.2. <i>A kétszintű képzés és a tömegesedés</i>	46
2.10. KÉRDÉSEK, FELADATOK	48
2.11. HIVATKOZÁSOK	49
HUMÁNERŐFORRÁS A MUNKAERŐ-PIACON	52
3.1. A MUNKAERŐ-PIACI EGYENSÚLY-HIÁNY ÉS A MUNKANÉLKÜLISÉG ÉRTELMEZÉSE ÉS TÍPUSAI	53
3.2. A FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS A MUNKAERŐPIAC NÉHÁNY JELLEMZŐJE	56
3.3. A MUNKAERŐPIAC EGYENSÚLYTALANSÁGAI	59
3.4. A MUNKABÉR	60
3.5. A FOGLALKOZTATOTTSÁG HATÁSA A RELATÍV BÉRSZÍNVONALRA	61
3.6. MUNKAERŐ-PIACI ELMÉLETEK	63
3.7. A MUNKAERŐPIAC SZERKEZETE	67
3.8. A MUNKAERŐ-KÍNÁLAT GAZDASÁGTANA	71
3.8.1. <i>A népesség és a munkaerő</i>	71
3.8.2. <i>Néhány demográfiai jellemző</i>	73
3.8.2.1. <i>A termékenység</i>	73
3.8.2.2. <i>A halandóság</i>	80
3.8.2.3. <i>A népesség nem és életkor szerinti megoszlása</i>	86
3.8.2.4. <i>Nemzetközi vándorlás</i>	91
3.8.3. <i>A demográfiai elméletekről</i>	95
3.8.4. <i>A népesség és a munkaerőforrás</i>	99
3.8.4.1. <i>A gazdasági aktivitás nemzetközi tendenciái</i>	99
3.8.4.2. <i>Eltérések az országcsoporthoz között</i>	104
3.8.4.3. <i>A poszt szocialista országok foglalkoztatási jellemzőinek alakulása</i>	105
3.8.4.4. <i>A hazai gazdasági aktivitás alakulása</i>	105
3.8.5. <i>A foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlása – a posztindustrializáció és az oktatás</i>	107
3.8.6. <i>A lakosság és a munkaerő iskolázottságának néhány jellemzője</i>	110

3.8.7. Iskolázottság és munkanélküliség	112
3.9. BEFEJEZÉSÜL A MUNKAERŐPIACRÓL	115
3.10. KÉRDÉSEK, FELADATOK	116
3.11. HIVATKOZÁSOK	117
AZ OKTATÁS FINANSZÍROZÁSA	120
4.1. AZ OKTATÁSI KIADÁSOK TERJEDELME	121
4.2. KI MIÉRT FIZETI AZ OKTATÁST?	123
4.2.1. Az oktatás egyéni haszna – azaz miért fizet az egyén?	124
4.2.2. Mit és miért fizet a munkaadó?	127
4.2.3. Az állami szerepvállalás magyarázatai	128
4.2.4. És a nem állami fenntartók?	132
4.2.5. Az adományozók	135
4.2.6. Az oktatás forrásainak megoszlása	136
4.2.7. Az egyes aktorok haszna	137
4.3. A FINANSZÍROZÁS MÓDSZEREI	139
4.3.1. Az oktatás társadalmi, gazdasági integrációja	139
4.3.2. Az oktatás finanszírozás-politikája és az állam finanszírozási módszerei	141
4.3.3. A közoktatás finanszírozása	146
a) Nemzetközi kitekintés	146
b) A hazai közoktatás-finanszírozás	147
4.3.4. A felsőoktatás finanszírozása	152
a) Az állami finanszírozás formái – nemzetközi kitekintés	154
b) A hazai felsőoktatás finanszírozása	155
c.) Hazai tandíjtörténelem	160
4.4. A FELNŐTTKÉPZÉS FINANSZÍROZÁSA	163
4.4.1. A felnőttképzés megtérülése	163
4.4.2. Felnőttképzés finanszírozási mechanizmusai	167
4.5. A FINANSZÍROZÁS SOKSZÍNŰSÉGE ÉS A TAPASZTALATOK ADAPTÁLHATÓSÁGA	169
4.6. KÉRDÉSEK, FELADATOK	170
4.7. HIVATKOZÁSOK	171
BEFEJEZÉSÜL	175
ADATBÁZISOK	176
ÁBRAJEGYZÉK	177
TÁBLÁZATJEGYZÉK	179

„Az ifjúság helyes nevelését és az egész közoktatásügynek intézését a józan erkölcsű népek mindenkoron oly nagy fontosságúnak tekintették, hogy benne látták országaik legfőbb sarokkövét és az általános jólét alapját. És méltán.” (Ratio Educationis)¹

BEVEZETÉS

Ennek a könyvnek az a célja, hogy betekintést nyújtson a humánerőforrások fejlesztésével kapcsolatos legfontosabb témakörökbe.

Először a humán erőforrás fogalmát igyekszik tisztázni, majd annak a gazdasági szerepével foglalkozó elméleteit tekinti át. Ezt követően az emberi erőforrás-kínálat gazdaságtanát veszi górcső alá, annak legfontosabb területeiről – a demográfiáról, a foglalkoztatásról, a munkaerőpiacról – ad alapvető ismereteket. Végül az oktatás gazdaságtanával, az oktatásfinanszírozásával foglalkozik.

A munka a szerző 2002-es széles körben használt („Az Oktatás gazdaságtana” című) tankönyvét jelentősen rövidítve, átdolgozva és legfőképpen aktualizálva igyekszik a hallgatók kezébe használható és közérthető jegyzetet adni a közgazdaságtan és az oktatás határterületével kapcsolatos témában.

A könyv segítséget nyújt a bölcsésztudományi hallgatók számára e témakörökben való tájékozódáshoz, a kapcsolódó tantárgyakra való felkészüléshez, kutatásokhoz.

Az anyag számos ábrával és táblázattal szemlélteti témáit. Ugyanakkor a bemutatott adatok törvényszerűen gyorsan elévülnek, ezért minden fejezet végén kérdésekkel és feladatokkal is segíti a szerző a megértést. Ezek arra ösztönzik az olvasókat, hogy az elérhető adatbázisokban utánanézzenek az adatoknak és elemzéseket, összehasonlításokat végezzenek. Ezt elősegítendő a könyv végén található néhány fontos adatbázis, amely ezekhez az elemzésekhez alapul szolgálhat.

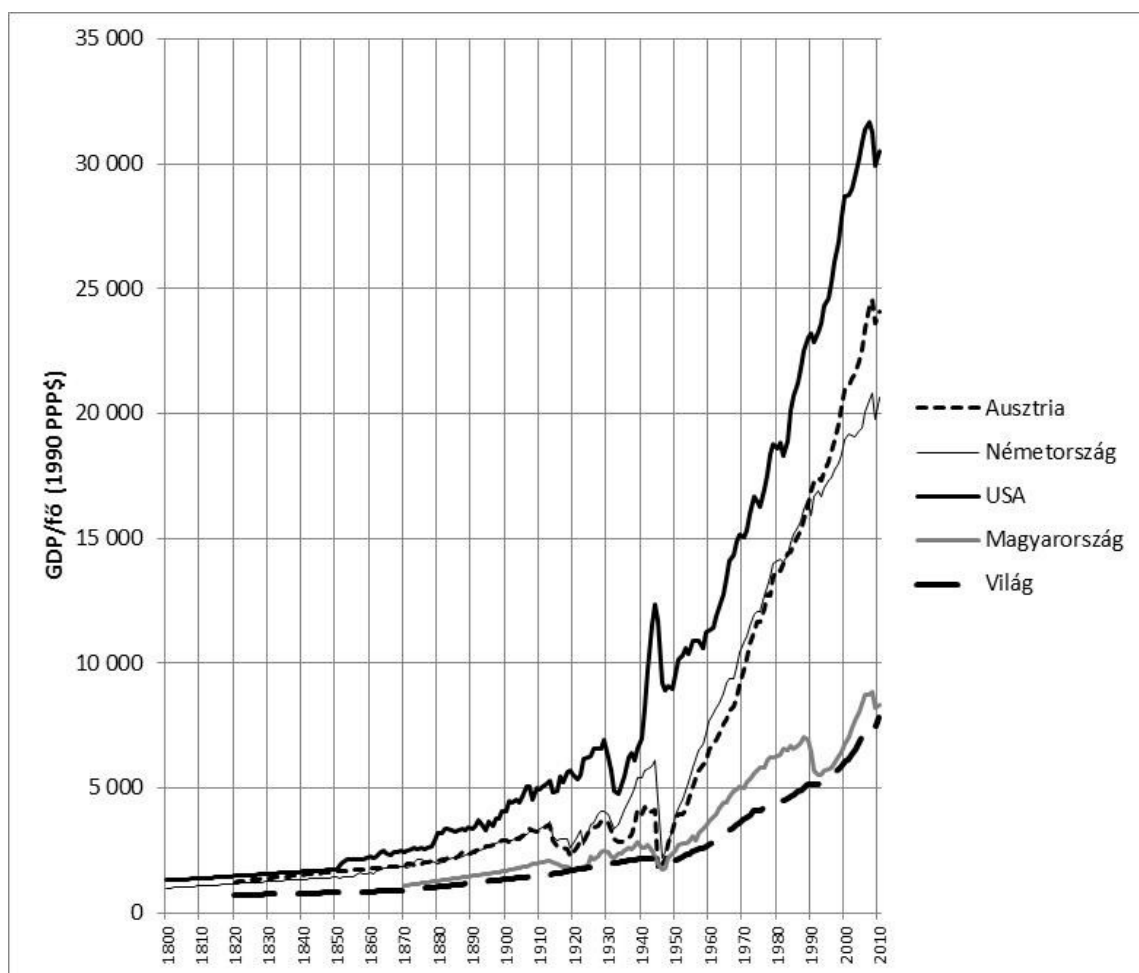
¹ Friml Aladár (1913): Az 1777-iki Ratio Educationis. Kiadja a Katolikus Középiskolai Tanáregyesült. 35. oldal <https://mek.oszk.hu/06500/06559/06559.pdf> (Letöltés: 2019. 08. 05.)

AZ EMBERI ERŐFORRÁS

A fejezet témái:

- Az emberi erőforrás eredményességét meghatározó tényezők.
- A humánerőforrások fejlettségét mérő nemzetközi mutatók:
 - Human Capital Index,
 - Human Development Index.
- Az emberi erőforrások fejlesztését meghatározó tényezők, szakpolitikák.

A 20. század óta emberi erőforrásnak, emberi tényezőnek vagy – még tudálékosabban – humán erőforrásnak nevezik a közgazdászok, sőt ma már gyakran a köznyelv és a hivatalos nyelv is, az embert. Az ember, akinek gazdasági szerepe radikálisan átalakul, felértékelődik. A 19. század közepén még nagy tömegű tanulatlan ipari és mezőgazdasági munkás a történelmi idő előrehaladtával, a népoktatás kötelező válásától nem függetlenül (ami nálunk közismerten 1868-ban következett be) egyre műveltebb, iskolázottabb lett.

1-1. ábra: Ausztria, Németország, Magyarország és az USA egy főre jutó GDP-jének alakulása 1800-2010

Adatok forrása: Maddison Project (<http://www.ggd.net/maddison/maddison-project/home.htm>), illetve hiányzó adatok saját becslés.

A magyar munkaerő átlagos iskolázottsága 1870-ben 3,36 év volt, 1940-ben a lakosság egy főre jutó átlagos iskolaéveinek száma már 5,72 év,² és újabb 70 év elteltével 2010-ben 11,1 év.³ 140 év alatt 330%-ára növekedett. Ausztria esetében 4,14-ről 12-re, 345%-ára.⁴

Ha rátekinünk a világra, s a fejlett országok gazdasági növekedésére, azt látjuk, hogy a gazdasági fejlődés valamikor az 1800-as évektől kezd ugrásszerűen növekedni. Nem nehéz észrevenni ennek okait.

² Adat forrása: Földvári-Leeuwen 2008.

³ Adat forrása: Vienna Institute of Demography.

⁴ Mind a magyar, mind az osztrák összehasonlítás annyiban „sántít”, hogy az 1870-es adat a munkaerőre, a 2010-es a lakosságra vonatkozik. Ugyanakkor, miután a munkaerő iskolázottsága mindig magasabb, mint a lakosságé, a növekedés a bemutatottnál legalább 10-15%-kal nagyobb.

Az egyik az ipari forradalom, amelynek kezdetét a XVIII. század közepétől szokták számítani. Elsők között a textiliparban, azon belül is a pamutiparban történt radikális megújulás: elég az 1733-ban a repülő vetélő, majd később a fonógép, s a mintás szövésre alkalmas gép feltalálására utalnunk. Ezt követte időben a „gőz forradalma”. Newcomen, majd Watt gőzgépe 1769-ben kezdett el működni. Fulton gőzhajója 1809-ben futott ki. A bányagépek és a kohászat fejlődése, majd később a gépgyártás megújulása (a gépgyártó gépek megjelenése, az esztergagép feltalálása, a fűrő-, gyalu- és marógépek megjelenése) kapcsolódott a gőzgépek teremtette lehetőségekhez (Polónyi2004).

A másik az oktatás forradalma. Az intézményes oktatás első jelentősebb kiterjedése a keresztény egyházak hasadásával együtt járó ideológiai és hatalmi küzdelmek terméke volt. A 16–17. századtól a katolikus és protestáns egyházak „lelkekért való harca” nyomán indultak fejlődésnek a hatékonyabb és tömegméretű tanítást, nevelést szolgáló oktatási módszerek és ekkor kezdtek kirajzolódni a szervezeti keretek. Azonban nem ez, hanem a felvilágosodás racionalizmusa hozza létre a formális iskolázási rendszereket. A tankötelezettség bevezetése, az állami népoktatás megteremtése e korszak szülötte. Ennek a folyamatnak a végeredménye az alulról vagy az állami intervencióval kiépülő tömegoktatás Európában és Amerikában a 18–19. században (Polónyi2004).

Aligha vitatható, hogy ennek az elmúlt kétszáz évnek a társadalmi, gazdasági fejlődése alapvetően erre a két forradalomra: az ipari forradalomra és az iskolázási forradalomra, azaz a kötelező oktatásra, majd az oktatás expanziójára, s nyomában az emberi tudás fejlődésére vezethető vissza.

Azaz az általánossá vált szlogennel élve: a humánerőforrás, illetve az emberi tényező fejlődésére vezethető vissza.

1.1.A humánerőforrások fejlettsége

Egy ország társadalmi, gazdasági fejlettségét alapvetően meghatározzák az emberi erőforrások.

Frederick Harbison írja, hogy ”a modern társadalmak céljai (...) politikaiak, társadalmiak és gazdaságiak. Az emberi erőforrás fejlesztése valamennyi célkitűzés megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele. (...) Ha valamely ország képtelen emberi erőforrásait fejleszteni, más téren sem fejlődhet: nem alakulhat ki modern társadalmi és politikai szerkezet, nem hozhatja létre a nemzeti egység tudatát, és nem érhet el nagyobb eredményeket az anyagi jólét területén sem” (Harbison 1968:51).

Az emberi erőforrás fejlettségét meghatározó tényezőket két csoportba oszthatjuk. Az egyik, amelyeket **közvetlen tényezőknek** nevezhetünk, statisztikailag jól mérhetők, és jövőbeli alakulásuk is többé-kevésbé megbízhatóan előrejelezhető, ezek:

- a népesség száma,
- az iskolázottság, képzettség,
- a gazdasági aktivitás,
- az egészségi állapot,
- élethosszig tartó tanulás.

A másik csoport teljes számbavétele (értve ezalatt a tényezők felsorolását, elkülönítését) és mérése meglehetősen nehézkes, előrebecslésük pedig még inkább az, ezek a **közvetett tényezők**, amelyeket nevezhetünk intézményi (institucionális) tényezőknek is:

- a vállalkozási hajlandóság,
- az innovációs teljesítmény,
- a kormányzás,
- a (köz)biztonság,

- a szabadság
- a társadalmi tőke,
- (pl. környezet, lakhatás stb.).

1.2.A humán erőforrás fejlettségének mérése

Szeretjük azt gondolni, hogy Magyarország emberi erőforrásai kiválóak, sőt talán sokan azt is gondolják, hogy a világ élvonalába tartozóak. Számtalanszor halljuk a médiában – sőt tudományos munkákban is –, hogy hány Nobel-díjasunk volt, s hány kiváló magyar elme játszott kiemelkedő szerepet a tudomány, a technika fejlődésében és a művészetben. Nem ennek a könyvnek a feladata, hogy számba vegye és elemezze, hogy valóban hányan is voltak közülük magyar állampolgárok, amikor jelentős alkotásaik születtek, s hányan éltek volna meg a kitüntetésüket, ha Magyarországon maradtak.

Itt azt elemezzük, hogy a humán erőforrás fejlettségének mérésével foglalkozó mutatók alapján hol is áll Magyarország nemzetközi összehasonlításban.

1.2.1.Human Capital Index

Az emberi erőforrás fejlettségének mérésére és nemzetközi összehasonlítására több módszer is kimunkáltak. Az egyik ilyen a Human Capital Index, amelyet a World Economic Forum⁵ dolgozott ki. A Human Capital Report először 2013-ban jelent meg.

A 2013-as Human Capital Index négy pillérből (főmutatóból), s összesen 51 mutatóból állt össze. A négy pillér vagy főmutató *a)* az oktatás, *b)* az egészség és jólét, *c)* a munkaerő és foglalkoztatás, és végül *d)* a támogató környezet. Az első az oktatási pillér 12 mutatót tartalmazott a különböző oktatási szintek részvételi arányait, minőségét és a népesség iskolázottságát. A második az egészség és jólét pillér a csecsemőhalandóságtól néhány megbetegedési jellemzőn és a várható élettartamon keresztül az elhízásig és az egészségügyi szolgáltatásokig tartalmazott indikátorokat. A munkaerő és foglalkoztatás főmutató a foglalkoztatás és a munkanélküliség adatain túl az innovációs kapacitásról, a technológiai abszorpcióig és a vállalati tréningekig foglalt magában mutatókat. S végül a negyedik a támogató környezet pillér a mobil és internethasználók százalékos adatai mellett a gazdaság K+F együttműködéseire és a szellemi tulajdonvédelemre, valamint a szociális mobilitásra vonatkozó információkat tartalmazott. Az egyes pilléreken belül a mutatók sztenderdizálva, de más-más súllyal szerepeltek,⁶ ám az egyes pillérek azonos (egyenegyednyi) súlyt tettek ki a HCI indexben. (Részletesen lásd ennek a résznek a mellékletében.)

A 2013-as Humán Capital Indexszámítása alapján Magyarország a 34 OECD ország között a 30., a 28 EU-tagország között⁷ a 24. lett. Az OECD országok közül csak Görögországot, Mexikót és Törökországot előztük meg, az EU-tagországok közül pedig Görögországot, Bulgáriát és Romániát.

A 2015-ös Human Capital Reportban az index kiszámítása némileg módosult. Az új meghatározás öt korcsoportra fókuszált (15 év alattiak, 15-24 évesek, 25-54 évesek, 55-64

⁵ A World Economic Forum (Világgazdasági Fórum) 1971-ben alakult nonprofit alapítvány, székhelye a svájci Genfben van. Független, nem kötődik sem pártokhoz, sem érdekcsoportokhoz. Szoros együttműködésben áll az összes jelentős nemzetközi szervezettel (UN, OECD, WB stb.). A fórum talán legszélesebb körben ismert rendezvénye az évente Davosban megrendezett konferencia (lásd: <http://www.weforum.org/history>). A fórum rendkívül sok, globális problémákkal foglalkozó átfogó elemzést ad ki. Ilyen többek között a The Global Competitiveness Report, valamint a The Human Capital Report és a The Global Gender Gap Report.

⁶ Az oktatás pilléren belüli indikátorok 2,08, az egészség pillér indikátorai 1,79 a munkaerőpiac indikátorai 1,56 és a környezet indikátorai 2,78 súllyal bírnak.

⁷ Valójában mind az OECD-, mind az EU-országok száma eggyel kevesebb, mert Szlovákia adatai hiányoznak.

évesek és 65 évnél idősebbek), valamint két fő pillérre épült: a tanulásra és a foglalkoztatottságra, összesen 46 indikátort magában foglalva. A tanulás főpillér esetében a 15 év alatti korcsoportnál az oktatási részvételről és az oktatás minőségéről, a 15-24 éveseknél az oktatási részvételről, az iskolai végzettségről és az oktatás minőségéről, a 25-54 éveseknél az iskolai végzettségről és a munkahelyi képzésről, az 55-64 éveseknél és a 65 évesnél idősebbeknél pedig az iskolai végzettségről tartalmaz indikátorokat (összesen 22 mutatót). A foglalkoztatás főpillér esetében a 15 év alatti korcsoportnál a gyermekmunkáról, a 15-24 és a 25-54 éveseknél a gazdasági részvételről és a szakképzettségről, az 55-64 éveseknél és a 65 évnél idősebbeknél a gazdasági részvételről tartalmaz indikátorokat, (összesen 24 mutatót). Az egyes mutatókat itt is sztenderdizálják, és az egyes korcsoportokra vonatkozó értékek súlyozva⁸ adják ki a Human Capital Indexet. (Összetételét lásd e rész mellékletében.)

A 2015-ös Human Capital Indexszámítása alapján Magyarország valamivel jobb helyezést ért el, mint 2013-ban. A 34 OECD ország között a 26., a 28 EU-tagország között a 19. lett. Az OECD országok esetében a poszt szocialista országok közül mindössze Szlovákiát előzzük meg (ezenkívül lényegében csak dél-európai és dél-amerikai országok állnak mögöttünk).

1.2.2. Human Development Index

Az emberi erőforrás fejlettséget mérő mutatók közül a legrégebbi, s talán legismertebb a Human Development Index (HDI), amelyet az ENSZ 1990 óta ad közre.

Az emberi erőforrás fejlettségének indexét, a HDI-mutatót 1990-ben dolgozta ki Mahbub ul Haq⁹. Az „emberi fejlődés index” (Human Development Index, HDI) megalkotásakor „az volt a cél, hogy az addig széles körben használatos GDP helyett egy átfogóbb, a társadalmi jelenségek több oldalát megjelenítő mutató kerüljön kidolgozásra” (Husz 2002:24). Az elképzelés az volt, hogy a GDP által nem mért fontos értékek alapján rangsorolhatóvá tegye az egyes gazdaságokat (Heltai 1998). „Az emberi fejlődés-koncepció a gazdaság teljesítménye mellett még két tényezőt: a hosszú és egészséges életet és a tanultságot tekintő olyan alapvető dimenzióknak, amely mentén való pozitív elmozdulás növeli az emberek választási lehetőségeinek halmazát” (Husz 2002: 25). A mutatót tehát e három tényező alapján számítják, amelyeket azonos súllyal vesznek figyelembe. A HDI fejlődése során a három tényező mérési és számbavételi módszere némileg változott (erről lásd Husz 2002).

„Az értékét tekintve 0 és 1 között mozgó index három mutató egyszerű átlagolásával áll elő: a 'hosszú és egészséges élet' célkitűzés a születéskor várható élettartamban kerül számszerűsítésre, az 'iskolázottságot' olyan arányok képviselik, mint az írástudó felnőtt lakosság, valamint a különböző szintű iskolatípusokba történő beiskolázottak részesedése a népességből, végül az 'életszínvonalat' a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó bruttó hazai termék reprezentálja” (KSH 2008). Az index kiszámításának sémáját a mellékletben mutatjuk be.

A HDI-mutató 2017-es értékét tekintve Magyarország az OECD országok között (34-ből) a 32. volt, csak Mexikót és Törökországot előzte meg. Az EU-országok között pedig (28-ból) a 24. Horvátországot, Lettországot, Romániát és Bulgáriát megelőzve. Ha hosszabb időtávon vizsgáljuk Magyarország helyzetét, akkor azt látjuk, hogy az OECD országok között az 1980-

⁸ 15 év alattiak: 15-24 évesek; 25-54 évesek; 55-64 évesek; 65 évnél idősebbek – Súlyozás (%)=26:16:41:9:8)

⁹ Mahbub ul Haq (1934–1998) pakisztáni közgazdász, aki 1970-1982 között a Világbankban dolgozott (Director of Policy Planning), majd a 1982–1988 között Pakisztán pénzügyminisztere volt. Ezt követően 1989-ben nevezték ki az UNDP (United Nations Development Program) különleges tanácsadójának. Ő vezette azt a nemzetközi tudóscsoportot, amely elkészítette az első Human Development Reportot, s amely 1990 óta lényegében évente készül. 1996-ban megalapította a Development Centert a pakisztáni Iszlámábádban. (Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/Mahbub_ul_Haq)

ban az utolsó harmad elején elfoglalt helyéről 1990-re lejjebb csúszott hátulról a harmadik helyre, s azóta kisebb ingadozásokkal ugyanott maradt. 2005 és 2010 között az OECD-átlag 94%-a körül alakult a HDI-mutató, majd ezt követően még egy féltizedet romlott. Ha az OECD-n belül az egyes országcsoportok átlagát vizsgáljuk, a legalacsonyabb átlaga a dél-amerikai országoknak van, a posztoszocialista és a dél-európai országoknak ennél 6-7%-kal magasabb, egymással nagyjából azonos a mutató középértéke. Magyarországnak az OECD-beli posztoszocialista országok között a legalacsonyabb HDI-indexe. És ez 1990 óta majdnem végig így volt, kivéve a 2000-es évek első évtizedének közepét, amikor egy egészen kicsivel Lengyelország és Szlovákia előtt voltunk.

1.2.3. Lemaradásunk okai

A Human Capital Index adatai alapján látott helyzetünk alapvetően a nemzetközi összehasonlításban kedvezőtlen magyar foglalkoztatási helyzetből, valamint az iskolázottságunknak a fejlett országokhoz viszonyított lassabb üteméből adódik.

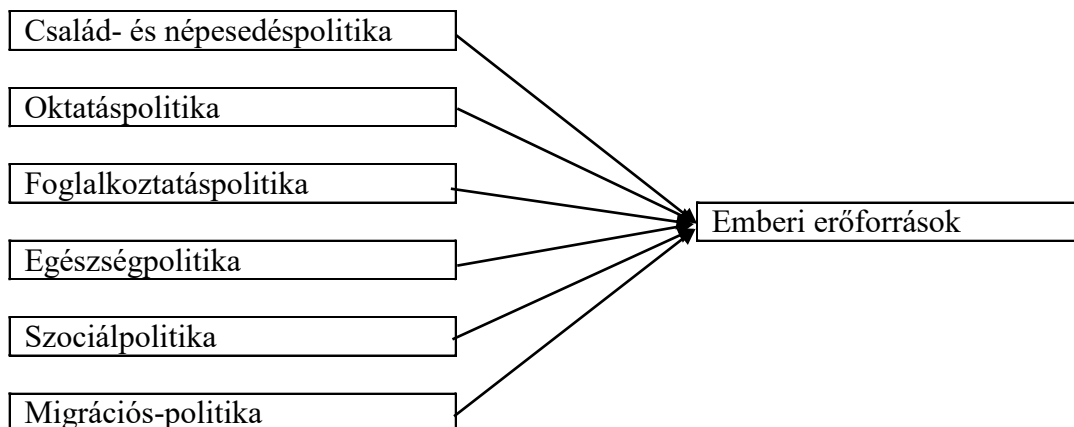
A Human Development Index esetében az OECD országok között elfoglalt nagyon kedvezőtlen helyezésünket a születéskor várható élettartam és a nemzeti jövedelem különösen alacsony szintje, valamint az iskolázottsági mutatók közepes színvonala okozza.

Végül is Magyarország humán erőforrás helyzetének nemzetközi összehasonlításban tapasztalható nem igazán kedvező helyzetét az emberi erőforrás fejlettség szempontjából meghatározó három tényező: a fejlett országoktól elmaradó születéskor várható élettartam, valamint foglalkoztatás, továbbá az iskolázottság növekedésének fejlődésében tapasztalható lassulás okozza (Polónyi 2016).

1.3. Az emberi erőforrások fejlesztését meghatározó tényezők

Frederick Harbison és Charles A. Myers megfogalmazása szerint az emberi erőforrások fejlődésén a tudás, a szakértelem és a társadalom minden tagja teljesítményének növekedése értendő. „Közgazdasági megfogalmazásban ezt úgy írhatjuk le, mint az emberi tőke felhalmozódását és annak hatékony beruházását a népgazdaság fejlődésének érdekében. Politikai megfogalmazásban az emberi erőforrás fejlődése arra képesíti az embereket, hogy teljes felelősséggel vegyenek részt a politikai életben és a demokratikus rendszer polgáraivá válhassanak. Társadalmi és kulturális szemszögből nézve az emberi erőforrások fejlődése abban segíti az embereket, hogy teljesebb és gazdagabb életet éljenek...” (Harbison-Myers 1966:21). Az emberi erőforrások fejlődése sokféle úton megy végbe: idetartozik a közoktatás (az elemi oktatástól a felsőoktatásig), a felnőttoktatás, a különböző (nemcsak szakképzettséget adó) tanfolyamok, önképző körök, az önnevelés, továbbá az élelmezés és a közegészségügy. „Magától értetődik, hogy mind az egészségügy és az élelmezés, mind a közoktatás tökéletesítése lehet a gazdasági növekedés oka és eredménye” (Harbison-Myers 1966: 22).

Ez alapján az emberi erőforrást formáló, fejlesztő társadalmi rendszerek elsősorban az oktatási rendszer, a foglalkoztatás, az egészségügyi rendszer, a szociális rendszer, de ezek mellett rendkívül fontos szerepe van még a családot, a gyermekvállalást, valamint a be- és kivándorlást befolyásoló tényezőknek.

1-2. ábra: Az emberi erőforrás fejlődését meghatározó szakpolitikák

A jövőt tehát azok a közpolitikák befolyásolják leginkább, amelyek az emberi erőforrás fejlődését is: nevezetesen a család-és népesedéspolitika, az oktatáspolitiká, a foglalkoztatáspolitiká, az egészségpolitika, a szociálpolitika és a migrációs-politika.

- A család és népesedéspolitika, amely megteremti azokat a lehetőségeket, amelyek támogatják a gyermekvállalást, a gyermeknevelést, s vele a gyermekek életének, nevelésének családi körülményeit, legyen az hagyományos értelemben vett, vagy bármilyen más (homo, vagy csonka) család, s lehetővé teszik a gyermeket vállaló szülőnek a gyermeknevelés mellett az életcéljai, karrierje megvalósítását.
- Az oktatáspolitiká, amely a felnövekvő nemzedék számára lehetővé teszi megkülönböztetés-mentesen képességei lehető legteljesebb kibontakozását. Részint olyan alapképzését, amelyre hosszú távon lehet szakmai és továbbképzéseket építeni, részint olyan szakmai, felső- és továbbképzéseket, amely lehetővé teszi a munkaerőpiacra való bekapcsolódását.
- A Foglalkoztatáspolitiká, amely hozzásegíti az embereket a munkaerő-piaci kereslethez való igazodáshoz, és kikényszeríti a megkülönböztetés-mentes foglalkoztatást.
- Az egészségpolitika, amely a megelőzéssel és a gyógyító tevékenységgel elősegíti az emberi élet egészségben történő mind hosszabb megélését.
- A szociálpolitika, amely a hátrányos helyzetű embereket méltó életkörülményekhez segíti hozzá.
- A migrációs-politika, amely részint a kivándoroltak hazatérését igyekszik elősegíteni, részint a bevándorlókat segíti humánus ellátáshoz, és kellő szelektivitással az országban való letelepedéshez.

Ki lehetne még emelni két további fontos szakpolitikát: a kisebbségpolitikát és a nőpolitikát, azonban ezeknek az előbbiekre szerves részeként kell funkcionálni.

1.4.Melléklet

1-1. táblázat: 2013. évi Human Capital Index pillérei és indikátorai

Alappillérek	Indikátorok
1. pillér: Oktatási pillér	
Hozzáférés	Résztvételi hányad az alapfokú oktatásban %
	Résztvételi hányad a középfokú oktatásban %
	Résztvételi hányad a felsőfokú oktatásban %
	Oktatási részvétel nemek közötti különbsége
Minőség	Internet-hozzáférés az iskolában
	Az oktatási rendszer minősége
	Az elemi iskola minősége
	A matematika és tudományos képzés minősége
Iskolázottság	Az iskolai menedzsment minősége
	A 25 éves és idősebb népességből az alapfokú iskolát végzettek aránya %
	A 25 éves és idősebb népességből a középfokú iskolát végzettek aránya %
	A 25 éves és idősebb népességből a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya %
2. pillér: Egészség és jól-lét	
Túlélés	A csecsemőhalandóság (1000 élveszületésre jutó)
	A várható élettartam
	Túlélési nemek közötti különbség
Egészség	Alacsony testsúly és testsúlycsökkenés 5 éves kor alatt %
	A betegen töltött élettévek a várható élettartam %-ában, korrigált várható élettartam
	Nem fertőző betegségek miatti halálozás aránya 60 év alatt %
	Elhízás (a felnőttek % aránya 30 vagy nagyobb BMI indexszel)
	Nem fertőző betegségek gazdasági hatása
	Fertőző betegségek gazdasági hatása
Jól-lét	Stressz (%-a)
	Depresszió (%-a)
Szolgáltatások	Víz, egészségügyi és higiénés szolgáltatások
	Egészségügy elérhetőség
3. pillér: Munkaerő és foglalkoztatás	
Részvétel	15–64 évesek munkaerő-piaci részvételi aránya %
	65 éves és idősebb népesség munkaerő-piaci részvételi aránya %
	Gazdasági életben való részvétel nemek közötti különbsége
	Munkanélküliségi ráta %
	Ifjúsági munkanélküliségi ráta %
Tehetség	Az ország tehetség vonzó képessége
	Az ország tehetség megtartó képessége
	Könnyen pótolható szakképzettségű foglalkoztatott
	Termelékenység összefüggő bér
	Innovációs kapacitás
	A gazdaság komplexitásának indexe
	Vállalati szintű technológiai abszorpció
	Tudományos és technikai folyóirat cikk ezer főre vetítve
Képzés	A munkaképes lakosság átlagéletkora
	A személyzet képzése
Képzési szolgáltatások	Képzési szolgáltatások
4. pillér: A támogató környezet	
Infrastruktúra	Mobilhasználok 1000 főre vetítve
	Internethasználok 100 főre vetítve
	Minőségi hazai közlekedés
Együttműködés	Állami klaszterfejlesztés
	Üzleti szféra és egyetemek K+F együttműködése
Jogi keretek	Vállalkozási index
	Szociális védőháló
	Szellemi tulajdon védelme és tulajdon jogok
Társadalmi mobilitás	Szociális mobilitás

Forrás: The Human Capital Report. World Economic Forum 2013 (6–7. old.)
http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf

1-2. táblázat: A 2015. évi Human Capital Index pillérei és indikátorai

	15 év alattiak	15-24 évesek	25-54 évesek	55-64 évesek	65 évnél idősebbek
TANULÁS	Oktatási részvétel	Oktatási részvétel	Iskolai végzettség	Iskolai végzettség	Iskolai végzettség
	Alapfokú oktatás részvételi ráta	Felsőfokú oktatás részvételi arány	Alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya
	Középfokú oktatás részvételi ráta	Szakképzés részvételi arány	Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya
	Alapfokú oktatás bennmaradási arány		Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya
	A nők és férfiak részvételi arány különbsége a középfokú oktatásban				
		Iskolai végzettség			
		Alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya			
		Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya			
	Oktatás minősége	Oktatás minősége	Munkahelyi képzés		
	Általános iskola minősége	Az oktatási rendszer minősége	Alkalmazottak képzési szolgáltatása		
		Ifjúsági írástudás arány	Gazdaság komplexitása		

	15 év alattiak	15-24 évesek	25-54 évesek	55-64 évesek	65 évnél idősebbek
FOGLALKOZTATOTSÁG	Kiszolgáltatósság	Gazdasági részvétel	Gazdasági részvétel	Gazdasági részvétel	Gazdasági részvétel
	Gyermekmunka előfordulása	Munkaerő-piaci részvétel	Munkaerő-piaci részvétel	Munkaerő-piaci részvétel	Munkaerő-piaci részvétel
		Munkanélküliségi ráta	Munkanélküliségi ráta	Munkanélküliségi ráta	Munkanélküliségi ráta
		Alul-foglalkoztatottsági ráta	Alul-foglalkoztatottsági ráta	Alul-foglalkoztatottsági ráta	Alul-foglalkoztatottsági ráta
		Nem foglalkoztatott oktatási vagy képzési ráta	Férfiak és nők foglalkoztatásának különbségi rátája	Születéskor várható egészségben töltött várható élettartam	65 éves kor után egészségben töltött várható élettartam
		Tartós munkanélküliségi ráta			
		Szakképzettség	Szakképzettség		
		Túlképzés előfordulása	Magasan képzett foglalkoztatás előfordulása		
		Alulképzés előfordulása	Közepesen képzett foglalkoztatás előfordulása		
		Sokoldalú szakismeret (Skill diversity)	Alacsonyán képzett foglalkoztatottak		

Forrás: The Human Capital Report 2015.

[http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf\(3-4.\)](http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf(3-4.))

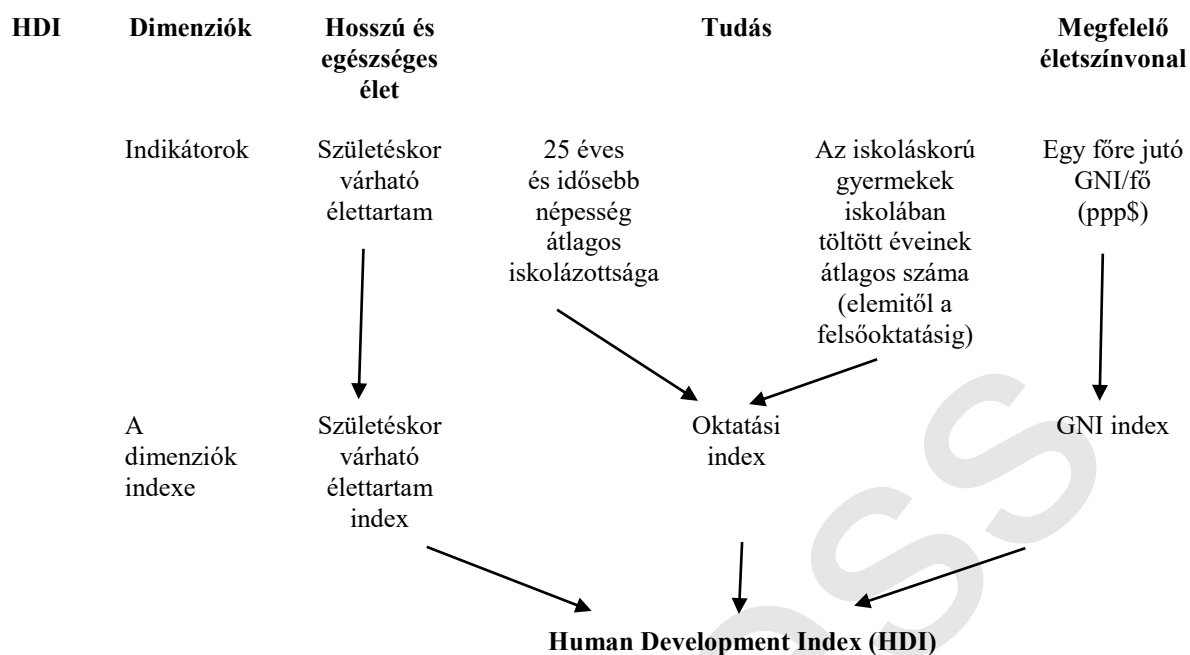
1-3. táblázat: Human Capital Index 2015 az OECD és az EU országai esetében

	OECD	HCI 2015		EU	HCI 2015
1	Finnország	85,78	1	Finnország	85,78
2	Norvégia	83,84	2	Svédország	82,73
3	Svájc	83,58	3	Dánia	82,47
4	Kanada	82,88	4	Hollandia	82,30
5	Japán	82,74	5	Belgium	81,12
6	Svédország	82,73	6	Ausztria	81,02
7	Dánia	82,47	7	Írország	80,59
8	Hollandia	82,30	8	Franciaország	80,15
9	Új-Zéland	81,84	9	Szlovénia	79,95
10	Belgium	81,12	10	Észtország	79,88
11	Ausztria	81,02	11	Litvánia	79,33
12	Írország	80,59	12	Egyesült Királyság	79,07
13	Ausztrália	80,22	13	Luxemburg	78,79
14	Franciaország	80,15	14	Németország	78,55
15	Szlovénia	79,95	15	Lettország	78,39
16	Észtország	79,88	16	Cseh Köztársaság	77,60
17	Egyesült Államok	79,64	17	Ciprus	77,33
18	Egyesült Királyság	79,07	18	Lengyelország	77,06
19	Izland	78,86	19	Magyarország	75,82
20	Luxemburg	78,79	20	Málta	75,77
21	Németország	78,55	21	Szlovákia	75,48
22	Cseh Köztársaság	77,60	22	Olaszország	75,44
23	Lengyelország	77,06	23	Horvátország	75,37
24	Izrael	77,03	24	Portugália	74,50
25	Koreai Köztársaság	76,84	25	Románia	73,94
26	Magyarország	75,82	26	Görögország	73,70
27	Szlovákia	75,48	27	Spanyolország	73,30
28	Olaszország	75,44	28	Bulgária	72,81
29	Portugália	74,50			
30	Görögország	73,70			
31	Spanyolország	73,30			
32	Chile	71,80			
33	Mexikó	68,50			
34	Törökország	67,09			

Forrás: The Human Capital Report 2015.

http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf

1-3. ábra: A Human Development Index kiszámítási sémája

1-4. táblázat: Human Development Index (HDI) 1990-2017 között az OECD országokban

		1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017
1	Norvégia	0,850	0,883	0,917	0,932	0,942	0,948	0,951	0,953
2	Svájc	0,832	0,848	0,889	0,905	0,932	0,942	0,943	0,944
3	Ausztrália	0,866	0,883	0,898	0,908	0,923	0,936	0,938	0,939
4	Írország	0,763	0,795	0,857	0,896	0,909	0,929	0,934	0,938
5	Németország	0,801	0,834	0,868	0,903	0,921	0,933	0,934	0,936
6	Izland	0,802	0,826	0,860	0,889	0,891	0,927	0,933	0,935
7	Svédország	0,816	0,856	0,897	0,899	0,905	0,929	0,932	0,933
8	Hollandia	0,829	0,861	0,876	0,891	0,910	0,926	0,928	0,931
9	Dánia	0,799	0,831	0,863	0,903	0,910	0,926	0,928	0,929
10	Kanada	0,849	0,861	0,867	0,892	0,902	0,920	0,922	0,926
11	USA	0,860	0,877	0,885	0,898	0,914	0,920	0,922	0,924
12	UK	0,775	0,839	0,867	0,891	0,905	0,918	0,920	0,922
13	Finnország	0,784	0,816	0,858	0,895	0,903	0,915	0,918	0,920
14	Új-Zéland	0,818	0,851	0,869	0,888	0,899	0,914	0,915	0,917
15	Belgium	0,806	0,852	0,873	0,889	0,903	0,913	0,915	0,916
16	Japán	0,816	0,840	0,855	0,873	0,885	0,905	0,907	0,909
17	Ausztria	0,795	0,817	0,838	0,855	0,895	0,903	0,906	0,908
18	Luxemburg	0,782	0,808	0,855	0,878	0,889	0,899	0,904	0,904
19	Izrael	0,792	0,823	0,853	0,872	0,887	0,901	0,902	0,903
20	Korea	0,728	0,778	0,817	0,855	0,884	0,898	0,900	0,903
21	Franciaország	0,779	0,825	0,849	0,869	0,882	0,898	0,899	0,901
22	Szlovénia	0,767	0,782	0,825	0,861	0,882	0,889	0,894	0,896
23	Spanyolország	0,754	0,800	0,825	0,844	0,865	0,885	0,889	0,891
24	Csehország	0,730	0,753	0,796	0,835	0,862	0,882	0,885	0,888
25	Olaszország	0,769	0,800	0,830	0,857	0,870	0,876	0,878	0,880
26	Észtország	0,733	0,727	0,780	0,825	0,845	0,866	0,868	0,871
27	Görögország	0,753	0,768	0,796	0,845	0,856	0,866	0,868	0,870
28	Lengyelország	0,712	0,740	0,785	0,808	0,835	0,855	0,860	0,865
29	Szlovákia	0,739	0,751	0,764	0,794	0,829	0,851	0,853	0,855
30	Lettország	0,704	0,673	0,728	0,802	0,816	0,841	0,844	0,847
31	Portugália	0,711	0,760	0,785	0,800	0,822	0,842	0,845	0,847
32	Chile	0,701	0,727	0,759	0,788	0,808	0,840	0,842	0,843
33	Magyarország	0,704	0,741	0,769	0,804	0,823	0,834	0,835	0,838
34	Törökország	0,579	0,607	0,655	0,690	0,734	0,783	0,787	0,791
35	Mexikó	0,650	0,669	0,702	0,728	0,743	0,767	0,772	0,774

Forrás: <http://hdr.undp.org/en/data#>

1-5. táblázat: Human Development Index (HDI) 2015-ben az OECD és az EU 28 országaiban

	OECD	2015		EU28	2015
1	Norvégia	0,948	1	Írország	0,929
2	Svájc	0,942	2	Németország	0,933
3	Ausztrália	0,936	3	Svédország	0,929
4	Németország	0,933	4	Hollandia	0,926
5	Írország	0,929	5	Dánia	0,926
6	Svédország	0,929	6	UK	0,918
7	Izland	0,927	7	Finnország	0,915
8	Hollandia	0,926	8	Belgium	0,913
9	Dánia	0,926	9	Ausztria	0,903
10	Kanada	0,920	10	Luxemburg	0,899
11	USA	0,920	11	Franciaország	0,898
12	UK	0,918	12	Szlovénia	0,889
13	Finnország	0,915	13	Spanyolország	0,885
14	Új-Zéland	0,914	14	Csehország	0,882
15	Belgium	0,913	15	Olaszország	0,876
16	Japán	0,905	16	Észtország	0,866
17	Ausztria	0,903	17	Görögország	0,866
18	Izrael	0,901	18	Lengyelország	0,855
19	Luxemburg	0,899	19	Szlovákia	0,851
20	Korea	0,898	20	Lettország	0,841
21	Franciaország	0,898	21	Portugália	0,842
22	Szlovénia	0,889	22	Magyarország	0,834
23	Spanyolország	0,885	23	Málta	0,871
24	Csehország	0,882	24	Ciprus	0,860
25	Olaszország	0,876	25	Litvánia	0,852
26	Észtország	0,866	26	Horvátország	0,827
27	Görögország	0,866	27	Bulgária	0,807
28	Lengyelország	0,855	28	Románia	0,805
29	Szlovákia	0,851			
30	Portugália	0,842			
31	Lettország	0,841			
32	Chile	0,840			
33	Magyarország	0,834			
34	Törökország	0,783			
35	Mexikó	0,767			

Forrás: <http://hdr.undp.org/en/data#>

1.5. Kérdések, feladatok

Hogyan változott a világ és Magyarország iskolázottsága az elmúlt 150 évben és ennek milyen okait lehet azonosítani?

Melyek az emberi erőforrás fejlettségét meghatározó közvetlen és közvetett tényezők?

Melyek a Human Capital Index meghatározó elemei (pillérei)?

Melyek a Humán Development Index meghatározó elemei?

Elemezze a magyar humán erőforrások helyzetét a HCI és a HDI indexek nemzetközi összehasonlításával!

Melyek az emberi erőforrás fejlődését meghatározó szakpolitikák?

1.6. Hivatkozások

- Földvári P. – B. van Leeuwen (2008): A magyar lakosság átlagos iskolázottságának becslése, 1920—2006. Statisztikai Szemle, 86. évfolyam, 10-11. sz.
- Harbison F. - Myers C. A (1966): Elméletek az emberi erőforrás fejlődéséről. In.: Illés Lajosné (szerk.): Az oktatás gazdaságossága. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harbison, F. (1968): Emberi erőforrások és fejlődés. In.: Az oktatás tervezése. Tanulmányok. UNESCO, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Husz I. (2002): Az emberi fejlődés indexe. In.: Lengyel Gy. (szerk.): Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből. BKÁE., Budapest. <http://www.lib.uni-corvinus.hu/pdf/indikatorok.pdf> (Letöltés: 2011.07.08.)
- Polónyi I. (2004): A szakmai képzés és a szakmai műveltség átalakulásai. Educatio, 2. sz.
- Polónyi I. (2010): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. Educatio, 3.sz.
- Polónyi I. (2016): A magyar emberi erőforrás fejlettsége – két nemzetközi mutató tükrében. Iskolakultúra, 7-8. sz.
- Schulze, M-S. (2007) Origins of Catch-up Failure: Comparative Productivity Growth in the Hapsburg Empire, 1870-1910. Working Papers, No. 100/07. London School of Economic, May <http://www.lse.ac.uk/economicHistory/pdf/WP100MS.pdf> (Letöltés: 2015.10.10.)
- The Human Capital Report. World Economic Forum 2013.
- The Human Capital Report 2015. World Economic Forum.

AZ OKTATÁSRÓL KÖZGAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSBEN

A fejezet témái:

- Képzés és többletkereset
- Oktatás és gazdasági haladás
- Az oktatás társadalmi hatása
- Az oktatás és a marxizmus
- Az oktatás hatékonysága és minőségbiztosítása
- Oktatás és politikai gazdaságtan
- Oktatástervezés vagy piaci oktatás
- Oktatás és túlképzés

Ebben a fejezetben az oktatás gazdasági hatásával és kapcsolataival foglalkozó teóriákat igyekszünk körbejárni. Először a klasszikusok gondolatait tekintjük át, majd a növekedés-elméletekre vetünk egy pillantást, hogy eljussunk az emberi erőforrások „nagy elméleteihez”: az emberi tőke elméletéhez, és az emberi erőforrás tervezésével foglalkozó teóriákig. Az oktatás hatékonyságával és minőségével foglalkozó gondolatokat is felvillantjuk, és végül kitérünk az oktatás társadalmi, gazdasági integrációjának kérdésére is.

2.1. Képzés és többletkereset

Az oktatás először mint az egyéni kereset növelésének módja jelenik meg a közgazdaságtan első teoretikusainak munkáiban.

Adam Smith¹⁰ szerint a gazdaság alapja a munkamegosztás és a csere. A munkamegosztás lényegesen megnöveli a termelékenységet. A gombostűkészítés példáján keresztül mutatja be ő a munkamegosztás eredményét. „Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. (...) Így azután a gombostűkészítés fontos mestersége mintegy tizenhét külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mindegyiket külön kéz végzi (...) Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott (...) és ahol minden egyes személy (...) négyezer-nyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna, anélkül, hogy bármelyikük is külön képzést kapott volna, úgy bizonyos egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt sem tudtak volna megcsinálni.” (Smith 1992:16)

A szakképzés szerepe tehát a munkamegosztásra való felkészítés. Az eredménye azonban egyértelmű az egyén számára.

Smith így ír: "Költséges új gépet azért állítunk üzembe, mert azt várjuk, hogy különleges munkájával, amit teljes elavulásig végez, nemcsak megtéríti nekünk a ráfordított tőkét, hanem ezen felül még meghozza legalábbis a szokásos profitot. Ilyen költséges géphez hasonlíthatjuk az olyan embert, aki sok munkát és időt áldoz, hogy kitanuljon valami különleges készséget és szaktudást igénylő mesterséget. Azt várjuk, hogy a munka, amit megtanult, az egyszerű munka bérén felül megtéríti a tanulásra fordított összes költséget, és ezen felül meghozza egy a költségösszeggel egyenlő nagyságú tőkének legalábbis a szokásos profitját." (Smith 1992:110) "Ezen az elven alapszik a szakképzett munka és a tanulatlan munka bére közötti különbség." (Smith 1992:111)¹¹

Mintegy két évszázad múlva Gary Becker kezd el foglalkozni a főiskolai és középiskolai képzés egyéni megtérüléseivel az Egyesült Államokban (Becker G. 1962). A tanulmányában igyekszik általános összefüggéseket levezetni a kereset, a megtérülési ráta és az oktatásba beruházott összeg között és megmutatni, hogyan lehet ezt az utóbbi kettőt közvetve kikövetkeztetni a keresetekből. Az oktatást alapvetően magánbefektetésnek tekinti, olyan beruházásnak, amelynek gazdaságosságát a jövőben elérhető jövedelmek alapján lehet meghatározni. Az iskolázás egyéni, illetve családi költségeit, valamint a tanulói idő alatt elmaradt kereseteket tőkeként összesíti, és ezt állítja szembe azzal a jövedelem-többlettel, amelyet a magasabb képzettségű dolgozók élveznek az alacsonyabb képzettségűekkel szemben. (A főiskola elvégzésének összes magánköltségét közvetett és közvetlen költségekre bontotta, – a közvetlen költségek közé sorolta a tandíjat, a tanulóhoz szükséges könyvek árát és minden

¹⁰Adam Smith (1723-1790) skót filozófus, akit a modern közgazdaság-tudomány megteremtőjének tartanak

¹¹ Smith hozzászól: "Az alkotó művészetekre és szellemi foglalkozásokra való nevelés még hosszadalmasabb és még költségesebb. Ezért a festőket és szobrászokat, az ügyvédeket és orvosokat másoknál sokkal jobban kell megfizetni; jobban is fizetik őket." (Smith 1992: 111)

megélhetési költséget azon felül, ami akkor is fellépett volna, ha az adott személy nem tanult volna tovább. A közvetett költségrészbe a továbbtanulás miatt elmaradt kereseteket számította.)¹² Becker későbbi tanulmányaiban az emberi tőkét mint a személyi jövedelemmegoszlás alapvető meghatározóját kezeli (Becker 1975).

Az emberi beruházást mikroökonómiai szinten vizsgáló elméletek legsúlyosabb problémája, hogy az egyén oktatási döntései során mennyire tekinthető „homo oeconomicusnak”. Tehát mennyire tudja összes gazdasági előnyét előre megbecsülni, – egyáltalán akarja-e megbecsülni, és mennyire csak gazdasági előnyöket vesz figyelembe döntése során?

Úgy tűnik, ennek a megközelítésnek akkor és ott van jelentősebb ideológiai szerepe, ahol és amikor tandíjat vezetnek be vagy emelnek. Ez esetben lehet és szoktak is a politikusok erre a közgazdasági megközelítésre hivatkozni.

Hozzá kell tenni, hogy az egyéni keresetek oktatással összefüggő magyarázatainak van egy másik, kicsit későbbi (a 70-es években felbukkant) teóriája is: a szűrőelmélet, amely szerint az oktatás nem járul hozzá az egyének jobb gazdasági szerepléséhez, nem növeli termelékenységüket, ehelyett a képzésben való részvétel információs értékkel bír. Ugyanis azoknak, akiknek más okból (pl. mert velük született képességeik jobbak) kiindulásként magasabb a termelékenysége, azok komparatív előnyökkel rendelkeznek az oktatásban való részvétel tekintetében. Magyarul a jobb képességű, magasabb termelékenységű munkavállalók több iskolát végeznek. Az egyének az elmélet szerint éppen azért vesznek részt a tankötelezettségen túli oktatásban, képzésben, hogy a potenciális munkaadóknak képességeiket bizonyítsák.¹³ A szűrőelmélet nem igazán nyert teret az oktatáspolitikusok között, s nagyrészt az oktatásban dolgozó kutatók is kevésbé priorizálják. Nem is csoda, hiszen ha az oktatás csupán szűrő szerepet játszik, akkor a közösségi ráfordítások erősen megkérdőjelezhetőek (s ez sem az oktatáspolitikusoknak, sem az oktató-kutatóknak nem jó).

Mint ahogy az oktatás fogyasztási megközelítése sem igazán népszerű ezekben a körökben. Pedig mint Gábor R. István írja az "emberi- és fizikai tőke a beruházás analóg kezelését, amely /.../ az /.../ emberi tőkeelmélet kemény magja, legfőképpen annak a perdöntő különbségnek a zárójelbe tévése miatt látom aggályosnak, hogy míg a fizikai beruházás a beruházó számára normális esetben jövőbeli hozam reményében vállalt jelenbeli áldozat (lemondás jelenbeli – mondjuk egyszerűen így – élvezetekről nagyobb jövőbeli élvezetekért, vagy (/.../ előbb egy lépés vissza, majd kettő előre)addig a tanulás normális esetben alapvetően pozitív élmény, s ennyiben magában hordja jutalmát (egy lépés előre, majd még egy – kettő, három? – előre); ennyiben éppenséggel nem beruházás." (Gábor 1999). Majd azzal folytatja, hogy "a továbbtanulási igények gazdasági növekedést kísérő folyamatos emelkedésének megmagyarázására /.../ a fogyasztáselmélet tűnik alkalmasabbnak: más úgynevezett normál fogyasztási jószágokhoz hasonlóan, az iskola mint fogyasztási szolgáltatás iránt is a reáljövedelmek emelkedésével természetesen növekszik a lakossági kereslet" (Gábor 1999).

A fogyasztáselméletnek az az alapvető problémája, hogy amennyiben azt elfogadjuk, akkor az oktatás alakítását a piacra, a vevői szuverenítésra kellene bízni. Majd látni fogjuk később, ez is egy elméleti vita tárgya, hogy meg lehet-e ezt tenni, s ha igen mennyire lehet.

¹² Becker számításai szerint a városban lakó fehér férfiaknál az oktatási költségek hozama 1939-ben 14,3 % volt; a halálózási arányban és a munkanélküliségben mutatkozó különbségeket is számításba véve 19,2 %. A főiskolai nevelési költségek 1940 és 1955 közötti hozama, a faji, halálózási, foglalkoztatottság- és tehetségbeli különbségeket is figyelembe véve 12,5 % volt.

¹³ Magyarul Arrow (1979) munkája jelent meg ebben a teóriában.

2.2. Oktatás és gazdasági haladás

Az oktatás mint a gazdasági fejlődés egyik meghatározó tényezője, ugyancsak már a közgazdaságtan első teoretikusaiban felmerül.

Adam Smith az állótőke részének tekinti "a lakosság, illetve a társadalom valamennyi tagjának minden gazdaságilag hasznos tudását és képességét" (Smith 1992:282).

Friedrich List¹⁴ szerint az oktatás olyan növekedési tényező, amelynek növelése érdekében akár nemzedékeken át le kell mondani bizonyos előnyökről, hogy azok később hatványozottan térüljenek meg. "Minden költség, amelyet az ifjúság nevelésére, a jogrend fenntartására, a nemzet védelmére stb. fordítanak, értékek feláldozását jelenti a termelőerők javára. Nagy része annak, amit egy nemzet elhasznál a jövő nemzedékek nevelésére, a nemzet jövőbeni termelőerejének fejlesztését szolgálja." (List 1940: 180) List az oktatást mint a nemzet érdeke szempontjából fontos követelményt tekinti, ami persze hasznót hozhat az egyénnek is, – de Listnél a hangsúly a nemzet érdekén van, s kevésbé az egyén hasznán.

Az ember, a képzett munkaerő mint alapvető termelési tényező, s így mint a gazdasági fejlődés egyik meghatározó tényezője – a fizikai tőke mellett – a neoklasszikus közgazdaságtan egyik alapkérdése. P.H. Douglas amerikai közgazdász és Ch. W. Cobb matematikus a gazdasági növekedést a tőke és a munkaerő figyelembe vételével igyekezett megmagyarázni. Majd ezt a technikai haladás figyelembevételével igyekezett – többek között Robert Solow és Odd Aukrust – továbbfejleszteni. Ezt követően egyre több olyan vizsgálat látott napvilágot, amely az egyes országok gazdasági növekedését különböző tényezőkkel igyekszik kapcsolatba hozni. A legismertebb talán Eduard F. Denison munkája (Denison 1964). A szerző többek között az Egyesült Államok gazdaságnövekedési statisztikáinak alapján igyekszik e növekedés forrásait feltárni és a növekedéshez való hozzájárulásuk arányait számszerűsíteni. Megállapítják, hogy a gazdasági növekedés jelentős eleme az emberi tényező. Ennek a megközelítésnek a fejlődése eljutott addig, hogy a fejlődés magyarázatába beemelte a munka összetételében és minőségében bekövetkezett változásokat, s felmerült, hogy a hagyományos tőkefogalmat kiszélesítse az oktatásra, szakképzésre fordított összegekkel is (Varga 1998:68).

Az oktatás és gazdasági fejlődés közötti pozitív kapcsolat elemzésének mára hatalmas irodalma van. Neves kutatók mellett világszervezetek végeznek nemzetközi összehasonlító elemzéseket az oktatás gazdaságfejlesztő hatásáról (World Bank, OECD, UNESCO). Persze a gazdasági fejlődés és az oktatás (vagy más magyarázó tényezők¹⁵) kapcsolatát elemző vizsgálatok alapvető problémája az, hogy a korrelációs számítások természetéből adódóan nem tisztázható, hogy az egymással kapcsolatban álló tényezők közül melyik az ok és melyik az okozat. Nem dönthető el tehát az a kérdés, hogy azért fejlődik egy ország, mert sokat költ az oktatásra, vagy azért költ sokat az oktatásra, mert a gazdasági fejlődés nyomán rendelkezésre álló források azt lehetővé teszik. Alighanem arról van szó, hogy a gazdasági fejlődés és az emberi tényezők, az emberi erőforrások fejlődése csak együttesen, mintegy kéz a kézben mehet végbe. (Lásd erről Jánossy 1996, akiről később lesz szó.)

¹⁴ Friedrich List (1789-1846) német közgazdász, gazdaságpolitikus. Meg kell említeni, hogy List nézetei jelentős hatással voltak Kossuth Lajosra is. List a még feudálisan széttagolt Németországban élt, s munkásságának célja az volt, hogy megmutassa, miként lehetne Németországban a tőkés fejlődést felgyorsítani. List írásai erősen nacionalisták, a német ipar védelmét, az egységes belső piac kialakítását szorgalmazták. A közgazdaság feladata szerinte az, hogy megmutassa, miként lehet egy nemzet termelőerőit fejleszteni. Különösen kiemeli, hogy a nemzeti érdek felette áll az egyéni érdeknek, mivel az egyének önmagukban nem gondoskodnak a későbbi nemzedékek jólétéről. Az egyének önmagukban nem lennének hajlandók (de a hajlandók is jó) áldozatot hozni annak érdekében, hogy a nemzeti termelőerők fejlődjenek. Ez a feladat az államhatalomra vár.

¹⁵ A társadalom és gazdaság színtere minden mérhető tényezője kapcsolatba állítható –és kapcsolatban is van –a gazdasági fejlődéssel: az egy főre jutó kalória-fogyasztástól a születéskor várható élettartamon keresztül az 1000 lakosra jutó felsőoktatási hallgató, a 10000 lakosra jutó orvos, mérnök stb. számig, vagy a kommunális szemét fajsúlyáig.

Ezen előzmények után, ill. ezekkel párhuzamosan –lényegében a klasszikus megközelítésből –fejlődött ki a XX. század második felére az emberi tőke elmélete – amelynek legismertebb teoretikusa Theodore W. Schultz. Eszerint a munkaerő gazdasági szerepében meghatározó jelentőségű emberi tudás egy hosszú, költséges folyamat eredményeképpen alakul ki, amely leginkább a beruházási folyamathoz hasonlít, s a fogyasztásnak nevezett folyamat jó része az emberi tőkébe való beruházást jelent (Schultz 1983:48). Az emberi tőkébe történő ilyen beruházások megmagyarázzák az egy dolgozóra jutó reáljövedelem növekedésének legnagyobb részét. Az emberi tőkét növelő ráfordítások öt fő kategóriája:

(1) az egészségügyi létesítmények és szolgáltatások, amelyek az emberek élettartamát, erejét, állóképességét, vitalitását és életképességét befolyásolják;

(2) a munka közbeni képzés;

(3) a formális, szervezett, elemi, közép- és felsőfokú oktatás;

(4) a felnőttképzési programok; valamint

(5) az egyének és családok vándorlása a változó munkalehetőségekhez való alkalmazkodás érdekében (Schultz 1983:60).

A képzettség tartósabb, mint a nem emberi, újratemmelhető tőke legtöbb formája, tehát egy adott bruttó beruházás többel növeli az állományt, mint amennyivel ugyanekkora bruttó beruházás tipikus esetben a nem emberi tőke állományt (Schultz 1983:141). A gazdaság növekedésében meghatározó szerepe van – a dolgozók száma mellett – a dolgozók iskolázottságának és az oktatásra fordított költségeknek. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy az emberi tőkeképződés olyan beruházás, amely során növekszik az egyén termelékenység, s ennek következtében növekszik részint az egyén jövedelme, részint az egész gazdaság teljesítőképessége.

A tudásban való előrehaladás döntő faktora a gazdasági haladásnak. Növekedést hoz létre mind a fizikai, mind az emberi tőke minőségében. Az ember megszerzett képességei tükröződnek a munkabérekben, fizetésekben, az önfoglalkoztatók jövedelmében és a vállalkozók jutalékában. Az emberi tőkeállomány magasabb rátával növekszik, mint a fizikai tőke. A jövedelem-növekedés forrása: a technikai haladás, az emberi tőke szaporodása és a specializáció növekedése.

Az emberi tőke képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az emberi tőke közgazdasági fontosságának növekedése a modernizálódó gazdaságban nem kétséges. A gazdaságilag fejlett országokban az emberi tőke gazdasági emelőereje nagyobb, mint a nem emberi tőkéé. Schultz egyik beszédében így fogalmaz, amely leginkább szemlélteti ezen nézet képviselőinek álláspontját: "A mi gazdasági rendszerünk legmegkülönböztetőbb vonása az emberi tőke növekedése. Enélkül csak kemény kézi munka és szegénység lenne, kivéve azt, akinek a tulajdonából van bevétele." (Schultz 1993)

Ezek napjaink oktatáspolitikájának és az oktatási rendszer képviselőinek meghatározó teoretikus érvei.

No meg az extenzív eszközökben gondolkodó kormányoknak is. Mert a legegyszerűbb azt hinni, hogy majd az oktatás mennyiségének növekedése által felzárkózik a gazdaság, utoléri a fejlett országokat, megoldja a leszakadó rétegek problémáit stb. Ehhez ráadásul partnerek a nemzetközi szervezetek (UNESCO, OECD és Világbank) is, hiszen a mainstream közgazdasági elmélet is ezt mondja.

És ha mégsem működik? Mert hát a 100 ezer lakosra jutó hallgatólétszám szerinti országsorrendben az első 25 között 11 posztiszocialista országot találunk, és a legmagasabb diplomás foglalkoztatott aránnyal rendelkező öt ország között is három posztiszocialista - miközben a gazdasági fejlettségük – enyhén szólva – nincs ezzel összhangban.

A nem működésnek van egy új keletű magyarázata: **a minőség**. Mint később látjuk majd erről Hanushek és Woessmann (Hanushek-Woessmann 2010) gondolatait.

2.3. A közgazdasági és a szociológiai emberi tőke

Ahhoz, hogy megértsük a különböző tőkefogalmak – emberi tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke – közötti eltéréseket, röviden ki kell térni a közgazdasági és szociológiai megközelítés különbségeire is.

Farkas Zoltán világosan összefoglalja a két tudományág tőkefelfogásának eltéréseit: „A szociológiában használt tőke vagy társadalmi tőke kifejezés főleg a közgazdaságtan tőke kifejezéséből származik. A közgazdaságtanban azonban a tőke hagyományosan kialakult fogalmát kiterjesztették az úgynevezett emberi tőkére is. (...) A közgazdaságtanban elfogadott tágabb értelmezéséhez képest a **szociológiai irodalomban még tágabban értelmezik a tőke fogalmát.** (...) A tőkére vagy társadalmi tőkére vonatkozó szociológiai felfogások főleg Pierre Bourdieu és James S. Coleman felfogásához kapcsolódnak (Farkas 2013). (Érdemes megjegyezni, hogy Farkas hozzát teszi, hogy szerinte „tőkeelméletük rendszertelen, a tőkére és a tőke típusaira vonatkozó fogalmaik és összefüggéseik nagyrészt homályosak, és a tőke magyarázó funkciója tisztázatlan.”)

Farkas összefoglalásában: „Coleman megkülönbözteti egymástól az emberi tőkét és a társadalmi tőkét; felfogása szerint az emberi tőke az egyén által elsajátított készségekben és tudásban ölt testet, a társadalmi tőke viszont az egyének közötti viszonyokba van ágyazva.”

Anheirer és szerzőtársai Bourdieu tőkefogalmáról azt írják, hogy az „tágabb, mint a tőke közgazdaságtanban használatos monetáris fogalma: a tőke nála általános „erőforrás”, mely éppúgy ölthet monetáris és nem monetáris, mint kézzelfogható és megfoghatatlan formát.” (Anheirer et al. 2005:79) (Ehhez lábjegyzetben ők is hozzáfűzik: „A tőke különböző formáinak definíciói és használati módjai Bourdieu-nél néha meglehetősen felületesek”. (Uo.)

Bourdieu (1986) három tőkefajtát különböztet meg:

- „A gazdasági tőke fogalma a pénzbeli jövedelemre éppúgy vonatkozhat, mint más pénzügyi erőforrásokra és vagyontárgyakra, és a „tulajdonjogokban” nyeri el intézményes kifejeződését.” (Anheirer et al. 2005:79)
- A kulturális tőke, amelynek különféle formája létezik. „Magában foglalja a szocializáció során elsajátított diszpozíciókat és szokásokat; az értékes kulturális tárgyak (például festmények) felhalmozását, valamint az iskolázottságot és a képzettséget (...)” (Anheirer et al. 2005:79)
- „A társadalmi tőke azon tényleges és lehetséges erőforrások összessége, melyek mobilizálhatók a cselekvők és szervezetek társadalmi hálózataiban való tagság révén.” (Anheirer et al. 2005:80)

2-1. ábra: A kulturális mezőre jellemző tőkeformák és társadalmi struktúra működési modellje

Tőkeforma	Alapvető különbség	Fő fizetőeszköz	A szegmentáltság foka	A hierarchizáltság	Mutatók
Gazdasági	Anyagi siker versus kudarc	Pénz	Gyenge	Erős	Gazdasági státus
Társadalmi	Tag versus nem tag	Társadalmi kapcsolatok és összeköttetések	Erős	Gyenge	Tagság
Kulturális	Elismertség versus jelentéktelenség	Presztízs	Erős	Erős	Hírnév, képzettség

Forrás: Anheirer et al. 2005:82-83 (A szimbolikus kulturális tőke elhagyásával)

Lényegében az emberi tőke szociológiai és közgazdasági megközelítése között az a különbség, ami a szociológia és a közgazdaságtudományának tárgya között. Leegyszerűsítve: az előző az

embereknek és csoportjaiknak a társadalom szerkezetével való kapcsolatát vizsgálja¹⁶, az utóbbi az emberek gazdasági döntéseit.¹⁷ Ebből adódóan a közgazdaság emberi tőkéje forint, fillérre kiszámítható, amely meghatározza a különböző emberi tőkével rendelkező egyének kereset-különbségeit. A szociológiai emberi tőkéje viszont olyan tényezők és tulajdonságok (tágra értelmezett erőforrások) összessége, amely egy ember vagy embercsoport más emberekhez, illetve embercsoportokhoz való társadalmi viszonyát határozza meg.

2.4. Az oktatás társadalmi hatása

Az oktatás társadalmi összefüggéseinek vizsgálata visszavezethető a közgazdaságtan kezdeteire.

Robert Thomas Malthus¹⁸ szerint a gyors gazdasági növekedés előfeltétele a társadalmi béke, azaz a társadalom különböző rétegeinek, osztályainak az összeütközéseket elkerülő, a konfliktusokat békés úton, racionálisan megoldó együttélése. Malthus véleménye szerint az oktatás elterjesztése az állampolgárok felvilágosításának, racionális szellemre nevelésének – ma úgy mondanánk szocializálásának – eszköze, s ennyiben a társadalmi béke biztosítója. Malthus azért szorgalmazza a kötelező népoktatás bevezetését, mert részint az magával hozná a gyermekmunka felszámolását és a házasságkötések későbbre tolódását. Részint pedig az iskolában szerzett ismeretek, viselkedési módok hozzájárulnának a születések számának csökkenéséhez. Kitér arra is, hogy mit is kellene tanítani¹⁹ – természetesen közgazdaságtant. Az oktatás hasznát ő inkább szociológiai aspektusból közelíti. "Amellett, hogy felvilágosítanak a társadalom alsóbb osztályainak valódi helyzetét, amely jólétük vagy nyomoruk tekintetéből főleg önmaguktól függ, a községi iskolák képesek volnának a korai oktatás és jutalmak helyes osztogatása által a legnagyobb mértékben a jövő nemzedéket a józanság, szorgalom, függetlenség és eszélyesség szokásaiban és vallásos kötelességeik teljes gyakorlásában nevelni fel, ami felemelné őket mostani elnyomott állapotukból és közelebb hozná némi mértékben a társadalom középosztályaihoz, amelynek szokásai általában szólva bizonyára magasabbak." (Malthus 1902: 517)

¹⁶ Giddens meghatározásában: a **szociológia** az ember társas életével, a csoportokkal és a társadalmakkal foglalkozó tudomány. Majd később hozzáfűzi, tevékenységünk egyszerre strukturálja – alakítja – a körülöttünk lévő társadalmi világot és ugyanakkor strukturálódik is e társadalmi világ hatására. A **társadalmi struktúra** fogalma fontos szerepet játszik a szociológiában. Azt már Andorka írja, hogy az ember életének minden jellemzőjét – vagy szociológiai szakkifejezéssel: az életesélyeit – erősen meghatározza a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyzete." (Andorka 2006) Magyarul leegyszerűsítve fogalmazhatunk úgy, hogy a szociológia az emberek és a társadalmi szerkezet kapcsolatát vizsgáló tudomány.

¹⁷ A közgazdaságtan pedig alapvetően a szűkös javakkal való gazdálkodás tudománya, az emberek viselkedésének, döntéseinek általános elmélete (Zalai 2014).

¹⁸ Robert Thomas Malthus (1766-1834) angol demográfus, a klasszikus közgazdaságtan egyik képviselője.

¹⁹ „A tanítás rendes tárgyain és azokon túl, a miket ő [ti. Adam Smith] említett, én hajlandó volnék jelentékeny súlyt tulajdonítani annak, hogy gyakran magyaráztassék meg a társadalom alsóbb osztályainak valódi állása, a mint azt érinti a népesedés törvénye, és hogy abból folyólag az ő jólétük vagy nyomoruk fő részben maguktól függ." (Malthus 1902: 514)

"Ha az idők folyamán a közgazdaság legegyszerűbb törvényeiből egy néhány hozzáadtnék az ezen iskolákban adott oktatáshoz, a társadalom haszna csaknem kiszámítható volna." Ehhez lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy: "Smith Ádám javasolja, hogy a mértan és erőműtan elemi részei taníttassanak a községi általános iskolákban és én azt gondolom, hogy a piacot uraló közönséges elvek megtanítása jelentékeny haszonnal járna. Bizonylyan oly tárgy az, mely miután igen közletről érdekli a nép alsóbb osztályait, valószínűleg felköltené figyelmüket. Ugyanakkor meg kell vallani, hogy lehetetlen bármi mérvben is vérmesnek lenni e pontnál tudván, hogy mennyire nagyon tudatlan általában a társadalom művelt része is a törvények tárgyában. Ha azonban a közgazdaság nem tanítható a köznépnek, azt vélem, hogy részének kellene lenni az egyetemi nevelésnek. (...) A közgazdaság talán az egyedüli tudomány, a melyről mondható, hogy annak nem tudása nem csupán hiánya a jónak, hanem nagy pozitív bajt is okoz." (Malthus 1902: 514-515, 2. számú lábjegyzet)

Lényegében itt az oktatás szélesebb társadalmi hatásairól, az externális hatásokról van szó. Externáliáról akkor beszélnek a közgazdászok, ha a piacon kapcsolatban álló feleken kívüli külső szereplő nem szándékolta, ellentételezés nélkül is élvezi vagy szenved egy tevékenység túlsorduló hatását. Lényegében olyan piaci elégtelenségről van szó, amikor a piacon éppen az ügyletben nem résztvevő jóléti függvénye módosul. Közérthetően az oktatás aspektusából úgy is fogalmazhatunk, hogy azokat a hatásokat nevezzük az oktatás externáliáinak, amelyeket azok (is) élveznek, akik nem vesznek részt az oktatásban. Ezekkel a külső hatásokkal szokták az állam oktatási szerepvállalását indokolni, amelynek legfontosabb érveként azt szokták felhozni, hogy az oktatás kvázi közjószág, és externális hozamokkal jár.

Az oktatásnak számos externális hatását vizsgálták (lásd pl. McMahon 2000). Olyan fontos externális hatásokat lehet említeni, mint például, hogy az oktatás eredményeként alacsonyabbak a szociális, a munkanélküliséget kompenzáló és az egészségügyi kiadások, mivel az iskolázottabb embereknek alacsonyabb a munkanélkülisége, jobb az egészségügyi állapota. Továbbá, hogy a magasabban iskolázott emberek kevésbé hajlamosak a bűnözésre, így alacsonyabb a kriminalitás, amely csökkenti a bűnüldözési és a büntetés-végrehajtási rendszer költségeit. Azt is az oktatás externális hatásai között említik, hogy azokban a csoportokban, ahol nagyobb a magasabban iskolázottak, képzettebbek aránya, ott gyakoribb az önkéntes szolgáltatások nyújtása (öreggondozás, családi segítségnyújtás stb.), így közösségi kiadások takaríthatók meg.

Az externális hozamokat – amelyek indokolhatják az állami szerepvállalást – az alábbiak szerint lehet összefoglalni (Varga 1998: 35):

- a) Az oktatás következtében a demokratikus intézmények hatékonyan működtethetők²⁰, vagy gyakran úgy említik, hogy az oktatás eredményeként növekszik a társadalmi kohézió;
- b) Az embereknek - illetve a munkaerőnek – megnő a technikai változásokhoz való alkalmazkodóképessége, ami – mint korábban volt szó róla – a gazdasági fejlődést segítheti elő;
- c) Alacsonyabb szociális, munkanélküliséget kompenzáló és egészségügyi kiadások, mivel az iskolázottabb embereknek alacsonyabb a munkanélkülisége, jobb az egészségügyi állapota;
- d) A magasabban iskolázott emberek kevésbé hajlamosak a bűnözésre, így alacsonyabb a bűnözés, amely csökkenti a bűnüldözési és a büntetés-végrehajtási rendszer költségeit;
- e) Kevesebb tökéletlenség a tőkepiacon²¹;
- f) Azokban a csoportokban, ahol nagyobb a magasabban iskolázottak, képzettebbek aránya, ott gyakoribb az önkéntes szolgáltatások nyújtása (öreggondozás, családi segítségnyújtás stb.), így közösségi kiadások takaríthatók meg.

²⁰ Friedman szerint ez az egyik útja a jobb szociális és politikai vezetés biztosításának (Friedman 1996). De ide szokták sorolni azt is, hogy az emberek képesek kitölteni az adóbevallásukat.

²¹ Friedman megállapítja, hogy „tetemes bizonyíték van arra, hogy az oktatásba fektetett tőke hozama sokkal magasabb, mint a fizikai tárgyakba fektetett tőkéé. A különbség arra mutat, hogy jelenleg nem fektetnek elegendő mennyiségű tőkét az emberekbe. Az emberi tőkébe való befektetésnek ez a hiánya feltehetőleg a tőkepiac hiányosságát tükrözi. Az emberekbe történő befektetést azonban nem lehet ugyanazokkal a feltételekkel vagy ugyanolyan könnyedén finanszírozni, mint a fizikai tőkébe történő befektetéseket. Könnyű belátni azt, hogy miért. Ha fizikai tőkébe történő beruházásra kölcsönöznek egy összeget, akkor a kölcsönadó azáltal szerezhet kölcsöne számára némi biztonságot, hogy jelzálogot jegyeztet be a tulajdonra, vagy egy bizonyos követelési jogot magának tart fenn a vagyontárgyon és adott esetben számíthat rá, hogy befektetésének legalább egy részét a vagyontárgy értékesítésével visszaszerzi. Viszont egy ember keresőképességének megnövelésére adott hasonló kölcsön esetén nyilvánvalóan semmilyen hasonló biztosíték nem szerezhető. Egy nem rabszolgatartó társadalomban a befektetést megtestesítő embert nem lehet sem eladni, sem megvásárolni.” (Friedman 1996: 111)

Az oktatás társadalmi hatásaiból indukálódik az oktatás tervezésének igénye is. Frederick Harbison a tervezéshez kapcsolódóan megállapítja – mint azt e könyv elején már idéztük –, hogy „a modern társadalmak céljai (...) politikaiak, társadalmiak és gazdaságiak. Az emberi erőforrás fejlesztése valamennyi célkitűzés megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele. (...) Ha valamely ország képtelen emberi erőforrásait fejleszteni, más téren sem fejlődhet: nem alakulhat ki modern társadalmi és politikai szerkezet, nem hozhatja létre a nemzeti egység tudatát, és nem érhet el nagyobb eredményeket az anyagi jólét területén sem.” (Harbison 1968: 51). Az oktatástervezési módszereknek igen sok fajtája alakult ki. Az egyik csoportosítás kulturális, illetve munkaerő-szükségleti megközelítésű tervezési fajtákat különböztet meg, a másik egyéni igényeken alapuló, illetve a társadalom jövőbeni szükségletein alapuló módszereket, a harmadik csoportosítás input-hangsúlyos, rendszerhangsúlyos, output-hangsúlyos és célhangsúlyos tervezési módszereket különít el (Bertrand 1993).

A racionális politika annyit költ az oktatásra, s azt olyan struktúrában fejleszti, ami ezt a normális/optimális fejlődést szolgálja (Jánossy 1996). A társadalom és gazdaság fejlettsége tehát komplex dolog. Olyan, mint egy nagy háló, amelynek egy-egy szeme a gazdaság és társadalom fejlettségének különböző jellemzője, pl. a népesség iskolázottsága, az egy főre jutó nemzeti termék, az ezer főre jutó orvosok száma, az ezer főre jutó gépkocsik, vagy az elfogyasztott kalóriák száma, a vezetékes vízellátásban részesülők aránya, vagy a kommunális szemétként a papírhulladék aránya, a születéskor várható élettartam stb. A gazdaság és társadalom fejlődése során a háló szemei együtt, arányosan mozognak. Reménytelen minden olyan elképzelés, amely egy-egy hálózem megemelésével reméli az egész hálót megemelni. Nem remélhetjük tehát, hogy például az oktatási ráfordítások megemelésével a gazdaság fejlődése felgyorsul, – helyette inkább egy torz struktúra alakul ki, a háló egy-egy szeme „kihegyesedik”, de a háló a helyén marad.²²

Ez az oktatás tervezésének dilemmája, amire még visszatérünk.

2.5. Az oktatás és a marxizmus

Egy az oktatás társadalmi, gazdasági összefüggéseiről szóló írásban megkerülhetetlen a marxizmus szerepéről írni. Az, hogy a marxizmus mennyiben közgazdaságtan, újabban – miután már nem kötelező eszme – sokan vitatják. Az, hogy politikai gazdaságtan, az aligha vonható kétségbe, s mint ilyen nyilvánvalóan a gazdaságtudományok része.

Azzal, hogy a marxizmus egy diktatórikus társadalmi rendszer, fő magyarázó ideológiájává vált, nyilvánvalóan radikálisan áthatotta annak minden alrendszerét, így az oktatást is. Sőt, az oktatás több vonatkozásban is, kiemelt szerepet kapott ebben a társadalmi berendezkedésben, hiszen annak kellett a felnövekvő nemzedékbe plántálni a szóban forgó társadalom kiválasztottságát és persze a hatalmi viszonyok elfogadását.

Az iskola ennek – Marx szerint – a gyári törvények alkalmazásával tud eleget tenni, azzal, ha összekapcsolja a termelőmunkát, az oktatást és a tornát. „Az ember minden irányban való – egyetemes nevelése, amely az oktatás és a termelőmunka korai egybekötésén alapul>a mai társadalom átalakításának egyik leghatalmasabb eszköze<” (írja Marxot idézve Gáspár

²² A szakmastruktúra alakításában alapvető szerepe van az oktatásnak, a képzésnek. A szakmastruktúra húzóerőként történő értelmezése azonban korántsem egyértelmű. Holló Mária így fogalmaz: „A fejlődés a népgazdaság egészének és ezen belül a munkaerőnek folytonos strukturális változásán keresztül megy végbe.(...) A tervszerű beavatkozás - főként a munkaerő fejlesztésének oldaláról – gyakran szükséges. De a beavatkozás nem a fejlődés gyorsításához, hanem az optimális struktúra folyamatos biztosításához kívánatos.” „Ha a munkaerő szakmai és képzettségi összetétele nem tart lépést az ország egészének fejlődésével, akkor ez a strukturális lemaradás fékező erővé válhat (...). De ha már a munkahelystruktúra és a szakmastruktúra összhangja helyreállt, akkor az oktatás és a szakképzés volumenének fokozásával sem lehet többé nagyokat előre ugrani a fejlődésben. Fokozott oktatási ráfordítással a fejlődés üteme alig gyorsítható.” (Holló 1974)

1987:71). Később azután Leninnél „új elemként jelenik meg a társadalmi munka. De Lenin megkülönböztetett figyelmet fordított a politechnikai képzés korszerűsítésére is.” (Gáspár 1987:122) Tehát a „mindenoldalú fejlesztés három forrása, feltétele, eszköze – a termelőmunka, a tanítás és a társadalmi munka – a társadalmi termelési folyamat egészét reprodukálja a gyermekek és a fiatalok iskolai (nevelőintézményi) élettevékenységében.” (Gáspár 1987:122-123)

Persze az ellenség gyakran eltorzítja a helyes megközelítést. „Az ötvenes évek elején Sztálin úgy >fejlesztette tovább< a mindenoldalú nevelés marxi-lenini programját, hogy >az egységes és kötelező politechnikai oktatásra< redukálta azt” (Gáspár 1987:122)

Am sikerül rátalálni a helyes útra. „A szentlőrinci iskolakísérletnek kétségtelenül van két olyan programja, amely közvetlenül is a marxi, lenini, makarenkói örökséghez nyúl vissza: az egyik az oktatás és a termelőmunka egysége, a másik a szocialista nevelés közösségi jellege. [Bár] éppen a két vonása az, amely miatt, különösen 1973 után, amikor a politikai pragmatizmus és az ideológiamentesség tendenciái egyre érzékelhetőbb formát öltöttek, a szentlőrinci iskolakísérlet fokozatosan >leértékelődik<.” (Gáspár 1987:11)

Persze a kísérlet megbukott. Sáska marxi reneszánsznak nevezi ezeket a kísérleteket, s így ír (Andor 2000-re hivatkozva): „Gáspár László létező többségi és állami iskola kritikája ugyan vonzotta az autonómiára vágyó radikális pedagógusokat, a szocialista munkaiskola mindennapjai azonban rendkívül lehangolóak és csalódást keltőnek bizonyultak.” (Sáska 2005:40)

Az államszocializmus marxista alapon álló reformkísérletei – mint a Gáspár modell a pedagógiában, vagy a Liska modell a gazdaságban – törvényszerűen megbuktak, mivel a rendszer valójában reformálhatatlan volt. Gazdaságilag azért, mert a magántulajdonon alapuló piac nélkül nincs modern gazdaság. Társadalmi és végül is pedagógiai reformálhatatlansága pedig abból adódott, amit Fukuyama ír Havel egy novellájának tanulságaként megfogalmazva: a kommunizmus fausti alkura kényszerítette az embereket. Akik „nemcsak áldozatai lettek a rendszernek, hanem fenntartói is, miközben maga a rendszer önállósodott, a saját életét élte, függetlenül attól, hogy ebben bárki részt kívánt-e venni. (...) a kommunista társadalomban nehéz volt normálisan élni és majdnem lehetetlen volt ’ érvényesülni’ a thümosz kisebb-nagyobb mértékű elfojtása nélkül. Még egy egyszerű ács, villanyszerelő vagy orvos sem lehetett senki, ha nem ’ alkalmazkodott’ valamennyire, (...) és semmiképpen sem lehetett sikeres író, egyetemi tanár vagy televíziós újságíró, ha nem illeszkedett bele szinte tökéletesen a rezsim hazugságrendszerébe.,, (Fukuyama 2014:294-295)

Magyarul minden a rendszer kereteiben gondolkodó kísérlet megalkuvás volt a fenntarthatatlan rendszerrel.

A század végére az államszocializmus – már inkább csak marxizáló, mint marxista – ideológia alrendszere oly mértékben ellentmondásba került a valósággal, hogy az a szocialista pedagógia lényegében állandó válságát eredményezte (lásd „kettős nevelés” problémakörét²³).

Mindenesetre nagyon kevés olyan teória van, ami ideológiaként olyan mértékben hatott az oktatásra – sajnos – mint a marxizmus.

23 Bár a „kettős nevelés” a szocialista pedagógia terminológiájában eleinte elsősorban az iskola tudományos marxista-leninista ideológiára épülő erkölcsi-világnézeti nevelésének és a család ezzel ellentétes szellemiségben történő nevelésének ütközését értették. Később azonban – a 80-as évek puhuló diktatúrájának, erodálódó társadalmának és egyre súlyosbodó gazdasági nehézségeinek időszakában – a fogalom mind inkább kiterjedt az iskola által közvetített, „ideológiailag magalapozott” műveltség tartalmak és a mindennapi életben, a valóságban mind nagyobb számban tapasztalható „helytelen” jelenségek okozta ellentmondások nevelési hatásának, magyarul az iskola ideológiai nevelési kudarcának magyarázataként.

2.6. Az oktatás hatékonysága és minőségbiztosítása

Az oktatás hatékonyságának és minőségbiztosításának problémaköre sokak szerint alapvetően a közgazdasági imperializmusra (economic imperialism) vezethető vissza.

A közgazdaságtan imperializmusa az a folyamat, amelyben "a közgazdaságtant a piacon kívül, azaz olyan területeken alkalmazzák, amelyeket hagyományosan a szociológia, a politológia, a pszichológia, a filozófia illetékességi körébe sorolnak." (Pies 1993: 91, Cserne 2000 alapján) Persze a közgazdászok ezt „általában mint interdiszciplinaritást, fogják fel. Becker amellett érvel, hogy a közgazdaságtant "nem tárgya, hanem megközelítésmódja" különbözteti meg más tudományterületektől. Véleménye szerint "a maximalizáló viselkedésre, a [keresletet és kínálatot és ezáltal az emberek tevékenységét egymással összhangba hozó] piaci egyensúlyra és a stabil preferenciákra vonatkozó feltevések könnyörtelen és rendíthetetlen használata alkotja a közgazdaságtani megközelítésmód lényegét." (Becker 1976:5, Szakadát 1995 alapján)

A közgazdaságtani imperializmus megközelítésében az egyik „kulcsfogalom” a homo oeconomicus, amely nem egyszerűen emberkép, hanem elemzési konstrukció.

„A közgazdasági imperializmus mikroalapokon nyugvó, makrojelenségeket magyarázó elméleti keret. (...) Ez egyrészt megkülönbözteti a makroszintű magyarázatokkal dolgozó szociológiai iskoláktól, de a pszichológiától is elhatárolja.” (Cserne 2000)

Amikor az oktatás és az oktatáspolitikai közgazdasági kapcsolatairól vagy ideológiáiról beszélünk, lényegében a közgazdaságtani imperializmus megnyilvánulásairól van szó. Nyilvánvaló, ide vezethető vissza az oktatás hatékonyságának problémaköre éppúgy, mint az oktatás minőségbiztosításának kérdései is, amelyek gazdaságtudományi (kommerciális) elvárásoknak az oktatásra való alkalmazásai.

Az tehát, hogy a hatékonyság elve az oktatásban is előbb-utóbb megjelenik, lényegében magától értetődő. „Az üzleti hatékonyság elvének kiterjesztése az oktatás területére amerikai eszme, s noha a 60-as évektől kezdett hódítani – valójában egyáltalán nem számít új gondolatnak az Egyesült Államokban (több szerző már a század első évtizedében gazdasági problémaként kezelte az iskolákat). Az üzleti élet terminológiája széles teret nyert az angol nyelvű országokban, s e megközelítésmód követésre talált a legtöbb fejlett régióban.” (Tót 1994)

A 70-es évektől az oktatásgazdasági kutatások területén megjelennek az oktatási költség-haszon elemzések, amelyek megpróbálják az oktatás költségeit, és (elég nehezen mérhető) hasznait összevetni. Elemzik a különböző képzési lehetőségeket, a nappali és a levelező képzést, a tanárképzést, a különböző tantervek költséghatékonyságát, az oktatási technológia fejlesztések hatását, a különböző szakképzési programokat stb.²⁴ De számos empirikus vizsgálatra is sor kerül, amelyek igyekeznek feltárni a hatékony iskolák jellemzőit. „A legtöbb tanulmány szerint a hatékony iskolákat a tanulókkal szemben támasztott magas követelmények jellemezték, a tanulók teljesítményét rendszeresen ellenőrizték, az iskola vezetése ösztönözte a tanárok továbbképzését, fejlesztési programokat dolgoztak ki a tanárok számára. Ugyancsak fontos jellemzőnek találták, hogy az iskola vezetése és a tanárok megegyeztek az iskolai nevelés céljában, értékeik konzisztensek voltak, és a tanulók is elfogadták az iskola normáit. Az eredmények arra utaltak, hogy a hatékony iskolák nem a ráfordítások szintjében különböztek a többi iskolától, hanem azok kihasználtságában, s a megfelelő iskolai erőforrások a tanulói teljesítmények növelésének szükséges, de nem elégséges feltételei.” (Varga 1998:148)

A hazai oktatási szakértők számára a rendszerváltást követően a hatékony iskola az eszménykép. „Abból a feltételezésből indulok ki, hogy az európai iskola demokratikus és hatékony, és az nevezhető európai oktatáspolitikának, amelyik ezen értékek megvalósulását

²⁴ Lásd erről Varga 1998

teszi lehetővé, amely olyan körülményeket teremt, hogy az iskolák demokratikus értékrend szerint hatékonyan működhessenek (...) A hatékonyság kétségtelenül európai és modern eszme. Az oktatási hatékonyság gondolata, az oktatási hatékonyság mint elemzési és értékelési szempont, viszonylag mélyen beleivódott a magyar pedagógiai kultúrába.” (Báthory 1997)

A hatékony iskola nem egyszerűen belső folyamataiban hatékony, hanem a gazdasággal, a munkaerőpiaccal való kapcsolatában is az. „Kiinduló feltételezésem szerint az európai iskola demokratikus és hatékony, bár ezt semmilyen EU deklaráció nem erősíti meg. Az EU viszonya az iskolához, a közoktatáshoz, az oktatáspolitikához inkább pragmatikus. Az oktatást racionálisan szervezhető társadalmi alrendszernek tekintik, mely főként a munkaerőpiacon át fejt ki hatást a társadalmi folyamatokra.” (Báthory 1997)

A hatékonysághoz hasonlóan viharos a minőségbiztosítás oktatási rendszeren belüli pályafutása is.

A minőségügy a gazdaságtudományban – pontosabban az üzleti tudományokban – a 20. század elejének Amerikájában jelenik meg Taylor²⁵ tevékenysége során, majd az egyik igen jelentős menedzsmentággá válik Shewhart²⁶, Deming²⁷, Juran²⁸ és Crosby²⁹ munkássága nyomán.

A kommersziális minőségfogalomnak az oktatásban való térnyerése a huszadik század második felében következik be – és ezt a térnyerést is a közgazdasági imperializmusnak tulajdoníthatjuk.

Persze ez a térnyerés korántsem annyira sikeres. Mint Setényi János írja: „Ami az oktatást illeti – más ágazatokhoz hasonlóan – meglehetősen ellentmondásosnak mondhatók azok a kormányzati kezdeményezések, melyek egy-egy általános minőségmodell bevezetésére ösztönözték az intézményeket. A TQM egyesült államokbeli szorgalmazása gyakran a felismerhetetlenségig „felvizezett” oktatásügyi megoldásokat eredményezett, melyet a csoportmunka egyszerű szorgalmazásával is elérhettek volna a közoktatás szereplői. Az ISO finnországi szorgalmazása kifulladt, nem utolsósorban a tanácsadókkal szembeni általános ellenállás miatt. De hozhatunk más ágazatokból is példát. Ismeretes az ISO magyarországi egészségügyben történt alkalmazásának – finoman szólva – ellentmondásos tapasztalata. Sőt, e tapasztalatok megértésekor azt is tudatosítanunk kell, hogy a – látszólag – komoly minőségfejlesztési tapasztalattal bíró „küldő fél”, a gazdaság (jórészt a nagyipar és szolgáltatások háza) táján sincs minden rendben a minőségfejlesztés területén.” (Setényi 2001)

Radó Péter is igen keményen fogalmaz a közoktatási minőségbiztosítással kapcsolatban: „A Comenius-program hatására az oktatási intézmények egy szűk körében többé-kevésbé elterjedtek a minőségirányítás egyszerűbb technikái. Végtelenül csekély azonban azoknak az intézményeknek a száma, ahol ez rendszeres, önértékelésen alapuló és tanulásfejlesztési célokat kitűző iskolafejlesztést indított el.” (Radó 2006)

Vannak olyanok is, akik a minőségbiztosítás oktatási alkalmazhatóságát vonják kétségbe. Csoma Gyula szerint „bátran hihetjük, hogy a minőségbiztosítás a minőségbiztosítási dokumentumok által valósul meg, hiszen alig több mint jól rendszerezett, kötelezően előírt papírmunka (...) figyelmet és energiát, cselekvési kapacitást vonnak el a többi teendőtől (...) leginkább a tanítástól.” (Csoma 2003) Csoma szerint a minőségbiztosítás filozófiája mögött a közgazdasági imperializmus (ő ökonomizmusnak nevezi) húzódik meg. Csoma arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „Az sem kizárható, hogy a minőségbiztosítás („mint olyan”), eleve alkalmatlan az oktatási-képzési ügyek elméleti és gyakorlati kezelésére.”

²⁵ Frederick Winslow Taylor (1856-1915)

²⁶ Walter Andrew Shewhart (1891-1967)

²⁷ William Edwards Deming (1900-1993)

²⁸ Joseph Moses Juran (1904-2008)

²⁹ Philip Bayard Crosby (1926-2001)

Egyértelmű, hogy olyan alapkérdésekről van itt tulajdonképpen szó, hogy szolgáltatás-e az oktatás, és ha szolgáltatás, akkor ki a vevője vagy a vevőjének képviselője. Vagy nem szolgáltatás, hanem „közszolgálat” – pontosabban kötelező hatósági ellátás. Az persze más kérdés, hogy ebben az esetben is van megrendelő, és akkor is lehet a tevékenység minőségéről beszélni, azt értékelni.

A hazai oktatáspolitikai az ezredfordulót követő évtizedig igen jelentős erőfeszítéseket tett az oktatás minőségbiztosítási rendszerének kiépítésére. Ezek az erőfeszítések azonban – a fenti kritikáknak megfelelően – valóban sok tekintetben bürokratikus és formális minőségbiztosító rendszerek kiépülését eredményezték. A 2010-es kormányváltás után a korábbi oktatás-szolgáltatás megközelítés helyére az oktatás mint hatósági ellátás megközelítés került. Azaz a közoktatás nem szolgáltatás, hanem közszolgálat.

Ebben a megközelítésben a minőségbiztosítás állami ellenőrzést jelent.

Az új oktatáspolitikai tehát nem a közgazdaságot használja ideológiának, hanem a hatalmat. Ami nem meglepő, hiszen ahol az oktatás politikai és ideológiai aspektusai válnak erőteljessé, ott a gazdasági és technokratikus célok háttérbe szorulnak (Nordensvärd2014).

2.7. A politikai gazdaságtan

Lehetne még sorolni azokat a gazdaságtudományi teóriákat, amelyek a 20. század oktatásában kisebb-nagyobb szerepet játszottak. (Később még lesz is szó ilyenekről.)

Muszáj azonban kitérni az egyik alapvető gazdaságtudományi vonulatra; a politikai gazdaságtanra. A „közgazdaságtan elmélettörténetészei többnyire 'A nemzetek gazdagsága' megjelenése és a 'marginális forradalom' kezdete (1871) között eltelt évszázadot tekintik a klasszikus politikai gazdaságtan korának” (Madarász2000:112). Ezt azonban az ezt követő újabb közgazdasági irányzatok háttérbe szorították. A „20. század végén a 'politikai gazdaságtan' kifejezés, a közgazdászok között is, újra divatba jött, ám mostanra egészen más tartalommal, mint a klasszikus közgazdaságtan korában” (Gilpin2004:23). Török Ádám írja, hogy Keleten (mármint az európai Keleten) legalább másfél évtizeden át a rendszerváltást követően persona non gratának tekintették a politikai gazdaságtant. „Hiszen sokan ezt még mindig a marxista politikai gazdaságtannal azonosítják. [Pedig ma már az] nem ideológia, hanem *a politikai/társadalmi feltételekkel (keretekkel) is számoló, hosszabb távra szóló gazdasági döntések előkészítésének és értékelésének tudománya.*” (Török 2005. Kiemelés P.I.)

Tehát az oktatás politikai gazdaságtanát úgy azonosíthatjuk, hogy az oktatásra továbbá az emberi erőforrás fejlesztésre vonatkozó hosszabb távra szóló gazdasági döntések előkészítésének és implementációjának problémáival foglalkozik. Valamint e döntések következményeivel.

Babalola (2015) szerint az oktatás közgazdaságtana és az oktatás politikai gazdasága két különböző tudomány. Mind a kettő az oktatással kapcsolatos emberi döntésekkel foglalkozik, az oktatási problémák és kérdések elemzésére összpontosít két különböző nézőpontból. Az oktatás közgazdaságtana alapvetően olyan kérdésekkel foglalkozik mint – részint – az egyén helyzetét befolyásoló egyedi jellemzők, illetve ezeknek a jellemzőknek a megváltoztatása a munkaerőpiacra összefüggésben, részint az egyén gazdasági, termelési kapacitásának növelésével. A fő célja a bérek arányának, az iskolai végzettséggel kapcsolatos egyéni döntéseknek és a gazdasági fejlődésnek a becslése. Az oktatás politikai gazdasága viszont a társadalom különböző gazdasági, politikai és társadalmi csoportjai közötti hatalmi kapcsolatok hatásaira összpontosít. Olyan kérdésekre válaszol mint például, hogy mennyi oktatásban részesül, vagy mennyi oktatást nem kap az egyén, milyen oktatásban részesül demográfiai, társadalmi, gazdasági státus szerint. Az oktatás szerepe a gazdasági növekedésben és a

jövedelemelosztásban ezeknek a hatalmi viszonyoknak a része. Az oktatás politikai gazdaságában az oktatási rendszer minden tanulmánya szorosan kapcsolódik az állam céljának és működésének néhány kifejezett és implicit elemzéséhez. Az állam elmélete ezért alapvető fontosságú az oktatás politikai gazdaságában. Ez annak a ténynek köszönhető, hogy a hatalom legalább részben a társadalom politikai rendszerében fejeződik ki. (Babalola 2015:42)

Gedeon szerint: „A politikai gazdaságtani paradigma a politikatudomány, gazdaságtan, szociológia által körülhatárolt területen belül helyezkedik el, a gazdaságtan és a politikatudomány a politikai gazdaságtan belső, a szociológia pedig külső környezete.” (Gedeon 1997)

A politikai gazdaságtani elemzés segít megérteni az oktatási politikákat és a beavatkozásokat, a politikai és gazdasági érdekeket és preferenciákat. A politikai gazdaságtani elemzés segíthet a globális és nemzeti szereplőknek abban, hogy jobban átlássák, mi a leghatékonyabb és megvalósíthatóbb oktatási politika. Hozzájárulhat ahhoz, hogy ezek a politikák elfogadhatóak legyenek a döntéshozó szervek és az oktatás főbb szereplői között. (Novelli et al. 2014)

2.8. Terv vs. piac vagy terv és piac

Az oktatásirányítás egyik alapvető politikai gazdaságtani kérdése az oktatás piaci vagy redisztributív integrációja, azaz a tervezés vagy a piaci irányítás.³⁰

Az oktatás társadalmi, gazdasági befoglaló közege a piac vagy a redisztributív integráció³¹, illetve –mivel ezeknek tiszta formája nem igazán létezik –a vegyes gazdasági körülmények.

Az állami tervezés egyaránt jellemezheti a redisztributív társadalmi, gazdasági integrációt és a piacit is, mint ahogy annak hiánya is mindkét társadalmi, gazdasági integráció államának sajátja lehet. Ugyanakkor elég nyilvánvaló, hogy az állami tervezés mindenképpen feltételez valamilyen mértékű redisztribúciót, hiszen anélkül a tervek megvalósítása aligha reális, vagy ha még sincs ilyen, akkor nem tervekről, hanem prognózisokról beszélhetünk.

2.8.1. Piac és redisztribúció

Polányi Károly a gazdasági integrációnak három fajtáját különbözteti meg: a reciprocitást, a redisztribúciót és az árucserét. A reciprocitás a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli, a redisztribúció egy központ felé irányuló, majd e központból kiinduló elsajátítási mozgásokra utal, a csere oda-vissza mozgásokra vonatkozik, melyek egy piaci rendszer "személyei" között zajlanak.” (Polányi K. 1976:241)

Itt most a piac és a redisztribúció érdekes számunkra.

Polányi definíciója szerint: „katallaktikus³² szempontból a piac a csere színtere, a piac és a csere terjedelme egybeesik”. (Polányi 1976:267)

A központból irányított társadalom, a redisztribúciós integrációs forma, végigkíséri az emberi történelmet, „számos (...) gazdaságilag nagyon fejlett civilizációban bonyolult munkamegosztást működtettek a redisztribúció mechanizmusának segítségével”. (Polányi 1976:64-65) Megközelítésünkben az államszocializmus is egy redisztributív társadalmi forma, ami korlátozottan tartalmaz piaci integrációt is. Más oldalról a szabályozott piacgazdaság is tartalmaz redisztributív integrációs elemeket, mint arról később még lesz szó.

2.8.2. A piac

Mint láttuk - Polányi definíciója szerint is - a piac a csere színtere. Kicsit részletesebben úgy definiálhatjuk, hogy „a piac a cserék absztrakt tere, ahol az eladók és a vevők közötti gyakori interakciók határozzák meg az árat. (...) Ebben a keretben az egész gazdaságot piacok rendszereként lehetett modellezni.” (Kapás 2003)

Ugyanakkor Kapás azt is hozzáteszi, hogy „a tankönyvekben nem könnyű definíciót találni a piacra, de ha találunk is, ezek pontatlanok és felszínesek. A piac intézményi

³⁰ Ennek az alfejezetnek az alapját a szerző „Terv és piac az oktatásban” című írása adja (Educatio 2013/1), amelyet Polányi Károly díjjal jutalmazott a Magyar Szociológiai Társaság.

³¹ Az integráció fogalmát Polányi meghatározása szerint használjuk: "Az empirikus gazdaságok intézményesülési módjának vizsgálatát annak a módnak a tanulmányozásával kell elkezdni, ahogy a gazdaság egységekre és stabilitásra tesz szert, azaz ahogy részei kölcsönös összefüggésre lépnek és újratermelődnek. Ezt néhány (nagyon kisszámú) strukturális séma kombinációja biztosítja, amelyet integrációnak fogunk nevezni. (...) Mivel ezek a formák elkülönítik egymástól a gazdaság szintjeit és szektorait, lehetővé teszik a gazdasági folyamat viszonylag egyszerű fogalmakkal való leírását, s ezzel bizonyos rendet visznek annak végtelen változatosságába.” (Polányi 1976: 240)

³² A katallaxia (catallactics), mint Mátyás Antal magyarázza, az osztrák közgazdasági iskolában a csere tudománya. Lásd Mátyás (2004)

kapcsolatait vagy tulajdonságait pedig szinte egyáltalán nem tárgyalják ezek a könyvek. Az irodalomban túlteng a piaci jelenségek matematikai elemzése, viszont arra az egyszerű kérdésre, hogy „mi a piac”, nemigen kapunk választ.” Majd megállapítja „furcsa paradoxon, hogy a piac fogalmára vonatkozó konszenzus hiánya nem akadályozza annak kiterjedt használatát a közgazdasági diskurzusban (...) A piacra való hivatkozáskor tehát mindenki a saját „hitének” megfelelő tartalommal használja a fogalmat, azaz a látszat ellenére nincs közös alap.”(Kapás 2003)

2.8.3. A tervgazdálkodás

"A tervgazdaság a szocialista (kommunista) társadalom gazdasága. A tervgazdálkodás (tervszerű gazdálkodás) a szocialista (kommunista) gazdaság működtetésének a módja. A tervgazdaság legfőbb jellemző vonása az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdona; működtetésének tehát előfeltétele az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele." (Bauer 1981:444, idézi Kovács Gézát 1968:7)

Azonban a piaci társadalomban is elég korán felmerül a tervezés szükségessége. Elsősorban John Maynard Keynes nevét kell megemlíteni, aki az „1926-ban megjelent 'A laissez-faire vége' című írásában már jelzi szembefordulását a korábban egyeduralkodó neoklasszikus elmélettel és liberális gazdaságpolitikával.”³³ (Andorka 1966)

De ez csak ellenséges propaganda, megtévesztés, amint Sztálin az 1927-es pártkongresszuson mondja: "Olykor amerikai, német gazdasági szervekre hivatkoznak, amelyek állítólag szintén tervszerűen vezetik a nemzetgazdaságot. Nem, elvtársak, ezt ott még nem érték el, és nem is érhetik el, amíg ott kapitalista rend van. A tervszerű vezetéshez az iparnak nem kapitalista, hanem más, szocialista rendszerre van szükség, ahhoz legalábbis az kell, hogy államosított legyen az ipar, államosított legyen a hitelrendszer, nacionalizált legyen a föld, hogy legyen szocialista összefogás a faluval, hogy a munkásosztály legyen hatalmon az országban és így tovább. Igaz, náluk is vannak holmi tervfélék. De ezek csak tervjósolások, tervtalálgatások, amelyek senkit sem köteleznek, és amelyek alapján lehetetlen az ország gazdaságát vezetni. Más a helyzet nálunk. " (Bauer (1981:445), idézi Sztálin J. V. (1952:349-350).

Mint Szamuely és Csaba (1998) írja, a 60-as évek közepére teljesen nyilvánvalóvá váltak a tervutasításos gazdálkodás problémái, olyannyira, hogy Sík György az Országos Tervhivatal főosztályvezetőjének a Közgazdasági Szemlében megjelent tanulmányában³⁴ elemezte azokat. Azonban a problémák gyökerét a módszertan és a számítástechnika kiforratlanságában látta. Jóllehet, azt az elképzelést, hogy „a szocialista népgazdaság racionális működését egy szuperkapacitású komputer automatikus vezérlésével szinte tökéletesen meg lehetne oldani”, már akkor többen igyekeztek cáfolni (Szamuely és Csaba 1998).

De mint közismert, s mint megtapasztalhattuk a szocialista tervgazdálkodásnak nem a módszertan és nem a technika kiforratlansága volt a problémája.

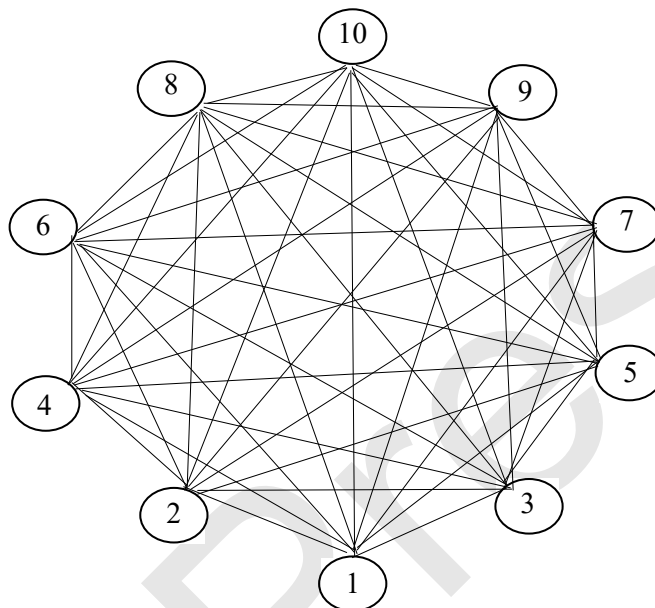
³³ „A laissez-faire vége” és más Keynes írásokat lásd magyarul Eszmélet 2003 Tavasz <http://tek.bke.hu/keynes120/docs/ford03keynes.pdf>

³⁴ Sík (1966)

2.8.4. A terv versus piac

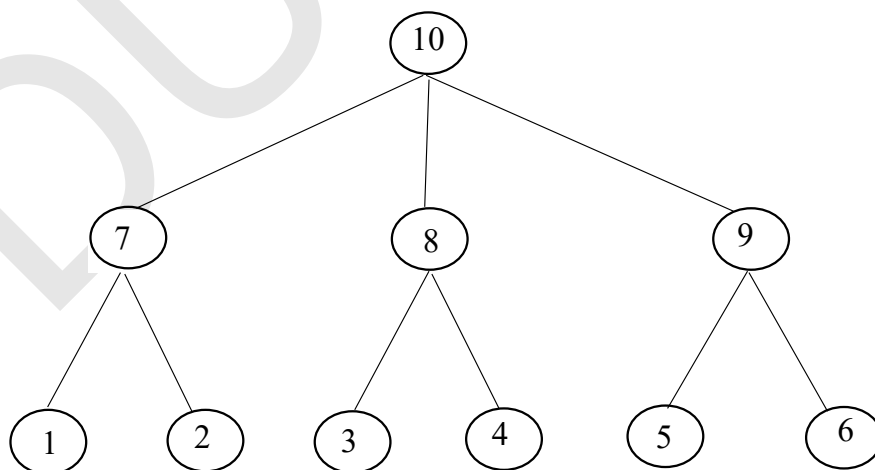
Polányi Mihály ³⁵ (Polányi M. 1992) gondolatmenete alapján könnyű megérteni a tervgazdálkodás látszólagos racionalitását, de valódi nehézségeit.

Az autoritás – ha úgy tetszik a tervszerűen irányított gazdaság – lényegesen egyszerűbbnek, racionálisabbnak tűnik. Ez az egyszerűség az, ami általában az autoriter elképzeléseket ösztönzi. Azonban ha az egyes elemek összehangolásához szükséges információs üzenetek áttételeinek számát nézzük, egészen más képet kapunk.

2-2. ábra: Spontán (vagy önkigazgató, ill. piaci) rend 10 elemmel

Forrás: saját szerkesztés

2-3. ábra: Autoritás (vagy korporatív, ill. központi irányítású) 10 elemmel

Forrás: saját szerkesztés

³⁵ Polányi Mihály (1891-1976) magyar származású brit tudós, akinek munkássága igen széles körű, talán leginkább mint filozófus ismert. Polányi Mihály, a már idézett, Polányi Károly (1886-1964) gazdaságtörténész öccse.

A spontán rend esetében (2-2. ábra) minden elemnek minden elemmel közvetlen kapcsolata van, és ezek száma annyi, amennyi az ábrán látszik (minden elem 9 másikkal van kapcsolatban így elvileg 90 kapcsolat van, de gyakorlatilag egy-egy kapcsolat kétirányú, így csak 45 kapcsolat van valójában). Tehát az összehangoláshoz – feltételezve, hogy minden elem mindegyikkel legalább egyszer kölcsönös kapcsolatba lép – 45 kapcsolatteremtés szükséges.

Autoriter kapcsolat esetében (2-3. ábra) viszont több mint 100 kapcsolatteremtésre³⁶ van szükség (hiszen csak nagyon kevés elem áll közvetlen kapcsolatban a többi két, három vagy négy üzenetnyi távolságban van egymástól).

Polányi Mihály ez alapján is kijelenti, hogy „abszurd az az elgondolás, hogy a központi irányítás helyettesíti az önkigazgató rend funkciót”. Mint kicsit arrébb írja „Változatlanul fenntartom, hogy bármit is tegyenek ezek a kormányok, a kidolgozott gazdasági terveikben megtestesülő számsoroknak nem sok közük van teljesítményeikhez. Malinowski kimutatta, hogy a törzsfőnököknek tulajdonított mágikus erő olyan hatalmat kölcsönöz nekik, amely nélkülözhetetlen az uralmuk alatt álló társadalmak számára. A mai gazdasági terveknek valószínűleg ugyanannyi gyakorlati értéke van az ezekben hívó nép jó kormányja számára, mint a régiek mágikus formuláinak, de nem több.” (Polányi M. 1992:41-42.)

De Hayek³⁷ is így gondolja, mert mint írja: „Ha egyet tudunk érteni abban, hogy a társadalom gazdasági problémája lényegében az idő és a hely adta sajátos körülményekhez való gyors alkalmazkodás gondja, ebből mintha az következne, hogy a végső döntést azokra kell hagyni, akik ismerik ezeket a körülményeket, s pontosan tudják, milyen változtatásokra van szükség és ehhez milyen erőforrások állnak rendelkezésre. Nem reménykedhetünk az olyan megoldásban, hogy mindezeket az ismereteket először egy központi hatóságnak továbbítják, amely összesíti őket, majd kiadja a megfelelő utasításokat. A megoldás csak valamifajta decentralizáció lehet (Hayek 1995: 246).

A tervező állam tehát tarthatatlan gondolat sok közgazdász számára.

2.8.5. Terv plusz piac

A valóság, a történelem azonban más lett. Mint Kornai írja: „Hayek azt jósolta: az a kapitalista ország, amely rálép a központosítás, állami beavatkozás és tervezés csuszamlós lejtőjére és ott néhány lépést tesz, nem tud megállni a jobbagyság felé vezető úton. Nem így történt. Meg lehet állni negyedúton. Félúton még vissza lehet fordulni. A kérdés a politikai szférában dől el: érvényesülnek-e olyan intézményes garanciák, amelyek nem engedik meg zsarnoki uralom létrejöttét.” (Kornai 1999)

Az állam szerepének megerősödése a piaci gazdaságokban a már említett Keynes elméletére vezethető vissza – aki az 1923-1933 közötti világgazdasági válság megoldására – a közgazdászok által addig helyesnek tartott „éjjeliőr” állami szerep helyett erőteljes állami beavatkozást javasolt.

Az állam szerepét a közgazdasági elméletek a piaci kudarcokra és a közjóságokra vezeti vissza. Mint Pete Péter írja: „A közgazdaságtan piaci kudarcoknak nevezi azokat a helyzeteket, amikor a decentralizált, egyéni megállapodásokon alapuló (piaci) együttműködési rendszer

³⁶ Az autoriter rendben az 1. elemnek a 7.-kel 1, a 2.-kal, és a 10.-kel való kapcsolata 2-2, a 8.-kal és 9.-kel 3-3, a 3.,4.,5., 6.-kal 4-4 kapcsolaton keresztül történik (ez összesen 27 kapcsolat). A 2. elemnek a 7.-kel 1, a 10.-kel 2, a 8.-kal és 9.-kel 3-3, a 3.,4.,5.,6.-kal 4-4 kapcsolaton keresztül történik (ez összesen 25 kapcsolat) A 3.-nak 8.-kal 1, a 4.-kel és 10.-kel 2-2, a 9.-kel és 7.-kel 3-3, az 5.,6.-kal 4-4 (összesen 19) A 4.-nek 8.-kal 1, a 10.-kel 2, a 7.-kel és 9.-kel 3-3, az 5.,6.-kal 4-4 (összesen 17) Az 5.-nek a 9.-el 1, 6.-tal és 10.-el 2-2, a 7.-tel és 8.-al 3-3 (összesen 11) A 7.-nek a 8 és 9.-el 2-2, a 10.-el 1 (összesen 5) és végül a 8.-nak a 9.-el 2 és 10.-el 1 (összesen 3) És végül a 10.-nek a 7., 8.,9. elemmel 1-1 (összesen 3)

Mindösszesen tehát 110 kapcsolati lépés, – bízva benne hogy nem hagytunk ki egyet sem.

³⁷ Friedrich August von Hayek (1899-1992) Nobel díjas osztrák közgazdász.

nem, vagy csak nagyon rossz hatékonysággal működik (...) Vannak továbbá olyan, fontos szükségleteket kielégítő jóságok, amelyeket a piaci döntéseken alapuló rendszer nem, vagy nem elegendő mértékben állít elő.” Ezekben az esetekben szokott az állam irányító szereplőként fellépni, mivel ezen esetekben csak közösségi (állami) akció segítségével biztosítható megfelelő mennyiségük (Pete 2005:178-179). Azonban azonnal hozzáteszi, hogy „a szükségletek kielégítésének van egy meglehetősen széles köre, amelyben megítélés vagy elhatározás kérdése, hogy a társadalom mekkora szerepet szán a közösségi döntéseknek. Ennek megítélésében már jelentős szerepet játszanak a hagyományok, a történelmi különbségek is. Nem véletlen, hogy az oktatás, egészségügyi ellátás vagy a nyugdíjrendszer az egyes országokban igen változatos formákban valósul meg: a privát-piaci és a központi-állami szerepvállalások mértéke országonként és koronként is jelentős eltéréseket mutat. (Im. 179)

Persze tisztán kell látni, „minél szélesebb körű az államon keresztül kielégített - akár közösséginek nevezett - szükséglet, annál több adót kell fizetni és annál kevesebb marad a privát szférában, hiszen az állam többnyire nem teremt, csak újraoszt.” (Pete 2005:182)

Joseph E. Stiglitz „A kormányzati szektor gazdaságtana” című, széles körben ismert munkájában így ír: „Manapság a közgazdászok között az a felfogás érvényesül, hogy korlátozott kormányzati beavatkozás révén enyhíteni (tehát nem megszüntetni) lehet a legsúlyosabb gondokat: a kormánynak tevékeny szerepet kell vállalnia a teljes foglalkoztatás elősegítésében vagy a szegénység legrosszabb oldalainak enyhítésében, a gazdaságban azonban a középponti szerep a magánvállalkozást illeti meg. Mindmáig jelentős vita folyik arról, hogy a kormánynak mennyire szűken vagy tágan értelmezett módon kell fellépnie a gazdaságban. Néhány közgazdász, például John Kenneth Galbraith úgy véli, hogy a kormánynak tevékenyebb szerepet kell vállalnia, más közgazdászok, például a Nobel-díjas Milton Friedman vagy a szintén Nobel-díjas George Stigler meggyőződése szerint a kormánynak szűkebb körben kell fellépnie. Az ilyen álláspontokat az határozza meg, hogy az illető mennyire tekinti súlyosnak a piackudarokat és hogyan értékeli a kormányzat korrekciós lehetőségeit”. (Stiglitz 2000:31)

Arról van tehát szó, hogy miközben a közgazdaságtan elfogadja az állam gazdasági szerepét, nem tudja megmondani annak helyes, vagy ajánlható mértékét. Így azután az a 20. század második felétől és 21. században az egyes országokban hatalmon lévő pártok elképzeléseitől függően meglehetősen változékonyan alakult az. A hetvenes évek gazdasági válságai³⁸ nyomán főleg Európában a fejlett országokban növekedett (a kommunista országokban pedig totális volt), majd a válságokat követően csökkent, bár mértéke továbbra is számottevő maradt mindenhol. Most a 21. század első évtizedének végén, az újabb gazdasági válság nyomán annak megoldását – úgy tűnik – a politika ismét az állam szerepének növelésében látja.

Tehát az inga kileng, hol az erős állam, hol az erős piac felé.

2.8.6. Oktatás minősége és hatékonysága – terv és piac esetén

Elértünk végül is az oktatáshoz. Milyen sajátosságai vannak a redisztributív oktatásnak a piaci oktatáshoz viszonyítva.

Az egyik kulcskülönbség a minőség.

A redisztributív, azaz állam által tulajdonolt, működtetett, irányított oktatás minőségével mindig probléma van. Az állam nem egyszerűen csak finanszírozza az oktatást végző szervezeteket, hanem ezen szervezetek nagy részét maga hozza létre³⁹.

³⁸ A 70-es évek közepén és végén kialakult gazdasági visszaesésben meghatározó szerepe volt az 1973-as és az 1979-es olajválságnak.

³⁹ Itt most nem teszünk különbséget a központi állam és a "helyi állam", azaz a városi, megyei önkormányzat között.

A redisztributív integrációban a szereplők motívuma meghatározó módon a központ elvárás-rendszeréhez történő igazodásban ragadható meg. Az aktorok motivációs rendszerében - a központi elváráshoz igazodás mellett - a társadalmi presztízszük, elismertségük megtartására, növelésére való törekvésük játszik meghatározó szerepet. A szereplők teljesítményét – a piac mechanizmusai helyett - társadalmi, közösségi, szakmai normák (elkötelezettség, hagyományok stb.), a büntetéstől való félelem, a nyugalomra (a zavarok, fennakadások elkerülésére) való törekvés határozzák meg. Így a rendelkezésükre bocsátott feltételekkel messze nem a piaci integrációban értelmezhető gazdasági racionalitás alapján "gazdálkodnak".⁴⁰

A redisztributívan integrált szolgáltatók a redisztributor felé igazolják tevékenységüket, adminisztrálják szolgáltatásukat - a szolgáltatás tényleges igénybe vevői sokkal kevésbé befolyásolják magatartásukat, mint piaci integráció esetében, ahol a szolgáltatók ki vannak szolgáltatva a vevők döntéseinek.

Miközben tehát a versenyszférában a minőségbiztosítás alapvetően a vevők megnyerésének egyik eszköze, s ezért a sikeresség fontos tényezője, – a redisztributív szférákban a minőségbiztosítás a redisztributor (azaz a fenntartó, az irányító) felé történő adminisztrálás eszköze csupán. Nem a vevők megnyerésének, hanem a fenntartó, irányító megnyugtatójának eszköze.

És az oktatásirányítók könnyen megnyugszanak, bár ez az oktatáspolitikai fejlődésével változik.

Ugyanakkor a tökéletes piacon nem kell minőségbiztosítás. Könnyen belátható, hogy egy tökéletes piacon és teljesen individualizált társadalomban⁴¹ a minőségbiztosításra semmi szükség nincs, a vevők racionális és szuverén döntése ugyanis ki fogja szelektálni a rossz minőséget nyújtó termelőt, szolgáltatót – egészen pontosan azt a termelőt, szolgáltatót, aki nem a szerződésnek (vagy a hallgatólagos szerződésnek, elvárásnak) megfelelő minőséget nyújtja. Ezekről elfordulnak a vevők, így vagy tönkre mennek vagy rákényszerülnek a jobb minőségű termelésre. De a piac minőségbiztosító hatásának érvényesüléséhez nem kell ideális piac, az már egy „közönséges” piacon is teljesül nagyjából, ahol nem akadályozott, s nem túl drága információkat szerezni egy adott termék, szolgáltatás minőségéről, elegendően sok termelő, illetve eladó van a piacon, s a vevők nincsenek akadályozva döntéseikben. Itt sincs szükség minőségbiztosításra, – de minél monopolizáltabbak a termelők, és minél bonyolultabb a termék (tehát minél nehezebb és drágább, hogy a vevő informált legyen, és minél akadályozottabb a választás szabadsága), annál inkább szükség van olyan rásegítő szervezetekre és mechanizmusokra, mint a fogyasztóvédelem, vagy mint a minőségbiztosítás.

A „tökéletes minőségbiztosítás” tehát a jól működő piac. Ugyanakkor már a szolgáltatások nagy részében sem igazán teljesül a piacnak ez a sajátossága. Közismert, hogy a „szolgáltatások nem tárgyasultak, nem választhatók szét, változékonyak és romlandók”.⁴² Emiatt is a szolgáltatásoknál rendkívül jelentős kérdés a minőség, hiszen nincs lehetőség a

⁴⁰ Amit az aktor a központtól kap, azt feltétlenül fel kell használnia, hiszen ha megmarad, akkor a következő osztásnál nem kap többet, vagy legalább ugyanannyit, s így pozíciója csorbul.

Ebben az értelemben tehát a társadalmi aktorok, szervezetek részint a korábbi részesedésük növelésére, de legalább megőrzésére (ami a rendszer struktúráját konzerválja), részint a kapott feltételek teljes felhasználására törekcszenek. A kibocsátások és a felhasznált feltételek összefüggése így gazdaságilag alig értékelhető. Kialakul a "lyukas zsák" hatás, - a redisztributív módon integrált szervezetek kibocsátásaikat egyre nagyobb ráfordítással érik el, és a fejlesztési többlet-ráfordításokat is észrevétlenül, hatás nélkül nyelik el

⁴¹ A tökéletes piacon és a teljesen individualizált társadalom jellemzőit Pete Péter után az alábbiakban foglalhatjuk össze: a.) - tökéletes egyéni szuverenitás, b.) - a tulajdonviszonyok tökéletes tisztázottsága, c.) - tökéletes informáltság, a bizonytalanság hiánya, d.) - nincsenek tranzakciós költségek, e.) - a társadalom tagjai minden külső kényszer nélkül tiszteletben tartják a tulajdonosi jogokat és a megkötött szerződéseket. Lásd Pete (2005:175-176. old.)

⁴² Lásd pl. Kotler (2002)

javításra, a termékek előállítása és fogyasztása általában egyidőben történik.⁴³ Hozzá kell tenni, hogy a „szolgáltatások minőségét nem csak magának a terméknek – azaz annak a szolgáltatásnak, amiért a fogyasztó jelentkezik – a minősége befolyásolja, hanem a szolgáltatások nyújtásának teljes folyamata a kapcsolatfelvételtől annak végéig.”⁴⁴ Azt is meg kell jegyezni, hogy a szolgáltatást nem ismerő személy a megfigyelhető jellemzők alapján tud csupán tájékozódni a szolgáltatások igénybevétele előtt. Ezért ezen a piacon igen jelentős szerepe van a szájhagyománynak, a megszokásnak, a bizalomnak, és a minőségbiztosításnak.

Az államilag finanszírozott oktatás piacosításának egyik módszere a voucher, az utalvány. Az oktatási utalvánnyal történő oktatás finanszírozás legismertebb teóriáját Milton Friedman írta le, de más szerzők is ismertek. Erről, és ezzel összefüggésben, az ezzel ellentétes Hirschman véleményről, amely a „beleszólást” hangsúlyozza mint szabályozó eszközt – lesz még szó ebben a könyvben.

Különösen a felsőoktatás esetében nagyobb lehetőség van a piac legalább részbeni érvényrejuttatására (pl. a tandíj, és a hallgatói létszámot követő finanszírozások is ezt célozzák). Ám itt is jelentős szerepe kell, hogy legyen az érintettek (a hallgatók, a végzettséget foglalkoztató gazdasági szféra szereplőinek, az intézményt befogadó régió képviselőinek) beleszólását biztosító szervezeteknek, mechanizmusoknak.

2.9.7. És akkor terv vagy piac?

A redisztributív módon integrált oktatásnak tehát mind a minőségével, mind a hatékonyságával problémák vannak. Más oldalról viszont a piaci oktatásnak mindig polarizáló, egyenlőtlenségeket okozó hatása van.

A redisztributív rendszerekben a minőséggel sokan elégedetlenek. Ugyanis az egyének igényei sokszínűek, differenciáltak, a közfeladat-ellátás pedig törvényszerűen nivellált, - nincs ugyanis minden állampolgár számára elfogadható indoka annak, hogy az egyének egy része magasabb színvonalú közellátást kapjon, mint a másik. Tehát a mindenkinek nagyjából azonos színvonalon biztosított közellátás mellett mindig lesznek olyanok, akiknek ez kevés, és hajlandók a magasabb színvonalért (vagy egyszerűen az állami finanszírozásból adódó kiszolgáltatottságuk⁴⁵ okán) fizetni. Ezek az igények a magán oktatási piacot erősítik, – vagy a redisztributív oktatást a társadalmi különbségek szerint polarizálják. Az oktatáspolitikák megoszlanak abban a tekintetben, hogy mit tartanak igazságosabbnak: a fizetős magán oktatási piacot, vagy a társadalmi különbségek szerint differenciált redisztributív oktatási rendszert.

De a hatékonyság is sok gonddal küszködik. Az adófizetők befizetéseiből származó közkiadások hatékony felhasználásáért minden polgári állam felelősséggel tartozik, ugyanis ezen szolgáltatásoknál – piac hiányában – nem tud érvényre jutni a szolgáltatást igénybe vevők értékelése. Márpedig az állam – a közgazdasági irányzatok igen széles köre által vallottan – híresen rossz gazda. Az általa fizetett közfeladatok hatékonyságának, eredményességének kikényszerítésében mindig elmarad attól, amilyen hatékonyságot a piac képes elérni, vagy amilyen hatékonyan és ésszerűen az egyén képes saját forrásait felhasználni. Mert a redisztributor egészen másként és mást értékel, mint a vevő.

Az állami támogatás hatékonyságának javítására több módszerrel lehet próbálkozni.

Az egyik módszer az ellenőrzés. Minél elégedetlenebb a politika, annál szélesebb körű ellenőrzés.

⁴³ Chikán-Demeter (1999: 31) (Parasuraman-Zeithmal-Berry (1985) munkájára hivatkozva)

⁴⁴ Chikán -Demeter (1999: 32)

⁴⁵ Mert az állam által fizetett közjóságot nyújtó szolgáltató az államnak és az állam által létrehozott különböző etikai, tudományos, akkreditációs, szakfelügyeleti stb. szervezetnek felelős és nem a szolgáltatást ténylegesen igénybe vevő fogyasztónak. Így törvényszerű a közjavakat fogyasztó kiszolgáltatottsága.

A módszernek másik csoportjának az a lényege, hogy a redisztributor valamilyen módon igyekszik a tényleges fogyasztó, a közszolgáltatást igénybe vevő választásait, ezen választásoknak a szolgáltatást nyújtó intézményekre gyakorolt hatását érvényesíteni. Azaz piaci, kvázi piaci hatásokat érvényre juttatni. (Erre az oktatásfinanszírozásnál még visszatérünk.)

És az inga itt is leng – hol piacibb, hol redisztributívabb az oktatáspolitikák.

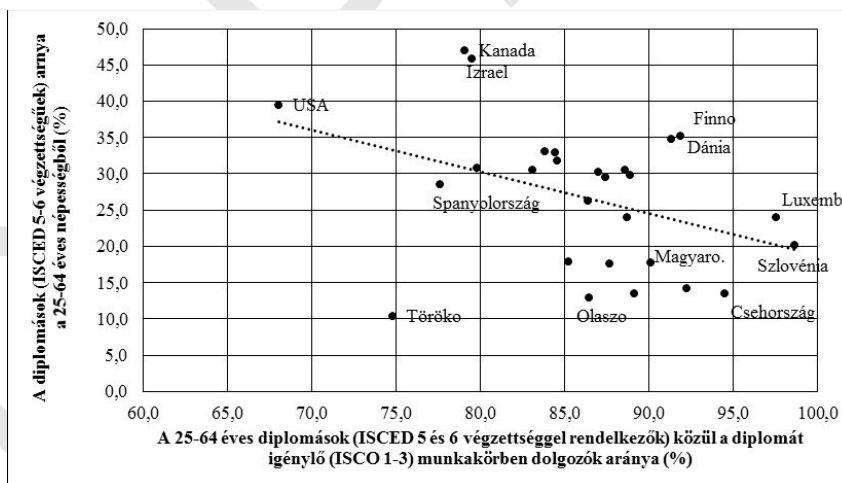
2.9. Egy kis hezitálás a túlképzésről

A mainstream – de az egyéb közgazdasági elméletek követőinek nagy része is – hisz abban, hogy az oktatás mind az egyén, mind a gazdaság és a társadalom számára haszonnal jár. Az egyes elképzelések közötti hasadás ott következik be, amikor a kérdés részleteit kezdik el boncolgatni.

Az egyik ilyen kérdés, hogy vajon bármekkora arányú és tömegű oktatás hasznos-e? Lehet-e túlképzés? Már az oktatás 20. századi tömegesedésének viszonylag korai szakaszában Freeman (1976) arra figyelmeztetett, hogy a felsőoktatási kibocsátás növekedése előbb-utóbb ahhoz vezet, hogy olyan munkakörökben is diplomások fognak dolgozni, ahol nincs szükség diplomára, s hogy a diplomások bérelőnye ennek nyomán csökkenni fog. Jóllehet sokan igyekeztek cáfolni ezeket a kijelentéseket, azonban nemzetközi összehasonlítással jól bizonyítható, hogy Freeman állítása helytálló.

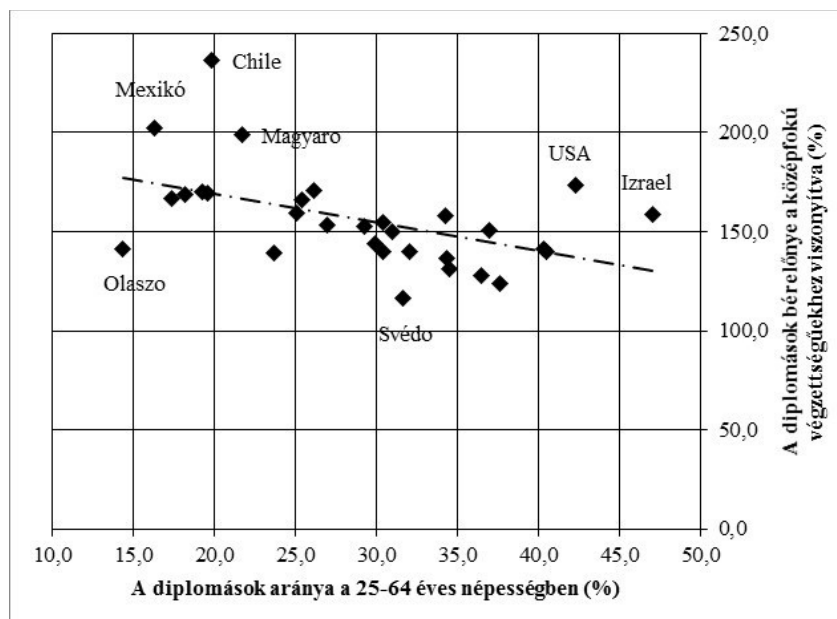
Az OECD országok adatait vizsgálva jól látszik, hogy minél nagyobb egy országban a diplomás arány annál nagyobb arányban dolgoznak a diplomások olyan munkakörökben, amelyek nem biztos, hogy diplomás munkavállalót igényelnének (2-4. ábra).

Más oldalról az is jól látszik, hogy minél magasabb egy országban a diplomások aránya, annál alacsonyabb azoknak a középfokú végzettségekhez viszonyított bérelőnye (2-5. ábra).

2-4. ábra: A 25-64 éves diplomások közül a diplomát igénylő munkakörökben dolgozók aránya (2007)

Forrás: Education at a Glance 2009 A1.6. és A1.1a.táblázatai alapján saját számítás.

2-5. ábra: A 25-64 éves között a diplomások aránya, s azoknak a középiskolaiakhoz viszonyított bérelőnye (2005–2007)

Forrás: Education at a Glance 2009 A1.1.a. és A7.1. táblázat alapján saját számítás.

De ezek nem igazán meglepő állítások, hiszen józanésszel is belátható, hogy minél nagyobb a diplomás kínálat a munkaerőpiacon, annál alacsonyabb a diplomával elérhető bérelőny, bár tegyük hozzá, hogy továbbra is van ilyen bérelőny, ha egyre kisebb is. Mint ahogy azon sincs mit csodálkozni, hogy minél magasabb a diplomások aránya a munkavállalók között, annál többen dolgoznak azok közül olyan munkakörökben, amelyek a korábbi időszakokban nem igényeltek felsőfokú tudást.

2.9.1 Baj-e a túlképzés?

Itt az az alapvető kérdés, hogy baj-e ez a túlképzés?

A közgazdaság, a szociológia és számos más társadalomtudomány művelőinek nagy csoportja szerint valójában nincs olyan, hogy túlképzés, hiszen az oktatás lényegében minden mennyiségben hasznosul. Hasznosul az egyén számára magasabb bérekben, még akkor is, ha olyan helyen dolgozik, ahol formálisan nincs szükség képzettségi szintjére, hasznosul a gazdaság számára is, hiszen ha bármennyivel magasabb bért is kap, akkor azt azért kapja, mert nagyobb a termelékenysége, munkájának hasznossága. És természetesen hasznosul a társadalom számára is, hiszen azzal, hogy tanultabb lett, magasabb a demokráciatudata és demokráciaigénye, szélesebb látóköre, társadalmi tudatossága stb. Kérdés azonban, hogy ez korlátlan határig így van-e? Tehát az iskolázottság növekedése meddig növeli az egyén, a gazdaság és a társadalom hasznait?

Jánossy Ferenc elképzelései adhatnak erre választ. Jánossy 1966-ban kiadott munkájának (Jánossy 1966) 1975-ben megjelent második kiadásának előszavában így ír: „A döntő összetevő mindenkor a munkaerő fejlődése, és ezért valamely ország gazdasági fejlődése végső soron – vagyis hosszú távon – a munkaerőben rejlő adottságok kibontakozásától függ, hiszen a társadalom (...) végül mindig újból és újból előteremti a munkaerő mindenkorai fejlettségi szintjének megfelelő termelési eszközeit. A népesség adott fejlettségi szintjét el nem érő, elavult termelési eszközök átmenetileg visszafoghatják ugyan a termelés színvonalának emelkedését, de a fejlődés menetét hosszú távra csak az esetben befolyásolhatják, ha az inadekvát állapot oly soká tart, hogy lefékezi magának a munkaerőnek a fejlődését is.” Jánossy megközelítésében a

gazdasági fejlődés alapvető követelménye, hogy a szakmastruktúrának – amelynek alakításában alapvető szerepe van az oktatásnak, a képzésnek – és a munkahelystruktúrának dinamikus, egymást fejlesztő kapcsolata van. Ezt a kapcsolatot Jánossy így jellemzi: „A szakmastruktúrának a gazdasági fejlődés folyamán szakadatlanul változnia kell, minthogy az egykor elsajátított ismeretek elavulnak és helyettük új, korszerű ismeretekre van szükség. (...) Természetesen a változásoknak megfelelően kell átalakulnia a munkahelystruktúrának is. Ahhoz azonban, hogy a fejlődést állandóan mozgásban tartsa, nem elég, ha a munkahelystruktúra változása lépést tart a szakmastruktúra változásával, hanem fejhosszal mindig előtte kell járnia. A fejlődés megköveteli, hogy a munkahelystruktúra ne a mai szakmastruktúrának feleljen meg, hanem már a holnapinak”. (Jánossy 1966)

Jánossy tehát itt egy egymást kölcsönösen fejlesztő kapcsolatot feltételez a munkahelyi struktúra és az iskolázottsággal alapvetően összefüggő szakmastruktúra között.

Holló Mária szerint ezt a kapcsolatot úgy foglalhatjuk össze, hogy a fejlődés a nemzetgazdaság egészének és ezen belül a munkaerőnek folytonos strukturális változásán keresztül megy végbe. ***Ha a munkaerő szakmai és képzettségi összetétele nem tart lépést az ország egészének fejlődésével, akkor ez a strukturális lemaradás a haladás fékezőerejévé válhat. De ha már a munkahelystruktúra és a szakmastruktúra összhangja helyreállt, akkor az oktatás és a szakképzés volumenének fokozásával sem lehet többé nagyokat előreugrani a fejlődésben.*** Fokozott oktatási ráfordítással a fejlődés üteme alig gyorsítható (Holló 1974).

Jóllehet ez kissé keményebb megkötés, mint amit Jánossy 1975-ben ír, mivel ott a szakmastruktúra bizonyos húzóerejéről is szó van, ugyanakkor elég világos, hogy ez a húzóerő korlátozott.

Magyarul a munkahelyi struktúra igényeit jelentősen meghaladó szakmastruktúrának nincs gazdasági fejlesztő hatása. Józanésszel sem nehéz ezt belátni, hiszen nyilvánvaló, hogy egy fejletlen országban hiába kerül ki az egyetemekről a korábbiaknál jelentősen nagyobb számú mérnök, tanár vagy orvos, ha a gazdaságban nincs nagyobb számban mérnöki, tanári, orvosi munkahely, akkor az elmaradott gazdaságban lehetséges, hogy egyáltalán nem tudnak munkát találni, s elvándorolnak, vagy csak olyan munkát találnak, ahol egyáltalán nem hasznosul a képzettségük. Úgy tűnik tehát, a gazdasági fejlettség és az iskolázottság között nemcsak olyan kapcsolat van, hogy az iskolázottság kedvezően hat a gazdasági növekedésre, hanem olyan is, hogy a gazdasági fejlettség csak korlátozottan tudja hasznosítani a túlképzést, azaz behatárolja a hasznosítható iskolázottság szintjét.

A másik legalább ilyen súlyú kérdés, hogy vajon közömbös-e az oktatás által nyújtott képzés szerkezete, tartalma, a kialakított képességek struktúrája, és ha ez nem mindegy, akkor annak formálódása rábízható-e a tanulás iránti egyéni keresletre, illetve az intézmények autonómiájára? Mismatchnak nevezik a munkagazdászok azt a jelenséget, amikor a munkaerő-kínálat struktúrája, a munkakeresők képességei, kompetenciái nem illeszkednek a kereslethez. Az illeszkedési zavar mind az egyének, mind a gazdaság számára veszteséget jelent, és persze a társadalom is megsínyli, mert a zavar munkanélküliségben, csálódottságban, elégedetlenségben ölthet testet. A nézetek egyik pólusán azok az elképzelések állnak, amelyek ezt a problémát a munkaerőpiac működésére bízják, s azt gondolják, hogy mind az egyének, mind a képző intézmények a munkaerő-piaci visszajelzések alapján előbb-utóbb alkalmazkodnak a kereslethez (hiszen minden képzettség és készség egyetlen valódi értékelője a munkaadó), s ennek nyomán megszűnik a mismatch. A nézetek másik pólusán azok állnak, akik úgy gondolják, hogy a munkaerőpiac ezt nem képes megoldani (főleg az információ aszimmetriája miatt), s az így kialakult piaci kudarc miatt, az állam vagy valamilyen társadalmi szervezet, tömörülés stb. tervező funkciójának szükségességét hangsúlyozzák.

Mind a piac, mind a tervezés helyzetét nehezíti, hogy az egyes foglalkozási csoportok jelentősen különböznek abban a tekintetben, hogy hány és milyen szakképzettségi csoportból merítenek. Ezt alapvetően az egyes szakképzettségek ismeret- és képességstruktúrája határozza

meg, amit Vámos Dóra (2000) a szakképzettségek konvertálhatóságával és a munkakörök helyettesíthetőségével közelít meg. Csoportosítása szerint vannak:

1. könnyen helyettesíthető foglalkozások és jól konvertálható képzettségek (pl. közigazgatási, gazdasági, pedagógiai);
2. könnyen helyettesíthető foglalkozások, de kevésbé konvertálható végzettségek (pl. könyvtáros, népművelő, újságíró);
3. nehezen helyettesíthető foglalkozások, de jól konvertálható végzettségek (pl. jogi, műszaki, mezőgazdasági);
4. nehezen helyettesíthető foglalkozások és kevésbé konvertálható végzettségek (pl. orvos, művész) (Vámos 2000).

Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az egyes képzéseket ki fizeti, és mennyibe kerülnek, akkor könnyen megértjük, hogy vannak olyan képzések, amelyeket sok, „nagyon piaci” országban is tervez és kontrollál az állam. Ilyen például az orvosképzés. És vannak olyan szakok, amelyeket a „legtervezőbb” állam sem vagy csak kismértékben kontrollál (pl. a bölcsészképzések).

Végeredményben le kell szögezni, hogy a felsőoktatás tömegesedése és így a túlképzés nem visszafordítható. És nem visszafordítható ennek nyomán a minőség diverzifikációja sem. Miután az egyéni törekvések, s az oktatásba vetett társadalmi hit megállíthatatlanul a képzés tömegesedése, a túlképzés irányába hat, ennek hatásai világosak:

- Van egy növelő hatása a gazdasági fejlődésre – azonban ez behatárolt, s nyilvánvalóan elmarad a remélt gyorsító hatástól. Ennek tulajdonítható a különböző – így pl. a poszt szocialista – országokban tapasztalható időnkénti kiábrándulás, oktatáspolitikai fordulat.
- Kétségtelenül van pozitív társadalmi hatása is (demokratizmus, műveltségnevelés stb.), azonban alighanem van negatív hatása is, hiszen a remélt társadalmi és munkaerő-piaci pozícióktól elmaradó lehetőségek miatt a fiatalok egy részének kiábrándultsága nyilvánvaló (alighanem ennek tulajdonítható a kivándorlás és a fiatalok politikai jobbratolódása is).
- A felsőoktatás tömegesedésével járó minőségi diverzifikáció nyomán a munkaadók munkaerő-keresési stratégiája is diverzifikálódik.
 - Lesznek munkaadók, amelyek középfokú végzettséget igénylő munkahelyeikre viszonylag olcsón jutnak (gyenge minőségű) felsőfokú végzettségű, ők nyilvánvalóan a felsőoktatás expanzióját célzó oktatáspolitikát támogatják.
 - Lesznek munkaadók, amelyek igyekeznek magas színvonalú végzettségre szert tenni, és ezért egyetemekkel együttműködve kontrollálni igyekeznek a képzést. Ők a felsőoktatás és a gazdaság szoros együttműködését szorgalmazó oktatáspolitikát preferálják.
 - Lesznek munkaadók, amelyek az utcáról felvett friss diplomások esetében komoly ráfordításokra kényszerülnek a munkába állításhoz szükséges felkészítés során. Ők a felsőoktatás minőségének emelését célzó oktatáspolitikai hívei.
 - És persze lesznek munkaadók, amelyek a tömegesedés nyomán csökkenő középfokú munkaerő-kínálatot béremelés helyett a politikára gyakorolt nyomással igyekeznek befolyásolni, kikényszerítve a felsőoktatás és a felsőoktatásba vezető út beszűkítését.

A kormányzatnak nagyon körültekintően kell mérlegelnie, hogy melyik oktatáspolitikai nyomásnak enged, hogyan teremti meg az egyensúlyt az egyéni, a társadalmi és a gazdasági igények, érdekek között.

2.9.2. A kétszintű képzés és a tömegesedés

Jelen könyvszerzője Timár Jánossal közösen írt 2001-es munkájukban, amelynek címe „Tudásgyár vagy papírgyár” (Polónyi-Timár 2001), a fentebb említett Jánossy-féle teóriára építve fogalmazott meg kritikát az akkori magyar felsőoktatással kapcsolatban, – egyebek mellett főleg a gazdaság fejlettséghez mért túlzott beiskolázást, a túlképzést és a minőséget kifogásolva. Mára sem vesztette érvényét a könyvnek a minőségre vonatkozó kritikája. Ugyanakkor a túlképzésre vonatkozóértékelés mára túlhaladottá vált. Ennek az az oka, hogy az akkori magyar felsőoktatás egy túlspecializáló duális (egymásba át nem járható kétfokozatú: főiskolai valamint egyetemi fokozatot adó) intézményrendszer volt, amelynek növekvő kibocsátása, éppen a túlspecializáció miatt valóban a túlképzés veszélyét hordozta magában. A kétszintű (az ún. bolognai) felsőoktatási képzésre történő 2005. évi magyar átállás megváltoztatta a helyzetet. A szélesebb és általánosabb alapképzés megoldja a túlképzés problémáját.

A diplomák tömegesedésének–túlspecializált képzés esetében– ugyanis van egy fontos következménye. A tömegesedés és a hagyományos szűk, speciális szakképzést nyújtó felsőoktatás súlyos ellentmondásokhoz vezet. Például Magyarországon a 2000-es években (2001-2005 között) évente 6-14 diplomás csillagász lépett ki felsőoktatásból (ha a szakpárban végzetteket is figyelembe vesszük, akkor nagyjából másfélszer ennyi). Vajon van Magyarországon évente ennyi csillagászra kereslet a munkaerő-piacon? De ugyanígy fel lehet tenni a kérdést, hogy csakugyan van-e hazai munkaerő-piaci kereslet évente 2200 jogászra, vagy 1250 művelődésszervezőre?⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy a diplomák tömegesedésével átalakul, át kell alakuljon a felsőfokú képzés tartalma a végzetteknek egy szélesebb foglalkoztathatóságát célozva. Az orvosképzésben nyilván nem, de a műszaki, természet-, és társadalomtudományi, valamint pedagógusképzésben abba az irányba történik elmozdulás, hogy a felsőfokú képzés, vagy legalább is annak első szakasza előszakképzéssé válik, s a régi értelemben vett szűk, felsőfokú szakképzés feljebb tolódik, a mesterképzés felé.

Ez a kétszintű képzés lényege. A bolognai folyamat a tömegesedés törvényszerű következménye. A BSc, ill. BA végzettséggel a munkaerőpiacra lépők nem rendelkeznek mély és szűk szakképzettséggel, hanem inkább viszonylag széles szakmai és általános ismeretekkel. A három év után a munkaerő-piacra lépő diplomások szakmai végzettsége tehát elég általános ahhoz, hogy ha nem, vagy nem teljesen szakirányának vagy végzettségi szintjének megfelelően helyezkednek el, részint akkor sem vész kárba sok feleslegesen tanult mély szakmai ismeret, részint gyorsan az elhelyezkedésnek megfelelően korrigálhatóak és kiegészíthetők az ismeretek.

Olyan alapképzésre van szükség, amely akkor sem okoz nagy veszteséget (pénzben, erőfeszítésben stb.), ha a tömeges kibocsátás miatt nem, vagy csak kis mértékben hasznosul. Tehát, ha egy BSc végzettségű közgazdász titkárnő lesz, vagy egy BSc végzettségű fizikus számítógép-kereskedő, egy BA végzettségű testnevelés szakos esetleg vagyonőr, akkor senki nem fog felszisszeni az elpazarolt tudás és ráfordítás miatt. Hiszen nem tanult olyan sok és mély, speciális szakmai ismeretet, hogy nagy kár lenne érte, ha elfelejti. Amit pedig nem felejt el, azt nagyszerűen tudja használni titkárnőként, kereskedőként, ill. vagyonőrként. Az is fontos, hogy ő maga sem lesz (talán annyira) elégedetlen, ha inkongruens elhelyezkedésre kényszerül. Ráadásul ez a képzés valamivel olcsóbb, mint a szűk és mély képzés. Ha pedig szakmájának megfelelően helyezkedik el, s mélyebb ismeretekre is szüksége van a munkakörében, akkor visszamegy a második képzési ciklusra, s mestere lesz szakmájának.

⁴⁶ 2008-as adatok. Lásd http://db.okm.gov.hu/statisztika/fs08_fm

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a kétszintű képzésre való át nem állás csak olyan szakmák esetében racionális, amelyeknél a tömegesedés nem történt meg (pl. a keretszám korlátozás miatt az orvosképzésben). Más esetben azonban a hagyományos képzéshez való ragaszkodás ésszerűtlen, mert a végzetek elégedetlenségével, pazarlással és a szakma piacának komoly zavarai fog járni (pl. jogászképzés).

Arról van tehát szó, hogy a tömeges felsőoktatás esetében értelmét veszti a direkt szűk és mély szakképzés. Hiszen gazdaságilag irracionális – és nem gazdasági szempontokból is ésszerűtlen - nagy tömegben drágán specialistákat úgy kiképezni, hogy nagy részük nem dolgozik majd szakmájában, vagy végzettségénél alacsonyabb szintet igénylő szakmai foglalkoztatása lesz.

Persze a „középiskolásodó” felsőoktatási alapképzésre épülő mesterképzés aligha lesz képes a gazdaság, a gyakorlat számára szükséges felsőfokú szakemberképzést, és a tudományos felsőfokú képzés feladatait egyszerre ellátni. Ennek következménye a mesterképzések differenciálódása, a gyakorlatorientált mesterképzések és a tudományos mesterképzések kialakulása, s az ez utóbbira épülő doktorképzés. A mai (vagy inkább tegnapi) értelemben vett felsőfokú szakemberképzés ide, a mesterképzésre tolódik ki.

Ugyanakkor az alapképzés megfelelő alapot ad az élethosszig tartó tanulásnak, vagy egyszerűbben az átképzésnek, a gyorsan változó gazdaság szakemberigényéhez való gyors alkalmazkodáshoz.

*

Összességében ma a viták ellenére a fejlett országok nagyobbik részében és a nagy nemzetközi szervezetek (OECD, Világbank, WHO stb.) megközelítésében általánosan elfogadott közgazdasági megközelítések, és az erre épülő oktatás- és egészségpolitikák egyértelműen prioritásnak látják az emberi erőforrás fejlesztését. Magyarul, némileg leegyszerűsített és szándékosan akcentuált fogalmazással: **az oktatás minden szintje és formája, valamint az ember egészségét szolgáló minden tevékenység növeli az emberi erőforrás termelékenységét, és –közvetlen vagy közvetett formában– a gazdaság és a társadalom fejlődését.**

2.10. Kérdések, feladatok

Adam Smith hogyan magyarázza a tanult munka és az egyszerű munka bérének egymáshoz való viszonyát?

Mi a lényege Garry Becker oktatási ráfordításokkal kapcsolatos vizsgálatainak?

Mennyiben állít mást az oktatás szűrő elmélete az emberi tőkeelméletéhez viszonyítva?

Hogyan függ össze az oktatás a gazdasági haladással?

Miben különbözik az emberi tőke közgazdasági és szociológiai megközelítése?

Melyek Theodore Schultz szerint az emberi tőkét növelő tevékenységek?

Jellemezze az emberi tőkét!

Foglalja össze Malthus gondolatait az oktatás hatásáról!

Melyek az oktatás externális hatásai?

Mi az oktatás tervezésének teoretikus alapja?

Mi a véleménye a terv vs. piac vitáról?

Önnek mi a véleménye az oktatás minőségbiztosításáról? Indokolja véleményét!

Elemezze a diplomások arányának és bérelőnyének összefüggését a fejlett országokban!

Elemezze a felsőoktatás tömegesedésének és az oktatás tervezésének kapcsolatát!

Mi a véleménye a kétszintű, illetve az osztatlan pedagógusképzésről? Indokolja véleményét!

Milyen összefüggés van a kétszintű képzés és a tömegesedés között?

2.11. Hivatkozások

- Andorka R. (1966): *Keynes Általános elmélete* Valóság, május.
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Anheier, H. K. - Gerhards, J. - Romo, F. P. (2005): A tőke és a társadalmi struktúra formái a kulturális mezőkben: Bourdieu társadalmi topográfiájának vizsgálata. In.: Lengyel Gy. – Szántó Z. (2005): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_02_Lengyel_Gyorgy-Szanto_Zoltan_szerk_A_gazdasagi_élet_szociologiaja/adatok.html(Letöltés: 2010. 06. 12.)
- Arrow, K. J. (1979): Az egyetemi oktatás rostáló szerepe. In: *Egyensúly és döntés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Aukrust, O. (1959): Investment and Economic Growth. *Productivity Measurement Review*, No. 16., Febr.
- Babalola J. B. (2015): Fundamentals of Economics of Education. In.: Babalola J. B. (Ed). *Basic Text in Educational Planning*. Ibadan: Department of Educational Management, University of Ibadan, *Ibadan*, pp. 127-191.
- Báthory Z. (1997): Az európai iskola: demokratikus és hatékony iskola. *Új Pedagógiai Szemle*, 10. sz.
- Bauer T. (1981): *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* KJK Budapest
- Becker, G. S. (1962): Investment in Human Capital. A Theoretical Analysis. *The Journal of Political Economy*. (Supplement.) 70. Évf., Okt.
- Becker, G. S. (1975): *Human Capital*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Becker, G. S. (1997). Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. In: Lengyel Gy.- Szántó Z. (szerk.) *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: Aula, pp. 13-29.
- Bertrand, O. (1993): *Az emberi erőforrások tervezése. Módszerek, tapasztalatok, gyakorlat*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest.
- Chikán A. – Demeter K. (szerk.) (1999): *Az értékkeremtő folyamatok menedzsmentje*. Aula.
- Cserne, P (2000): Gary Stanley Becker a preferenciák és a közgazdaságtan imperializmusa. *Szociológiai Szemle*, No. 1. <http://www.mtapti.hu/mszt/20001/cserne.htm#3> (Letöltés: 2010. 06. 12.)
- Csoma Gy. (2003): Különvélemény az oktatási-képzési minőség biztosításáról (és a minőségről). Avagy bemegy a tanuló az inputon, és kijön az outputon, mint a Herzsztalámi analógiája (?) I-II. *Új Pedagógiai Szemle*, június és július-augusztus.
- Denison, E. F (1964): La mesure de la contribution de l'enseignement et du „facteur résiduel” a la croissance économique, In: *Le facteur résiduel et le progrès économique*. OECD, Paris.
- Farkas Z. (2013): A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 4. évf., 2. sz. pp. 106-133.
- Friedman, M. – Friedman, R. (1998.) *Választhatasz szabadon*, Akadémia Kiadó, Budapest, - MET Publishing Corp., Florida-Budapest.
- Friedman, M. (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémia Kiadó, Budapest, - MET Publishing Corp., Florida-Budapest.
- Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gábor R. I. (1999): Mi a hasonlóság az egyetemi tanulmányok és a disznóól között? Ajánlás és széljegyzetek (Varga Júlia: Oktatás-gazdaságtan Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998. című könyvéhez). *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf., Június.
- Gáspár L. (1987): *A szubjektumok termelése*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- Gedeon P. (1997): Az átalakulás gazdaságtana és a gazdaságtan átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf., Január, pp. 56-68.
- Giddens, A (2008): *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Harbison, F. (1968): Emberi erőforrások és fejlődés. In.: *Az oktatás tervezése*. Tanulmányok. UNESCO, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hayek, F. A. von. (1995): *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest.
- Holló M. (1974): *Technika és társadalom*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Jánossy F. (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonalat és a helyreállítási periódusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kapás J. (2003): A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában. *Közgazdasági Szemle*, L. évf., december.
- Keynes, J. M. (2003): *A laissez-faire vége*. Fordulat, Tavasz.
- Kornai J. (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf., július–augusztus.
- Kotler, Ph. (2002): *Marketing menedzsment*. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest.
- Kovács G. (1968): *A népgazdasági tervezés és irányítás*. KJK., Budapest.
- Kovács G. (2000): Hatékonyság, gépesítés, egyén és civilizáció. *Liget*, 10. sz. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kovacs.htm> (Letöltés: 2010. 06. 12.)
- List, F. (1940): *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Magyar Közgazdasági Társaság Kiadása, Budapest.
- Malthus T. R. (1902): *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Budapest Politzer Zsigmond és fia kiadása, Nemzetgazdasági írók tára, Kiadja a MTA Nemzetgazdasági Bizottsága.
- Mátyás A. (2004): Az új osztrák iskola általános jellemzése. *Közgazdasági Szemle*, LI. évf., október.
- McMahon, W. W. (2000): The Measurement of Externalities, Non-Market Effects, and Trends in the Returns to Education. In: *The Appraisal of Investments In Educational Facilities*, European Investment Bank/ OECD, OECD, Paris.
- Nordensvärd, J. (2014): The Politics of Education: education from a political and citizenship discourse. *Policy Futures in Education*, Volume 12 Number 3.
- Novelli, M. – S. Higgins – M. Ugur – O. Valiente (2014): The Political Economy of Education Systems in Conflict-Affected Contexts. UKaid – University of Sussex.
- Pete P. (2005): Politika és gazdaság. In: Gallai S. – Török G. (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Aula Kiadó, Budapest.
- Pies, I.(1993): Normative Institutionenökonomik: zur Rationalisierung des politischen Liberalismus. Tübingen: Mohr.
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest.
- Polányi M. (1992): A központi irányítás hatóköre. In.: Nagy E. – Újlaki G. (szerk.): *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Polónyi I. – Timár J. (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár?* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Polónyi I. (2013): Terv és piac az oktatásban. *Educatio*, 3. sz.
- Radó P. (2006): A fejlesztő értékelés az oktatáspolitikai és az oktatásfejlesztés eszközrendszerében. *Új Pedagógiai Szemle*, 3. sz.
- Sáska G. (2005): *A szocialista és a polgári nevelés radikális alternatívái*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest.
- Schultz, Th. W.(1983): Beruházások az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Schultz, Th. W.(1993): The Economic Importance of Human Capital in Modernization. *Education Economics*, Vol. 1, No. 1.
- Setényi J. (2001): COMENIUS 2000: egy ágazati minőségmodell megjelenése. *Magyar Minőség*, 11. sz.
- Sík Gy. (1966): A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz.

- Smith, A. (1992): A nemzetek gazdagsága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Solow, R. M. (1957): *Technical Change and the Aggregate Production Function*. The Review of Economics and Statistics, Aug.
- Stiglitz, J. E. (2000): *A kormányzati szektor gazdaságtana*. KJK Kerszöv, Budapest.
- Szakadát L. (1995): Ronald Coase és a közgazdaságtan módszertana. *Közgazdasági Szemle*, XLII. évf., 11. sz. pp.1044-1051.
- Szamuely L. – Csaba L. (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban - közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. [http://www.kszemle.hu/kiadvany/Szamuely-Csaba - Rendszervaltozas a kozgazdasagtanban/ch01s03s03.html](http://www.kszemle.hu/kiadvany/Szamuely-Csaba-Rendszervaltozas-a-kozgazdasagtanban/ch01s03s03.html) (Letöltés: 2012 dec.)
- Sztálin J., V. (1952): A Központi Bizottság politikai beszámolója a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XV. Kongresszusán 1927 december 3-án. Művei 10. kötet. *Szikra*.
- Tót É. (1994): A szakzsargon dzsungelében. (Az oktatásügy szótára.) (Könyvismertetés: Denis Lawton – Peter Gordon Dictionary of Education London Hodder & Stoughton 1993.) *Educatio* 3. sz. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00009/pdf/790.pdf> (Letöltés: 2010.06.11.)
- Török Á. (2005): Közép-Kelet-Európa vagy a politikai gazdaságtan feltámadása? *Közgazdasági Szemle*, LII. évf. Július–Augusztus, pp.780–785.
- Vámos D. (2000): A munkapiacon – diplomával. *Educatio*, 1. sz., pp.62-78.
- Varga J. (1998): Oktatás-gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest.
- Zalai E. (2014): Közgazdaságtudomány és gazdálkodástudomány. *Magyar Tudomány*, 8. sz. <http://www.matud.iif.hu/2014/08/03.htm> (Letöltés: 2016. 06. 12.)

HUMÁNERŐFORRÁS A MUNKAERŐ-PIACON

A fejezet témái:

- A munkaerő-piaci alapfogalmak
 - Egyensúlyhiány értelmezése és típusai
 - A foglalkoztathatóság és a munkaerőpiac néhány jellemzője
 - A munkaerőpiac egyensúlytalansága
 - A munkabér
 - Munkaerőpiac és bérszínvonal
 - Munkaerő-piaci elmélete
 - A munkaerőpiac szerkezete
- A munkaerő-kínálat gazdaságtana
 - Demográfiai alapfogalmak
 - Népesség és munkaerőforrás
 - Foglalkoztatottság történelmi változásai
 - A munkaerő iskolázottságának jellemzői és hatásai

A munkaerőpiac makroökonómiai megközelítésében a munkaerő-kínálat a háztartások együttes munkaerő-kínálata, a munkaerő-kereslet pedig a gazdálkodó szervezetek együttes munkaerő-kereslete (alapvetően nemzetgazdasági léptékben).

A munkaerőpiac az a gazdasági intézmény, ahol a munkaerő allokációja megvalósul. A munkaerőpiacon két azonos státusú szereplő – az eladó (munkavállaló) és a vevő (munkaadó) – megállapodnak a csere feltételeiben (szerződést kötnek). Az adásvétel során nem a munkaerő cserél gazdát – már csak azért sem, mivel az elválaszthatatlan tulajdonosától – hanem a munkavállaló munkát ígér, amelynek elvégzése után kapja meg a kialakult díjazást. (Galasi 1982:13)

Mint Ehrenberg és szerzőtársa írja a munkaerő sajátos dolog, mert a munkaerő szolgáltatásait csak bérelni lehet, magukat a dolgozókat nem lehet megvásárolni vagy eladni. Más oldalról számos nem pénzügyi tényező játszik szerepet ebben a bérleti viszonyban és számos intézményi és jogi tényező befolyásolja azt, ami más piacokon ismeretlen. (Ehrenberg-Smith 2003:20)

Végül is értelmezhetjük úgy, hogy a cserék összessége alkotja a gazdaság munkaerőpiacát, a cserék révén valósul meg a munkavállalók munkaposztok közötti mozgása. Az elmozdulásokat együttesen szokás a munkaerő allokációjának, illetve reallokációjának nevezni. (Galasi 1982, 13)

A valóságos munkaerőpiac persze távol áll a tökéletes versenyt feltételező elvont elméleti munkaerőpiactól. A munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat tökéletes összhangja gyakorlatilag soha, sehol nem valósul meg.

3.1. A munkaerő-piaci egyensúly-hiány és a munkanélküliség értelmezése és típusai

Elméleti megközelítésben akkor beszélünk egy ország, térség, foglalkozás munkaerőpiacán munkanélküliségről, ha a kialakult bérszinteken elhelyezkedni kívánók egy része nem, vagy csak rövidebb-hosszabb idő elteltével talál elfogadható munkát. A munkaerőhiány az egyensúly fordított zavara: a kialakult bérszinten a munkáltatók egy része nem vagy csak rövidebb-hosszabb idő elteltével talál megfelelő munkavállalót (Gábor 1990: 7).

Bár a fenti elméleti definíciót világszerte elfogadják, a nemzeti statisztikák meglehetősen különbözőek a munkanélküliség és a munkaerőhiány gyakorlati értelmezését és mérését illetően. Olyan gyakorlati problémákkal kell szembesülni, mint a kialakult bérszint megállapítása, a munkavállalási, ill. alkalmazási szándék komolyságának megítélése, az inaktivitás értelmezése stb. Ráadásul a számbavételt nehezíti, ha a szereplőket gazdasági érdekeltség fűzi a munkanélküliség vagy munkaerőhiány elismertetéséhez (pl. a munkanélküliek segélyt kapnak, a munkaerőhiánnyal küzdő gazdálkodók pedig valamilyen preferenciában, segítségben részesülhetnek). A számbavételt az is nehezíti, hogy a betöltött és betöltetlen állás között léteznek átmeneti állapotok (pl. részmunkaidős, vagy a megbízásos foglalkoztatás, önkéntes gyakornokság stb.). Mindezek ellenére nem mondhatunk le a mérés, számbavétel lehetőségéről, az időbeli (azonos elveken mért) adatsorok ugyanis végeredményben alkalmasak a folyamatok vizsgálatára.

A munkanélküli fogalmát Hopkins (2002) a munkaügyi statisztikusoknak az ILO 1982. évi konferenciáján történt megállapodása alapján definiálja. Ez három külön kritériumot határoz meg a munkanélküliek besorolására: először is munka nélkül kell lenniük, másodsor a referencia-időszakban rendelkezésre kell állniuk a munkára, és harmadszor munkát kell keresniük, vagyis konkrét lépéseket kell tenniük álláskeresés céljából egy meghatározott közelmúltbeli időszakban (Hopkins 2002:78).

Az ILO pontos definíciója így szól:⁴⁷ **munkanélküli** minden munkaképes korú személy aki:

- a) a referencia-időszakban (az ILO javaslata szerint egy hét) nem dolgoztak, azaz nem voltak fizetett alkalmazottak vagy önfoglalkoztatók;
- b) jelenleg rendelkezésre állnak a munkához, azaz a referencia-időszakban fizetett alkalmazottnak vagy önfoglalkoztatottnak elérhetőek voltak; és
- c) munkát keres, azaz konkrét lépéseket tettek egy meghatározott közelmúltbeli időszakban fizetett munka vagy önfoglalkoztatás elérése céljából.

Szintén ide sorolnak még néhány kisebb csoportot:

- a pályakezdőket, akik nem kerestek munkát, de jövőbeli munkaerő-piaci részesedésük van (azaz munkakezdésről megállapodásuk van),
- a foglalkoztatás ösztönző program keretében továbbképzésben vagy átképzésben részt vevőket, akik emiatt „nem foglalkoztatottak”, „nem állnak jelenleg rendelkezésre” és „nem kerestek állást”,
- továbbá azokat is, akik lépéseket tettek a külföldre vándorlásért fizetés vagy nyereség érdekében, de még várják a távozás lehetőségét.

A munkaerő-hiány és munkanélküliség általános fogalmán belül bizonyos megkülönböztetéseket szokás tenni a kiváltó okok alapján. Ezeket Gábor (1990) és Ehrenberg-Smith (2002) alapján tekintjük át.

A munkaerőpiac egyensúlyi állapotában is fennáll valamekkora **súrlódásos munkanélküliség, ill. munkaerő-hiány**, – hozzáátve, hogy ezek egyidőben, egyazon munkaerőpiacon is jelentkezhetnek. Az információáramlás tökéletlenségei – az információszerzés és -kiértékelés nehézségei, idő- és költségigénye – folytán elképzelhetetlen, hogy a mindenkori munkát keresők és az éppen betöltetlen állásokkal rendelkező munkáltatók azonnal egymásra találjanak. A súrlódásos munkanélküliségen belül meg szokták különböztetni a keresési munkanélküliséget, amely azokat a pillanatnyilag munkanélküli egyéneket foglalja magában, akik jobban fizető munkaalkalom reményében visszautasítják a kialakult bérszintnél nem rosszabb bért kilátásba helyező állásajánlatokat. (Hozzá kell tenni, hogy miután az egyazon kategóriába tartozó dolgozók bére sohasem teljesen egységes, az álláskeresők sohasem lehetnek teljesen biztosak abban, hogy ha tovább keresnek nem találnak-e jobban fizető, vagy más tekintetben előnyösebb állásajánlatot.) (Gábor 1990:8)

„Súrlódásos munkanélküliség azért lép fel, mert a munkaerőpiacok eredendően dinamikusak, továbbá mert az információáramlás tökéletlen, és mert időbe telik, mire a munkanélküli dolgozó és az üres állásokkal rendelkező munkáltatók egymásra találhatnak.” (Ehrenberg – Smith 2003:594) A szerzők rámutatnak, hogy a rezervációs bér (az a legkisebb bér, ami mellett hajlandó munkát vállalni a munkát kereső) alapvetően befolyásolja az álláskereső munkanélküliséget. „A magasabb rezervációs bér természetesen növeli mind a munkanélküliség várható időtartamát, mind pedig a munkanélküliség után várható bértételt.” (Ehrenberg – Smith 2003:597) Azt is hangsúlyozzák, hogy a munkanélküli ellátási járadék is befolyásolja az álláskereső magatartást. Miközben igaz, hogy megnöveli a munkakeresési időt, s így a munkanélküliséget, ugyanakkor – a rezervációs bérrel kapcsolatban elmondottakkal összhangban – elősegíti a magasabb elhelyezkedési bér elérését.

A munkaerő-piac globális egyensúlyi állapotában is fellelhető **szerkezeti munkanélküliség, ill. munkaerőhiány**. Ennek lényege, hogy a munkaerő-kínálat és a munkaerő-kereslet szakmai, foglalkozási vagy területi szerkezetében átrendeződés, s így meg nem felelés alakul ki. Az ilyen egyensúlytalanság részint a munkaerő-piaci szereplők hiányos informáltsága, részint a bérek nem teljes rugalmassága miatt következik be (ti. a munkaerő

⁴⁷https://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_UR_EN.pdf (Letöltés: 2019. 08. 10.)

szakmai, földrajzi mobilitása, illetve a munkahelyek szaktudásigényének és földrajzi elhelyezkedésének módosítása költséges, ill. gazdasági és/vagy pszichológiai áldozattal jár). (Gábor 1990)

„A szerkezeti munkanélküliség tehát a munkaerő-kereslet jellemzőinek olyan változásai miatt állhat elő, amelyek a bérek merevsége és a foglalkozási, illetőleg földrajzi mobilitás magas költsége közepette következnek be.” (Ehrenberg-Smith 2002:604) Ennek mérséklését olyan kormányzati politikák segíthetik elő, amelyek például támogatják a képzést, átképzést, elősegítik a tájékoztatást más területek munkaerő-piaci körülményeiről, támogatják az áttelepülést, csökkentik a vándorlási költségeket, amelyek meggyorsítják a munkavállaló gyors igazodását a munkaerő-piaci kereslethez. Ugyanakkor jelentős eltérések vannak a különböző országok ilyen politikái között, míg Európában ez elég sokszínű és sokrétű, az USA-ban viszonylag kevés a kormányzati beavatkozás. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – az USA-ban kisebb a tartós munkanélküliség, nagyobb a földrajzi mobilitás, és jóval gyorsabb tempóban teremtenek a munkáltatók új munkahelyeket (Ehrenberg-Smith 2002:604-605).

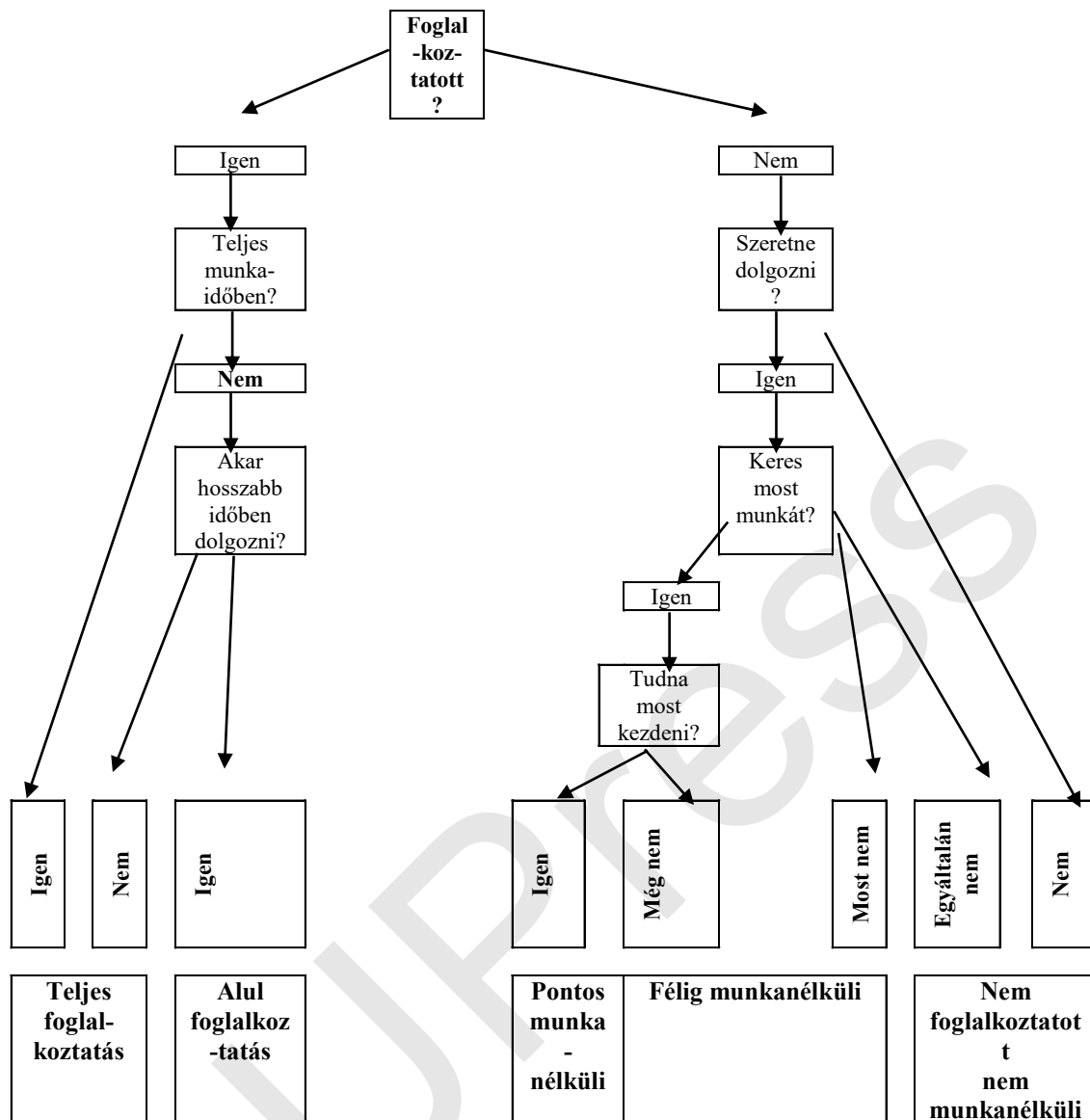
A munkaerő-piac **globális egyensúly-hiánya** a piacgazdaságban az egyensúlytól eltérő reálbérszint esetén áll elő. Ezt a munkanélküliséget keresletelégtelenségi munkanélküliségnek szokták nevezni, mivel azért áll elő, mert a kialakult bérszínvonalon a munkaerő-állomány egy részének nem jut munkaalkalom. Miközben mind a súrlódásos, mind a szerkezeti egyensúlytalanság esetében egyidejűleg létezhet munkaerőhiány és munkanélküliség is, - azon közben globális munkanélküliség és munkaerőhiány egyszerre értelemszerűen nem fordulhat elő. A globális munkanélküliség vagy munkaerőhiány a gazdasági növekedés többéves ciklusait követve ingadozik – ez a konjunkturális munkanélküliség –, részint az idényszerű gazdasági ágak munkaerő-kereslete nyomán, rövidtávon is ingadozik – idényszerű munkanélküliség.

Ehrenberg és Smith (2003) kereslethiányos (ciklikus) munkanélküliségnek nevezi a fenti munkaerő-piaci egyensúlyhiányt, amely az „üzleti tevékenység ingadozásaihoz (az üzleti ciklusokhoz) kapcsolódik, és akkor lép fel, amikor a kibocsátások piacán bekövetkező összkereslet-csökkenés lefelé rugalmatlan reálbérek közepette csökkenést idéznek elő a munkaerő iránti összkeresletben.” (Ehrenberg-Smith 2002:608-609) A munkanélküliség elkerülésének vagy csökkentésének lehetséges módja ilyenkor, ha a munkaadók nem a foglalkoztatás szintjét, hanem az egy munkavállalóra jutó munkaórák számát vagy esetleg a bérüket csökkentik.

Ehrenberg-Smith (2002) még említést tesz a szezonális munkanélküliségről is, ami hasonlít a kereslethiányos munkanélküliségre annyiban, hogy ez is a munkaerő iránti kereslet ingadozásából adódik. Itt azonban az ingadozások előre láthatóak, és szabályszerű mintákat követnek.” (Ehrenberg-Smith 2002:215)

Befejezésül még ki kell térni a **munkanélküliség természetes rátájára**, mert jelen könyvben is lesz még róla szó. A munkanélküliség természetes mértéke, egy feltételezett munkanélküliségi ráta, amely összhangban áll a stabil inflációval és az összesített termelés hosszú távú szintjével. Ezt a makroökonómia arra használja, hogy felmérje a munkaerőpiac, és ezáltal a monetáris politika helyzetét (Barnichon R. – Ch. Matthes 2017). Egyszerűen úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a természetes munkanélküliségi ráta az a munkanélküliségi ráta, amely ciklikus ingadozások hiányában létezne.

Az elmondottakból következik tehát, hogy a szó szoros értelmében vett teljes foglalkoztatás még globális munkaerőhiány közepette sem igen valósulhat meg. A teljes foglalkoztatást tehát olyan állapotnak tekinthetjük, ahol kizárólag súrlódásos és szerkezeti okokból fordul elő munkanélküliség (vagyis amikor legalább annyi a betöltetlen munkahely, mint amennyi az álláskereső).

3-1. ábra: Foglalkoztatott, munkanélküli és foglalkoztatáson kívüliek meghatározása
 Forrás: Sinclair (1987)

3.2. A foglalkoztatottság és a munkaerőpiac néhány jellemzője

Egy ország népességén (POP) belül meg kell különböztetni a foglalkoztatás szempontjából szóba jöhető – munkavállalási korú és munkaképes, vagy a munkavállalási koron innen és túl, de gazdaságilag aktív – népességet, az ún. munkaerőforrást. (M) A népesség úgy is felosztható, hogy megkülönböztetjük az eltartottakat és az inaktív keresőket magába foglaló munkaerő-állományon kívülieket (N) és a gazdaságilag aktív népességet, azaz a munkaerő-állományt (L). Ez utóbbin belül találjuk a foglalkoztatottakat (E) és a munkanélkülieket (U). (Lásd 3-2. ábra, illetve valamivel egyszerűbb leírást lásd 3-3. ábra.)

Munkaerő-részvételi, vagy röviden részvételi hányadnak nevezzük a munkaerő-állomány össznépességén belüli arányát: $1 = L/POP$. (Ezt néha a gazdasági aktivitás rátájának is szokták

nevezni – ez azt is jelenti, hogy a munkanélkülieket is a gazdaságilag aktív népességbe szokás számba venni). A részvételi hányad felfogható két hányados szorzataként is: a népesség munkaerőforrásként számba vehető hányadának (M/POP) és a munkaerőforrásból foglalkoztatást igénylők hányadának (L/M) szorzataként.

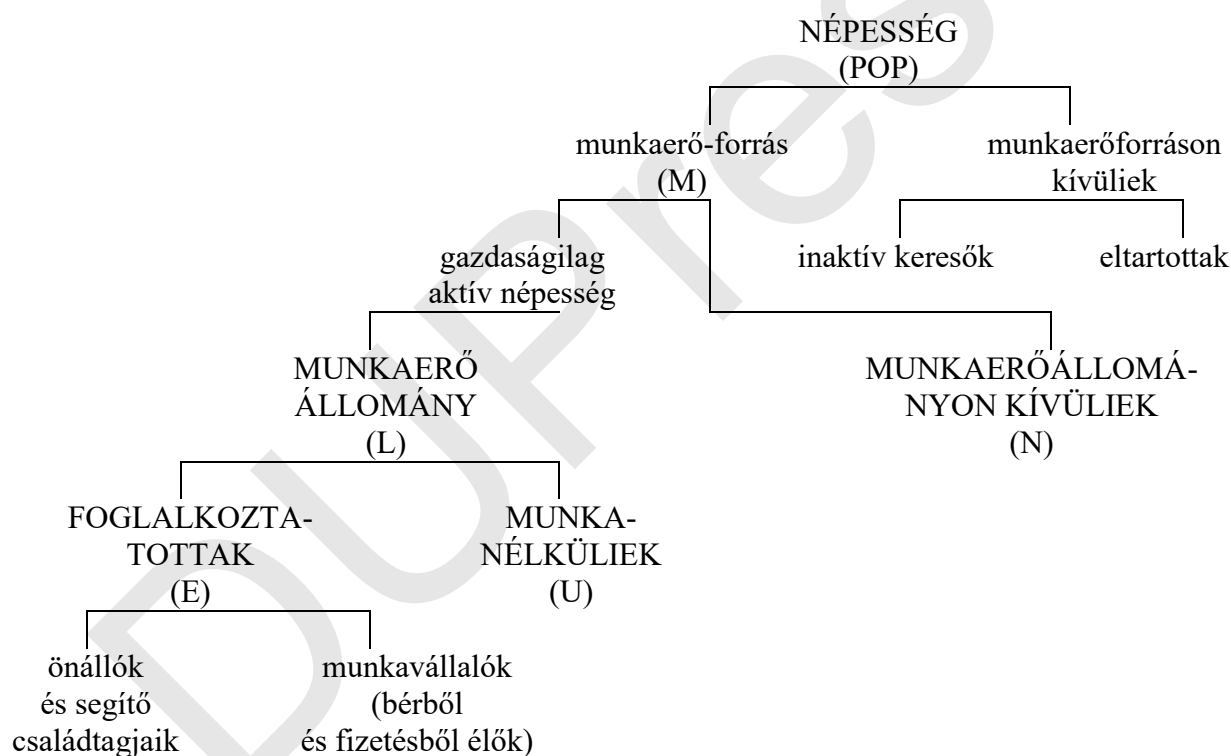
Foglalkoztatási hányadnak nevezzük a népességből éppen foglalkoztatottak hányadát $e=E/POP$. A foglalkoztatási hányad egyébként a foglalkoztatottak gazdaságilag aktív népességen belüli arányának (E/L) és a részvételi hányadnak (L/POP) a szorzata.

Munkanélküliségi hányadnak a munkanélküliek munkaerő-állományon belüli arányát nevezzük: $u=U/L$.

Az állásbetöltetlenségi hányad $v=V/(V+E)$, ahol $V+E$ az összes munkahely, V pedig az alkalmas pályázó hiányában be nem töltött álláshelyek száma.

Az u és a v hányadok adnak eligazítást a munkaerőpiac zavaraira. A globális egyensúlytalanságra abból következtethetünk, hogy u milyen mértékben tér el v -től, továbbá a munkanélküliség teljes foglalkoztatási (vagy természetes) rátájából.

A munkanélküliség természetes foglalkoztatási rátája $= u \cdot u^N$. Ez az a munkanélküliségi ráta, ami teljes foglalkoztatás esetében tapasztalható, tehát csak a súrlódásos és a szerkezeti munkanélküliséget mutatja.

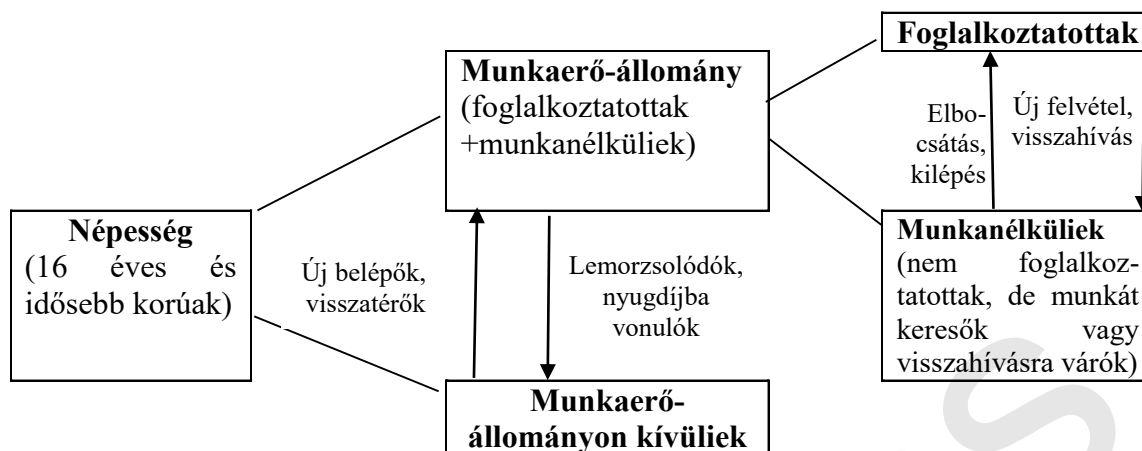

3-2. ábra: A foglalkoztatás és munkanélküliség vizsgálatában alkalmazott népességek kategóriái

Forrás: Gábor 1990:11. alapján

A munkanélküliségi hányad nem ad egyértelmű tájékoztatást a gazdaság munkaerő-felszívó hatásáról. Ugyanaz a munkanélküliségi hányad más jelent emelkedő részvételi hányad és/vagy foglalkoztatási és/vagy állásbetöltetlenségi hányad esetében. A munkanélküliségi hányadból önmagában nem ítélt meg egyértelműen, hogy mennyire súlyos és általános a munkanélküliség, - állhat ugyanis mögötte sok ember rövid idejű munkanélkülisége és kevesebb ember hosszú idejű munkanélkülisége is, (ez utóbbit szokták súlyosabb egyensúlyzavarnak tartani). De állhat mögötte területileg, vagy a munkavállalók kora,

iskolázottsága, szakmája szerint homogén vagy szélsőségesen eltérő munkanélküliségi ráta (itt is az utóbbit szokták súlyosabb egyensúlyzavarnak tartani⁴⁸).

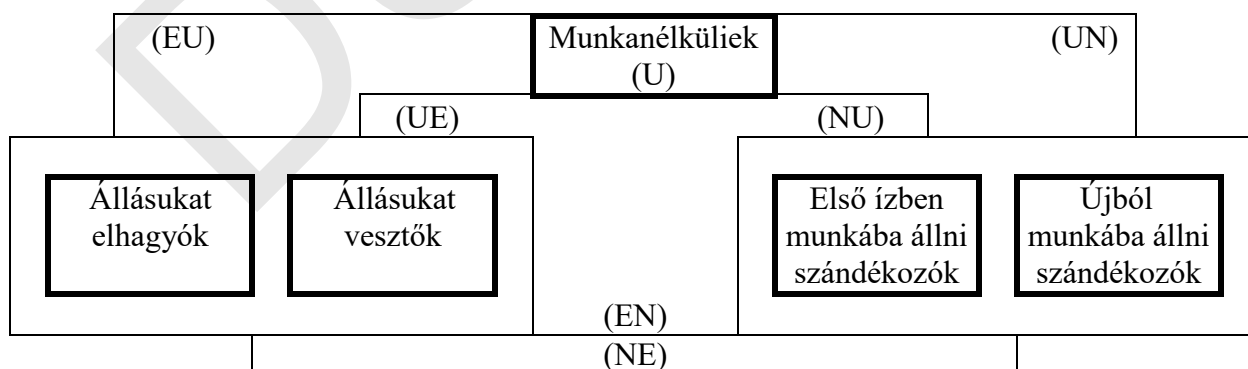

3-3. ábra: A lakosság munkaerő-piaci státus szerint

Forrás: Ehrenberg-Smith 2003:46 alapján

Egy munkanélküliségi ráta megítélésénél az sem közömbös, hogy mekkora hányad veszítette el állását, és mekkora hányad hagyta el azt önként. Az sem mindegy, hogy a munkanélküliek közül mekkora az első ízben állást vállalni akaró, pályakezdők száma, illetve aránya, és mekkora az újból foglalkoztatáshoz jutni akarók száma, aránya. (Azt szokták súlyosabb egyensúlytalanságnak tartani, ha a munkanélküliségi ráta mögött nagyobb az állásvesztők és/vagy a pályakezdő munkanélküliek száma.)

A munkaerőpiac tehát igen mozgékony, változékony, a munkanélküliségi ráta mellett igen fontos jellemzői az oda-visszáramlások a munkanélküliek és foglalkoztatottak között, a munkaerő-állomány és a munkaerő-állományon kívüliek között, és a munkanélküliek és munkaerő-állományon kívüliek között. Az ilyen áramlások nyomon követésére szolgál a munkaerőpiac állomány/áramlás modellje (3-4 ábra).

3-4. ábra: A munkaerőpiac állomány modellje

Forrás: Gábor 1990:13 alapján

⁴⁸ A súlyosnak minősítés mögött az egyenlő esélyek és arányos teherviselés értékszempontja áll.

A háromféle állomány valamely időpontbeli nagysága és a meghatározott időn belül végbement áramlások a fenti modell segítségével jól bemutathatók, - s ezzel vizsgálhatók a munkanélküliségi ráta mögött zajló folyamatok. Ezt egészítheti ki az álláshelyek ágazati, foglalkozási, területi stb. összetételében végbemenő változások tanulmányozása.

3.3. A munkaerőpiac egyensúlytalanságai

A munkaerőpiac elméleti megközelítése alapján⁴⁹ sem globális túlkereslet, sem globális túlkínálat nem állandósulhatna. Mégis annak lehetünk tanúi, hogy a piacgazdaságokban globális munkanélküliség alakul ki. Ennek több magyarázata lehetséges (Gábor 1990: 16-17).

A piacgazdaság állandósult globális munkanélküliségét leggyakrabban **a lefelé rugalmatlan bérekkel** szokták indokolni. A magyarázat szerint a fellendüléskor megemelkedő bérszint később a recesszió időszakában, a munkaerő iránti kereslet visszaesésekor nem csökken az egyensúlyi színvonalra, mivel a süllyedést korlátozza a munkavállalók kollektív fellépése, a szakszervezetek ellenállása. Emiatt a gazdasági ciklusok átlagában a munkaerőpiacon kínálati többlet mutatkozik. Ez a magyarázat tehát azt feltételezi, hogy a szakszervezetek nincsenek tisztában bérharcuk foglalkoztatási következményeivel, - s bérharcukat a munkanélküliség elleni küzdelem fölé helyezik, s így elsősorban az "elit" munkavállalók érdekeit képviselik (akiket kevésbé fenyeget a munkanélküliség). Van olyan érvelés is, amely a szakszervezetek bércsökkentéssel szembeni általános idegenkedését és ellenállását azzal magyarázza, hogy bizalmatlanok azzal szemben, hogy a munkáltatók csakugyan annnyival csökkentik-e a bérszínvonalat, mint amennyit az el nem bocsátás indokolna.

Egy másik okfejtés a piacgazdaság globális munkanélküliségét **a bérek utáni közterhekkkel** (nyugdíj-, társadalombiztosítási- stb. járulékok) és a munkáltatásra vonatkozó törvények többlet terheivel (szabadság stb.), tehát a munkáltatókat terhelő béren kívüli többletköltségekkel magyarázza. E szerint a munkáltatók számára csak olyan mértékű foglalkoztatás kifizetődő, amelynek marginális hozama megfelel a bérek s a fenti többletköltségek összegének. Adott bérszínvonal esetén így kisebb lesz a foglalkoztatás, mint a többletterhek nélkül. Ezt a megközelítést cáfolhatja az a tény, hogy az említett többletköltségekből fedezett nyugdíjak és munkanélküli segélyek csökkentik a munkaerő-kínálatot (bár a munkanélküli segély növeli a keresési munkanélküliséget). Azt is ellenérvként lehet felhozni, hogy a többletköltségekből származó kiadások végső soron csökkenthetik a

⁴⁹ A magyarázatok kiindulópontja egy elvi modell, miszerint belátható, hogy amennyiben:

- az össz-munkaerőkínálat a reálbérszintnek pozitív, az össz-munkaerő-kereslet pedig negatív függvénye, (vagyis minél nagyobb a munkaerő-kereslet annál nagyobb a reálbérszint, és minél nagyobb a munkaerő-kínálat annál kisebb a reálbérszint)
 - a bérek kizárólag a munkaerő-kereslet és kínálat függvényében, minden kötöttség nélkül szabadon mozoghatnak,
 - a munkavállalóknak utalványozott bér a munkáltató számára a foglalkoztatás egyedüli költsége, a munkavállalók számára pedig az egyetlen nettó bevétel lenne,
 - a bér fejében nyújtandó teljesítményt az egymással szerződő munkáltatók és munkavállalók előre pontosan és egyértelműen rögzíthetnék, s a továbbiakban külön költség nélkül betarthatnák, és végül
 - a munkaszerződés felmondásából egyik félre sem hárulna veszteség,
- akkor a munkaerőpiacon sem a globális túlkereslet, sem a túlkínálat nem állandósulna. Kézenfekvő tehát, hogy a piacgazdaságok állandósult munkanélkülisége, és az államszocializmus krónikus munkaerőhiánya abból adódik, hogy ezen rendszerek munkaerőpiacának "normál állapota" a fenti körülményektől eltér. A piacgazdaságokban az 1. pontbeli körülmény adott, így az okok a 2-5 pontban felsorolt feltételektől való eltérésekre vezethetők vissza. Az államszocialista rendszerekben az okok az 1. pontbeli feltétel hiányára, az azt kizáró intézményi feltételekre vezethetők vissza. (Gábor 1990: 14-15)

munkaerő mindenkori árát (ti. a mindenkori bérszínvonalnak nem kell fedezni az időskori megélhetéshez szükséges tartalékolást, mert azt a bérhez járuló közteher fedezi).

A magyarázatok harmadik típusa abból indul ki, hogy a bér fejében elvárt teljesítmény vállalása a munkába álláskor még nem jelent garanciát a későbbiekben kifejtendő tényleges teljesítményre nézve, s az alacsony bér a munkáltató számára nem feltétlenül jelent olcsó munkát. **A munkáltatóknak többletkiadásokat jelent az elvárt teljesítmény biztosítása.** A magyarázat egyik változata szerint a munkáltató kénytelen többletköltségeket áldozni arra, hogy a teljesítménykövetelményeket figyelemmel kísérje és kikényszerítse. A másik változat szerint a munkáltatók kénytelenek a foglalkoztatottak szűkebb körének az egyensúlyinál magasabb bért fizetni azért, hogy azok - feltéve jól fizetett állásukat - megfelelő teljesítménnyel dolgozzanak.

Van olyan magyarázat is, amely szerint visszaeséskor a munkáltatók, bízva a visszaesés átmeneti jellegében, kollektív munkavállalói ellenállás hiányában is **óvakodnak a bércsökkentéstől.** Tartanak ugyanis attól, hogy a bércsökkentés miatt a gyakorlott munkavállalók egy része kilép, és így a beléjük fektetett képzési kiadások elvesznek.

A fentiekben a piacgazdaságok globális munkanélküliségéről volt szó. Az államszocialista gazdaság munkaerőpiacát ezzel szemben a krónikus túlkereslet jellemzi. Ennek alapvető és végső oka a rendszer erőforrás-korlátos jellegéből adódik, de emellett a munkaerő mint termelési tényező sajátosságaira visszavezethető okai is vannak.⁵⁰ Az államszocializmusban a munkaerő-kereslet gyakorlatilag minden bérszinten meghaladja a munkaerő-kínálatot, - s így itt érvénytelennek tekinthető a munkaerőpiac makroegyensúlyi viszonyainak Marshall-keresztszerű ábrázolása.

Az államszocialista gazdaságban a krónikus munkaerőhiány miatt magasabb foglalkoztatási hányad alakul ki, s egyszersmind nagyobb munkaerő-kínálat is létrejön. (A magas foglalkoztatási hányad miatt ugyanis a lakosság egyre nagyobb része "szokik hozzá", van ösztönözve, kényszerítve stb. a foglalkoztatotti léthez). Így a foglalkoztatottság rátája közel kerül a társadalmilag lehetséges maximumhoz.

Az államszocialista gazdaság munkaerőpiacát tehát nem egyszerűen a globális munkaerő-túlkereslet jellemzi, hanem viszonylag magas foglalkoztatottsági szinttel párosuló globális munkaerő-túlkereslet. A piacgazdaság munkaerőpiacának normál állapotát pedig nem egyszerűen globális munkanélküliség jellemzi, hanem az államszocializmusbelinél számottevően alacsonyabb foglalkoztatási szinttel párosuló globális munkanélküliség (Gábor 1990: 17-18).

3.4. A munkabér

A munkabér jelentőségének és szerepének megértéséhez egy közismert (politológus és) közgazdász gondolatait hívjuk segítségül.

Francis Fukuyama szerint a „hagyományos liberális gazdaságtan Adam Smith óta azt tartja, hogy a munka egy lényegében kellemetlen tevékenység, amelyet csak az általa létrehozott dolgok hasznossága miatt vállalunk. Ezt a hasznosságot főként szabadidőnkben

⁵⁰ Az egyik ilyen sajátosság, hogy a munkaerő termelésbe vonásának és termelésben tartásának nemzetgazdasági szinten nincs egyértelmű racionális korlátja. Az olyan munkaerő foglalkoztatása is lehet nemzetgazdaságilag racionális, amelynek határterméke kisebb, mint bére, hiszen az ilyen munkaerő is növelheti a nemzetgazdaság mindenkori nettó összkiadását. A piacgazdaság körülményei között a foglalkoztatás szintjét a gazdálkodó szervezetek profitérdekei szabályozzák. Az államszocialista gazdaságban a gazdálkodó szervezetek szabályozása központi gazdaságirányítási eszközökkel történik, s piac hiányában nem működnek a foglalkoztatásban önkorlátozára kényszerítő mechanizmusok.

A másik sajátosság az, hogy az államszocialista gazdaságban a korlátlan erőforrásigény, más termelési tényezők hiányában, létszámnövelési törekvésekben csapódik le.

élvezhetjük; az emberi munka célja tehát bizonyos értelemben véve nem az, hogy dolgozzunk, hanem hogy szabadidőnket élvezzük⁵¹. [...] Több munkára magasabb díjazással szokás ösztönözni a munkavállalót: az alkalmazott esetleg akár késő estig is hajlandó lesz bent maradni az irodában, ha munkaadója felajánlja, hogy a túlórákért duplán fizet.” (Fukuyama 1994:323)

Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy sok esetben a drága ügyvédek, a vállalati vezetők, vagy a terjeszkedni akaró japán multinacionális cég képviselője esetében nem elegendő ez a magyarázat, mert az ilyen emberek sokszor hetven-nyolcvan órát is dolgoznak egy héten és ritkán vagy csak rövid időre mennek szabadságra. „Az oknak, mely miatt ezek az emberek ilyen megszállottan dolgoznak, csak részben van köze a pénzbeli ellenszolgáltatásokhoz: nyilvánvaló, hogy magában a munkában lelik örömeiket, vagy az általa elért társadalmi helyzetben és elismerésben. Önbecsülésüket az szabja meg, milyen fáradhatatlanul és jól dolgoznak, milyen gyorsan jutnak előre a vállalati rangsorban, és milyen tiszteletet tapasztalnak mások részéről. Még anyagi javaikat is inkább csak mint ’státuszszimbólumokat’ élvezik, használni alig használják őket, mivelhogy erre kevés idejük jut. Más szóval munkájukkal elsősorban a bennük élő *thümoszt*, nem a vágyat akarják kielégíteni.” (Fukuyama 1994:324-325)

Későbbi munkájában Fukuyama (2000) rámutat, hogy a rang fontosabb⁵², mint a pénz. „[A] rangért és elismerésért folytatott versengés a gazdasági életnek is fontos tényezője. Annak nagy részét, ami gazdasági motivációnak számít (...) nem annyira maga a fogyasztási vágy mozgatja, mint inkább (...) ’pozíciójává’ birtoklása iránti vágy.” (Fukuyama 2000:307). Ebből azután azt a következtetést vonja le, hogy „a boldogság nem az abszolút, hanem a relatív jövedelemmel függ össze, és hogy az elégedettség, amelyet a pénz hoz magával – mint Adam Smith is rámutat⁵³ – annak mértékétől függ, hogy az ember mennyire ’sütkérezhetnek’ a gazdaságukban.” (Im.:309.)

A munkabér tehát igen sokrétű szereppel rendelkezik a foglalkoztatásban. Ezek a szerepek azonban alapvetően a bérkülönbségekben, bérarányokban jutnak érvényre. Mind rövid, mind hosszú távon. Kissé leegyszerűsítve a munkabérek – egészen pontosan a munkabér különbségek ill. arányok – rövidtávon, makroszinten meghatározzák a munkaerő allokációját, tehát, hogy ki hová, melyik munkáltatóhoz megy dolgozni, mikroszinten pedig ösztönző, motiváló szerepük van. Hosszú távon pedig összefüggésben állnak egy-egy foglalkozás presztízsével.

3.5. A foglalkoztatottság hatása a relatív bérszínvonalra

Relatív bérszínvonal alatt az egy munkavállalóra jutó bérnek és az egy lakosra jutó fogyasztásnak a hányadosát értjük. Azaz a mindenkori bérszintnek az eltartóképességét értjük. Bérnek a munkavállalók munkahelyi keresetének azt a részét tekintjük, amelyre a normál

⁵¹ „A határhaszon elmélet szerint az ember addig a pontig dolgozik, amelynél a munka ’határhaszontalansága’ – vagyis az a kellemetlenség, hogy egész estig az irodában rostokoljon, vagy hogy szombaton bemenjen dolgozni – meghaladja a munkából származó anyagi előny hasznosságát. Munkájuk hatékonyságát és a munka haszontalanságának megítélését illetően az emberek különböznek egymástól, de azt, hogy mennyit fognak dolgozni, racionális mérlegeléssel döntenek el, a munka kellemetlenségeit eredményeinek várható kellemességeivel szembeállítva.” (Fukuyama uo.)

⁵² „Az embernél a magasabb státuszra való törekvés hasonlóan [mint az állatvilágban] be van építve az érzelmi rendszerbe. Az elismerés vágya [...] a politikai élet legfőbb hajtóereje.”

⁵³ Fukuyama Adam Smith „Az érzelmek elmélete” című írását idézi, amelyben „elmagyarázta, hogy a gazdagok nem szükségéből törekednek gazdagságra, mert e szükséglet rendszerint mérsékelt, hanem azért, mert a ’gazdag sütkérezik gazdagságában’ és ’úgy érzi, hogy az természetszerűen reá irányítja a világ figyelmét.” Fukuyama (2000) idézi Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Classics, 1982: 50-51.

munkaidejük alatt végzett munkájuk ellentételeként, garantáltan és rendszeresen tesznek szert. (Nem bér tehát a túlóra, a prémium, a jutalom.) (Gábor 1990: 24)

A bérszínvonal tehát azonos a bérek fogyasztási összkiadáson belüli arányának és a foglalkoztatási rátának a hányadosával.

A minimális bér az a bér, amely egy még elfogadhatóan szerény színvonalon, az ún. társadalmi létminimumon biztosítja a megélhetés költségeit. A minimális bér összefügg a fogyasztás átlagos színvonalával, - minél magasabb az átlagos fogyasztás, annál magasabb a minimálbér.

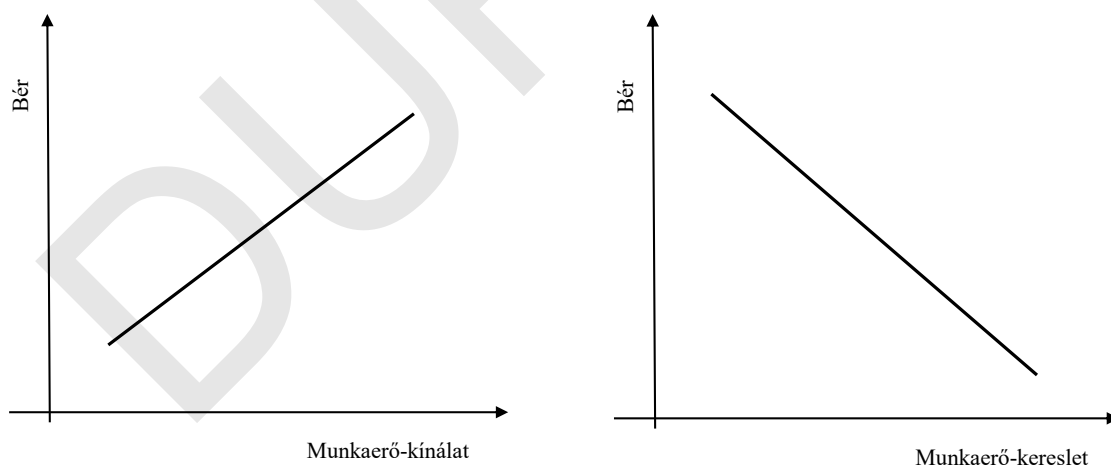
A viszonylagos bérkülönbségek differenciálják a munkavállalók és háztartásuk fogyasztási lehetőségét. A viszonylagos bérkülönbségek ösztönző ereje annál nagyobb, minél nagyobb mértékben differenciálják a háztartások fogyasztási lehetőségét.

Az elmondottakból adódik, hogy magasabb foglalkoztatási ráta (és/vagy alacsonyabb bér-fogyasztás arány) mellett kisebb a bérek társadalmilag lehetséges, elviselhető differenciáltsága. Alacsonyabb ugyanis a bérek viszonylagos eltartókéességét tükröző relatív bérszínvonal. Szűkebb tehát a munkaposztok hierarchiáján átívelő kereseti skála terjedelme, s az ösztönző célú bér-differenciálás terjedelme is.

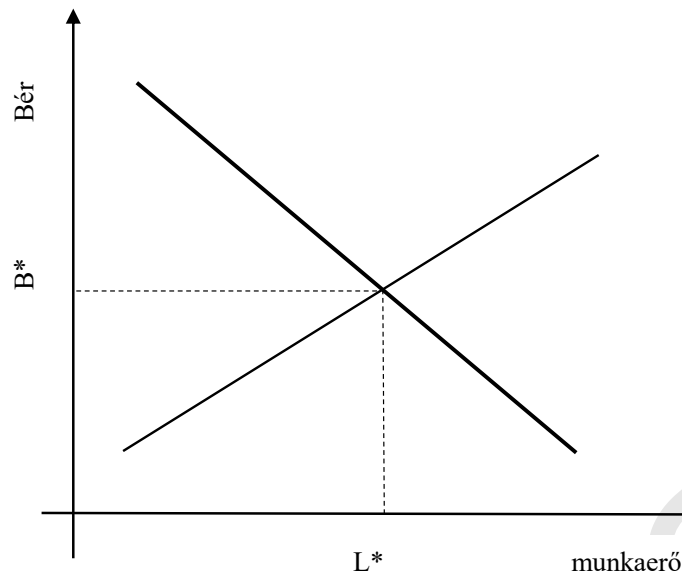
Tehát minél alacsonyabb egy gazdaságban a relatív bérszínvonal, annál kisebbek a társadalmilag lehetséges és annál nagyobbak a gazdaságilag kívánatos bérkülönbségek, - annál inkább jelentkezik a társadalmilag túl tág, gazdaságilag túl szűk bérskála szindrómája, - annál kevésbé láthatják el a bérek teljesítményösztönző, és munkaerő-allokációt befolyásoló szerepüket (Gábor 1990: 26).

A bérek és a munkaerő-kínálat, kereslet szorosan összefügg.

„A munkaerő-piaci kínálati görbe pozitív meredekségű, vagyis egyre magasabb bérért egyre többen hajlandóak munkába állni. Ezzel szemben a munkaerő-piaci keresleti görbe negatív meredekségű, mivel egyre magasabb bérért egyre kevesebb munkavállalót hajlandóak a cégek alkalmazni.” (Bak-Szabó 2016)

3-5. ábra: Munkaerő-kínálat és kereslet hatása a bérre

3-6. ábra: Munkaerő-piaci egyensúly

Hosszú távon a munka helyettesíthető a tőkével és fordítva, így a keresleti görbe alakja, meredeksége változhat. Egy adott vállalat keresleti görbéje vízszintes, mivel nem képes befolyásolni a piaci bért (Bak-Szabó 2016).

3.6. Munkaerő-piaci elméletek

A munkaerőpiac legegyszerűbb leírását az ún. ortodox neoklasszikus modell adja. Lényege, hogy a munkaerőpiacon, hasonlóan az árupiacokhoz az ár – azaz a bér - nagyságát a munkaerő-piaci kereslet és kínálat határozza meg. A modell alapfeltevései a következők:

- a munkaadók és a munkavállalók (azaz a piaci szereplők) sokan vannak, egyedül nem képesek befolyásolni a piaci árakat,
- a piaci szereplők teljesen egyformák,
- a piaci szereplők racionálisak, hasznosságuk maximalizálására törekszenek,
- a szereplők teljes információ birtokában hozzák meg döntéseiket. (Bak – Szabó 2016)

Ezzel a megközelítéssel azonban az a probléma, hogy sem a bérkülönbségeket, sem a munkanélküliséget nem tudja magyarázni, így meglehetősen valóságidegen. Lényegében a munkaerő-piaci elméletek arra irányulnak, hogy a munkaerőpiac valódi jelenségeit próbálják magyarázni.

A munkaerő-piaci elméleteknek és azok csoportosításának is igen széles köre alakult ki. A következőkben bemutatunk táblázatszerűen néhány csoportosítást, az egyes modellek rövid ismertetésével. Az egyes csoportosítások között vannak átfedések, azonban ezek nem zavaróak, hanem inkább segítik a megértést az eltérő nézőpontok miatt. (A modellek részletesebb leírását a megjelölt forrásmunkákban lehet elérni.)

Hopkins (2002) munkaerő-piaci elmélet felsorolása

Elmélet	Teoretikus	Magyarázat
Klasszikus közgazdaságtan	Adam Smith (1723-1790)	A munkaerő-kínálat a népességszámtól függ. A népesség növekedését a táplálkozás, és az arra fordítható bérek határozzák meg. (Megélhetési bér= az a bér, amely összhangban van az állandó népességgel.) Túl sok bér > gyors népességnövekedés > bércsökkenés > népességsökkenés. Munkaerő-kereslet a munkabér fizetésre szolgáló pénzalapok nagyságától függ.
	David Ricardo	A bérek csak a tőkefelhalmozás növekedésével nőhetnek.
	Arthur C. Pigou (1877-1959)	Négy fő ok, ami torzítja a munkaerő-piaci versenyt - a munkaerőpiac szegmentált - a szakszervezetek és a bérek ragadósága - a munkanélküliségi biztosítás - a munkavállalók nem fogadnak el a munka árfolyamánál kevesebbet
„Társadalmi reformer” irányzat	John Maynard Keynes (1883-1946)	Az egyensúlyban levő foglalkoztatás mennyisége (1) az aggregált kínálattól, (2) a fogyasztási hajlandóságtól és (3) a beruházás mértékétől függ. A munkanélküliség ellen olyan kormányzati kiadások kellenek, amik csökkentik a kamatokat (pl. állampapírok kibocsátásával), továbbá közmunkaprogramokkal kell a foglalkoztatást növelnie.
Fejlődés-gazdaságtan	Arthur Lewis (1915-1991)	A fejlődő országok korlátlan munkaerővel rendelkeznek, népességük messze nagyobb, mint a tőke és a természeti erőforrások. A magas népességnövekedés miatt gyors a munkaerő-kínálat növekedés, így a bérek folyamatosan csökkennek. Két fő termelő ágazat: a kapitalista és az önellátó szektor. A kapitalista szektorban a bérek az önellátó szektorban fizetett fizetésekhez kapcsolódnak, így a kapitalisták közvetlen érdeke a megélhetési bérek csökkentése. Két vitatkozó megoldás (Freeman): - a kék sarok: (WB) akik minden munkaerő-piaci kormányzati beavatkozást elvetnek - vörös sarok: (ILO), akik szerint a szabályozott munkaerő-piacok (háromoldalú konzultációk, kollektív tárgyalások) jobban alkalmazkodnak, mint a szabályozatlan piacok, így alacsonyabb a munkanélküliség
Monetarista közgazdászok	Milton Friedman (1912-2006)	Az összes megfigyelt munkanélküliség: "természetes" munkanélküliség (beleértve a súrlódási, mind a strukturális munkanélküliséget is). Ez akkor is létezik, ha a munkaerőpiac ideálisan működik. A munkanélküliségi ráta csökkenésével az inflációs ráta növekszik, és fordítva. Így a munkanélküliség csökkentésének "költsége" magasabb az infláció, és viszont.
Szegmentált munkaerő-piaci elmélet	Peter B. Doeringer, (1941) Michael J. Piore (1940)	Két fő munkaerő-piaci szegmens: - elsődleges (primer), ahol munkakörökben a munkavállalók részéről önálló kezdeményezés szükséges, - másodlagos (szekundér), ahol olyan munkakörök, amelyeknél minimális képzettség szükséges. A két szegmens béréi és munkanélkülisége független egymástól.

Polónyi (2002) – (hivatkozva Galasi – Sík 1978, 1979) – munkaerő-piaci elmélet felosztása

Elmélet	Magyarázat
Ortodox neoklasszikus munkaerő-piaci modell	Korlátlan szabad verseny, homogén munkaerő. - A bérkülönbségek magyarázatára az emberi tőke teória beépítése az elméletbe. A piacon jelentkező bérkülönbségeket a termelékenység különbségeken keresztül az emberi tőke határozza meg. - A választáselmélet és az időallokáció (a munkavállaló dönt, hogy a szabadidőt, vagy munkát választja, illetve a munkavállalás módjáról, mennyiségéről) elmélet beépítése a munkanélküliséget is magyarázhatóvá tette.
A neoklasszikus elmélet javításai	- Diszkriminációs elméletek bevonásának lényege hogy a munkáltató nem ismeri a munkaerő tényleges produktivitását, "azt hiszi" az egyik csoport rosszabb, mint a másik, és ezért fizet neki kevesebbet, nem annyit, amennyit produktivitása alapján megérdemelne. - A munkaerőpiac "felszeletelésének" lényege, hogy a munkaerőpiacon működő intézmények (állam, szakszervezet, monopóliumok) beavatkoznak a munkaerő-allokáció folyamatába, s egy védett vagy szervezett szektor alakul ki, ahol magasabbak a bérek, stabilabban az állások. A másik szektorban nagyobb az instabilitás, kisebbek a bérek. A védett szektorban kicsi a munkanélküliség, a nem védettben nagy stb. Ennek egyik változata a primer és egy szekunder munkaerő-piaci megközelítés. A primerbe tartoznak a nagyvállalatok és/vagy a szervezett szakmák dolgozói, itt jobbak a fizetések, a munkakörülmények, a foglalkozási stabilitás. A szekunder szegmentumban – ami a munkaerőpiacon lévő munkaerő többsége – kisebb a fizetés, rossz munkakörülmények, nagy a mobilitás. (Különböző iparágakra is vonatkoztatható.) - A munkaerő szektorok közötti megoszlása révén nem versengő munkaerő-piaci csoportok jönnek létre, és a két szektorban eltérő módon megy végbe a jövedelem és bérnagyságok meghatározása.
Neomarxista-radikális munkaerő-piaci elméletek	A munkanélküliséget és a bérkülönbségeket a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti osztályharc következményeként fogják fel. A kapitalista munkamegosztás lényege a munkásoknak a termékek, termelésük feletti kontrolltól való megfosztása, –ez az oka a hierarchizált és "szétdarabolt" munkamegosztásnak és nem feltétlenül a technológiai vagy a termelékenység-növelés. A profit és a munkabér nagysága, a termelés megszerveződése egyaránt az osztályharc terméke, illetve a technológiai és osztályviszonyok közötti interakció történeti eredménye.
Institucionalista-szegmentált munkaerő-piaci elmélet	A piacot nem szabadpiacként kezelik, hanem olyan tényezőként, amelynek hatásait a különböző gazdasági és gazdaságon kívüli intézmények döntően befolyásolják. Külső és belső munkaerőpiacot különböztetnek meg. A belső munkaerőpiacon a munkaerő bérezését és allokációját adminisztratív intézkedések és szabályzók irányítják. A külső munkaerőpiacon ezzel szemben közvetlenül közgazdasági (piaci) tényezők befolyásolják. A belső munkaerőpiac szabályai a már bent lévő munkaerőt megvédi a külső munkaerőpiacon lévő munkaerő versenyétől. Három fő belső munkaerő-piaci típust különböztetnek meg: - A vállalati munkaerőpiacon az előmenetel jól körülhatárolt, a rangidősségen és a fokozatoson alapul. A frissen belépő a lépcsősor alján kezd és csak akkor lép előre (mind státusban, mind fizetésben), ha a "felette" álló munkahely valamilyen okból megüresedett. - A craft market működésének lényege, hogy itt a szervezet tagjaira vonatkozóan a bérek rögzítettek, a kereslet-kínálat mechanizmus nem működik (a szakma gyakorlásának feltétele a szervezethez tartozás). - A kompetitív piac azokat a foglalkozásokat, illetve gazdasági intézményeket foglalja magában, amelyeknél a direkt piaci erők mindig hatnak.

Elmélet	Magyarázat
Duális-szegmentált munkaerő-piaci elméletek	• A duális-szegmentált elméletek legelső változata az ún. job-competition elmélet, amely az “ortodox” wage-competition (bér-verseny) helyére a job-competition (munkaerő verseny) fogalmát állítja; ami arra utal, hogy a munkaerő-kínálat nem befolyásolja a béreket. Ehelyett a munkaerő értéke, ára és a kereslet-kínálat között az alábbi összefüggések vannak: a) A munkahelyek jellege és száma a technológiai tényezőktől függ, b) A munkások szakképzettsége (az emberi tőke) és a felajánlott bér nem határozza meg a betöltött munkahelyek típusát és számát. Elsősorban a társadalmi szokásrendszer és különböző intézményi tényezők befolyásolják a béreket. c) A bérek valójában rögzítettek, és a munkaerő-kínálatot ilyen rögzített bérű munkások “sorozata” alkotja. d) A tőkések annak alapján vesznek fel dolgozókat, hogy milyen a képezhetőségük (oktathatóságuk) és az adaptációs készségük. Ezek meghatározzák a dolgozók fluktuációs rátáit és előrejutási esélyeit is. • A job-competition elmélet még nem tagolja két részre a munkaerőpiacot, de már itt feltűnnek azok az elemek, amelyek a duális teória alapjául szolgálnak (az előrejutási esélyek, az adaptáció stb.). • A duális munkaerőpiac teória szerint: ○ az elsődleges (primer) szektorban az egyének béreit a különböző életpálya-típusokhoz való kapcsolódás szabja meg. Az egyéni karriertípusok általában szoros kapcsolatban vannak a formális iskolai végzettséggel és az egyéni termelékenységgel. A bérvizonyok e mellett a technológiai változásokkal és a belső munkaerőpiacon érvényben lévő szokásokkal is összefüggésben vannak. ○ Ezzel szemben a szekunder munkaerőpiacon egészen más szabályok érvényesek, itt az egyének jellegzetességei nem bér meghatározó tényezők, hanem elsősorban a piaci szektoron belüli keresleti-kínálati viszonyok döntenek. ○ Az azonos szakmákban dolgozók közötti bérkülönbségeket az adott belső munkaerőpiacon (vállalatnál) eltöltött idő, a rangidősség szabja meg. A munkások bérüket elsősorban a munkahely-változtatások révén növelhetik – ez irányú döntéseiket nem a vállalatban belüli kilátások, hanem a saját társadalmi mikrokörnyezet (pl. család) befolyásolja. • A duális-szegmentált teóriát ért bírálatok hatására már igen hamar kialakul a háromszegmentumos teória, amelyben a primer munkaerő csoportját két részre – alsóra és felsőre – osztják, és az eredeti elméletben a primer szegmentumra vonatkozó megállapításokat csak az alsó csoportra vonatkoztatják. A felső csoport, amelybe főként a diplomások, értelmiségiek és a szakalkalmazottak kerülnek, abban különbözik az alsótól, hogy tagjainak magasabb a fizetése, bizonyos státussal rendelkeznek, ugyanakkor nagyobbak az előrejutási esélyeik. E csoport mobilitási és fluktuációs mintáit tekintve a szekunder munkaerőhöz hasonlít, miközben – azzal ellentétben – a nagyobb mozgás előrejutással párosul. A felső csoportban a formális képzettségnek sokkal nagyobb szerepe van, mint az alsó csoportban (lényegében ez az előrejutás feltétele). Végül a felső csoport nagyobb egyéni mozgástérrel, allokációs lehetőséggel és nagyobb biztonsággal rendelkezik. • A hármas felosztással végül is a duális-szegmentált munkaerő-piaci teória eljutott a társadalmi rétegződés szociológiájához, mert a szekunder munkaerő azonosítható a szegénység szubkultúrájával, a primer alsó csoport a munkásosztállyal, a primer felső csoport pedig a középosztállyal, és így kézenfekvő, hogy a szegmentumok viselkedését az életmód, életstílus, életvitel különbözőségeivel magyarázhatja.

Munkaerő-piaci elmélet csoportosítása (Bak-Szabó 2016):

Elmélet	Irodalom	Magyarázat
A hatékonysági bérek elmélete	Shapiro-Stiglitz (1984) Yellen (1984)	Mivel egy új munkavállaló alkalmazásának jelentős költségei vannak (felvétel költségei, betanítás stb.), a munkaadónak megéri magasabb bért fizetni, mint amit a piaci egyensúly megkíván, hiszen így a munkavállalók nem mennek át másik vállalatához dolgozni. Emellett a magasabb bérek magasabb erőfeszítésre (ezáltal nagyobb termelékenységre) is ösztönöznek, így a munkaadónak még inkább érdekük a piaci egyensúlyi bérnél magasabb bért fizetni.
A duális munkaerő-piaci elmélet	Yellen (1984)	A munkahelyek két jól elkülöníthető csoportra oszthatók. A másodlagos munkaerőpiacra könnyű bejutni, nem szükséges hozzá társadalmi beágyazottság, ezen a piacon a bérek és a termelékenység kapcsolata nem olyan erős vagy egyáltalán nincs. Itt a neoklasszikus elmélet alapján határozódik meg a bér. Az elsődleges munkaerőpiacra való belépésnek komoly korlátai vannak, magasabb társadalmi beágyazottság szükséges hozzá. Ezen a piacon a bérek és termelékenység között erős kapcsolat van, a bérek kialakulását a hatékonysági bérek elmélete írja le.
Munkaerő-piaci jelzéses (signaling) modell	Spence (1973)	A jelzés modell lényege, hogy a piaci szereplőknek valamilyen (általában költséges) módon jelezniük kell, hogy a termékük, szolgáltatásuk magasabb színvonalú, mint a piac többi résztvevőjéé. A munkaerőpiacon a munkavállalók iskolai végzettsége szolgál erre. Az iskolai végzettség megszerzése költséges, így csak azoknak éri meg, akiknek jó képességeik vannak. Így ha a munkáltató jó képességű munkavállalót akar alkalmazni, az iskolai végzettség segítségével tud választani a jelentkezők közül
A keresési modellek	Pissarides (1988) Mortensen (1970)	Üres álláshelyek és munkanélküliek egyszerre vannak jelen a munkaerőpiacon, mivel az állás betöltéséhez szükséges végzettség, tapasztalatok, képességek különbözőek, ugyanúgy, mint a munkavállalók tulajdonságai. A munkavállalók számára a megfelelő állás megtalálása, a munkaadók számára az alkalmas jelölt kiválasztása költséges és időbe telik. A munkanélküliek addig keresik a számukra megfelelő állást, amíg legalább a rezervációs bérüknek (az a legkisebb bér, ami mellett hajlandóak munkát vállalni) megfelelő ajánlatot nem kapnak. Az álláskereső állománya folyamatosan változik, mivel valaki talál állást, míg mások épp állást váltanak vagy most lépnek be a munkaerőpiacra. A modell hosszú távú egyensúlyában az állástalálók és az állásvesztők száma megegyezik.

3.7.A munkaerőpiac szerkezete

A munkaerőpiacon két azonos státusú szereplő – az eladó (munkavállaló) és a vevő (munkaadó) – között csere jön létre. Az eladó és a vevő megállapodnak a csere feltételeiben, (szerződést kötnek). A munkaerőpiacon tehát a munkavégző képesség hasznosítása csere formájában megy végbe. Végülis a cserék összessége alkotja a gazdaság munkaerőpiacát, – a cserék révén valósul meg a munkavállalók munkaposztok közötti mozgása. Az elmozdulásokat együttesen szokás a munkaerő allokációjának, ill. re-allokációjának nevezni (Galasi 1982: 13).

A munkaerőpiac „nem folytonos, hanem szakadós”, – tehát lényegében nem mindenki versenyez(het) mindenkivel, ugyanis a munkaposztok, illetve a dolgozók munkavégző képessége nem homogén, az előbbieket eltérő munkahelyi követelményeket támasztanak, utóbbiak kvalifikációjukat tekintve differenciáltak, – a konvertálhatóság mindkét oldalon korlátozott. A munkaerő-piaci csere folyamán tehát meghatározott kvalifikációjú

munkavállalók és meghatározott munkaköri követelményeket támaztó munkaposztok rendelődnek egymáshoz (Galasi 1982: 18).

A technikai munkamegosztás ugyan lényeges tényezője a munkaerőpiac szakadásosságának, de önmagában nem elegendő magyarázat arra. A munkaerő-piaci allokáció szelektív jellegét a korlátozott helyettesíthetőség mellett – mindkét szereplő oldalán – egyéb gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők is befolyásolják. Amikor a munkaerő-piaci struktúrákról beszélünk, akkor azokat a tényezőket (illetve ezek különféle konfigurációit) vizsgáljuk, amelyek a gazdasági egységek illetve a munkavállalók egyes csoportjai közötti versenyt korlátozzák, vagy éppen megszüntetik. Ezen tényezők számos metszetben vizsgálhatók, amelyek közül a következőket lehet kiemelni:

- 1) a dolgozók munkaerő-piaci rétegződése,
- 2) az intézményi korlátok,
- 3) a részpiacok (szegmentumok),
- 4) a vállalaton belüli munkaerőpiacok,
- 5) a helyi munkaerőpiacok. (Galasi 1982: 18-19)

(1) A dolgozók nem kompetitív (egymással nem versengő) csoportjait különböző gazdasági és nem gazdasági jegyekkel lehet leírni. A kvalifikáción és a bérén kívül e csoportok szignifikánsan különböznek egymástól olyan nem gazdasági jegyekben is mint a nem, életkor, lakóhely, családjuk demográfiai jellemzői stb. E csoportjegyek mögött részint társadalmi státus- és presztízshierarchia húzódik meg (hiszen a munkamegosztásban elfoglalt hely meghatározza a társadalmi réteghez tartozást is), részint a munkavállalók eltérő munkaerő-piaci stratégiái ismerhetők fel. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a munkavállalók különböző előnyöket és hátrányokat mérlegelő választási elveket követnek. Ezen viselkedésnek igen sok összetevője (dimenziója) van, amelyek kombinációi nyomán kialakult stratégiák alapján különböző munkaerő-értékesítési típusok különböztethetők meg. Ilyen viselkedési összetevő (dimenzió) pl.

- a munkahelyhez kötődés mértéke (stabil vagy instabil dolgozó);
- a foglalkozáshoz kötődés mértéke;
- a státuszemelkedésre való törekvés vagy annak hiánya;
- a túlmunkára, illetve bérnövelésre való törekvés vagy annak hiánya;
- jövedelemkiegészítő tevékenységre való törekvés vagy annak hiánya. (Galasi 1982: 20)

A különböző gazdasági és nem gazdasági jegyek, valamint a stratégiák együttes hatására a munkavállalóknak egymással nem, vagy csak korlátozottan versenyző csoportjai alakulnak ki. Ezen csoportokat nevezik munkaerő-piaci rétegeknek, amelyek leginkább munkaerő-piaci mozgásaik révén különíthetők el. Akkor beszélhetünk eltérő allokációs mintákról és egymással nem versenyző csoportokról, ha a csoportok közötti átlépés valószínűsége kicsi.⁵⁴

(2) A munkaerőpiacon nemcsak a keresleti, hanem a kínálati oldal is strukturált. Ennek egyik oka a vállalatok eltérő munkaposzt-szerkezete. Jelentősebb ok azonban az ún. intézményi korlátok léte. Intézményi korlátnak nevezik mindazon strukturáló tényezőket, amelyek a dolgozók munkaerő-piaci áramlása elé állítanak akadályokat. Ezek eredményeként a gazdasági egységek akkor is képesek dolgozóik egy részét megtartani, ha azok máshol esetleg magasabb bért kapnának. „Az intézményi korlátok elválasztják a gazdasági egységen belül lévő dolgozókat a kívül lévőktől, ami végeredményben azáltal lehetséges, hogy az előbbiekre más allokációs szabályok érvényesek, mint az utóbbiakra.” (Galasi 1982:24) Ennek módszere, hogy a munkaköreik egy részét elzárják a fluktuáló munkaerőtől, – azaz az újonnan belépő dolgozók

⁵⁴ A mozgások vizsgálhatók adott időszakban, vagy egyes csoportok életpályáján is.

számára csak meghatározott munkaposztok nyitottak. Az intézményi korlátok allokációs szabályokká szerveződnek, azaz a vállalat (1) a dolgozók bérnövekedését összekapcsolja a gazdasági egységnél töltött idővel, (2) belső előrejutási utakat alakít ki és működtet (Galasi 1982: 25).

(3) A keresleti és a kínálati oldal szerkezeti jegyei összekapcsolódnak, azaz a munkavállalók jegyei valamint a vállalatok intézményi korlátjai összefonódnak, s a két tényezőcsoport összekapcsolódásakor létrejövő konfigurációkat nevezik részpiacoknak, a részpiacokra jellemző munkaerőcsoportokat pedig szegmentumoknak. „A részpiacok, tehát a munkavállalók jegyei és az allokációs mintákat tekintve, különböznek egymástól, s emellett többé-kevésbé elszigeteltek is egymástól. A részpiacokat három jegyükkel írhatjuk le: 1. zártságukkal (a munkaerőmozgás korlátozottságának mértékével), 2. A 'megtartott' dolgozók gazdasági és nem gazdasági jegyeivel, valamint 3. az ezekre a piacokra jellemző allokációs szabályokkal.” (Galasi 1982: 26). E három jegy alapján tipizálhatók a részpiacok. Például a következő tiszta részpiac típusokat lehet megkülönböztetni:

- Vállalati részpiac: amit kis fluktuáció jellemez, valamint a béreknek – a teljesítmény helyett/mellett – a vállalatnál töltött szolgálati idővel való szoros összefüggése (rangidősség elve). Itt a dolgozók vállalaton belüli mozgása, ill. a foglalkozásváltás viszonylag csekély.
- Bürokratikus részpiac, ahol viszonylag kicsi a fluktuáció, a bér nem a teljesítménytől, hanem a beosztástól és a szervezetnél eltöltött időtől függ. A bürokratikus piac belső szerkezetét jól kiépített előrejutási utak jellemzik. A belső foglalkozásváltás viszonylag nagy. Az előrejutás feltétele a belső továbbképzés, ami ugyancsak szigorú hierarchikus szabályok szerint történik.
- Foglalkozási részpiac: a vállalatok, szervezetek közötti fluktuáció nagy, de a foglalkozásváltozások aránya kicsi. A bér nem elsősorban a teljesítménytől függ, hanem a foglalkozásban eltöltött időtől. A státuszemelkedés hiányzik.
- Nem strukturált részpiac: a vállalatok között magas a fluktuáció, és a foglalkozásváltások aránya is magas. A belső képzési rendszer és az előrejutási utak hiányoznak, a bér a teljesítménytől függ (Galasi 1982: 26).

(4) A vállalaton belüli munkaerőpiac jellemzőinek vizsgálata elsősorban a vállalaton belüli allokációs minták elemzését jelenti. A vállalat azért kényszerül belső munkaerő-allokációs mechanizmus kialakítására, mert a külső munkaerőpiac nem áttekinthető számára: az onnan beáramló munkaerő mennyisége és minősége bizonytalan, - viszont a meglévőket már ismerik, így biztosabb rájuk építeni a terveket. Ezért törekszik a vállalat – mint fentebb volt róla szó – a munkakörök elszigetelésére illetve belső allokációs utak kialakítására. A vállalat ilyen irányú törekvéseit nagyban befolyásolja a munkaerő- és termékpiacon való helyzet, valamint a vállalat szervezeti és technológiai adottságai,⁵⁵ továbbá a dolgozók érdekérvényesítő-képessége is.

(5) Helyi munkaerőpiacnak azok a földrajzilag elhatárolható területi egységek tekinthetők, ahol a gazdasági egységek működése, illetve a munkavállalók mozgása többé-kevésbé homogén keresleti-kínálati viszonyok között megy végbe, továbbá a gazdasági egységek munkaerő-politikája és a munkavállalók választásai közvetlenül hatnak egymásra (Galasi 1982: 29). A helyi munkaerőpiacon a vállalatok közvetlen kapcsolatban állnak egymással munkaerő-politikájuk, munkaerő-felvételi politikájuk révén – a versenyhelyzetben alá-, fölérendelt vagy egyenlő helyzetbe kerülhetnek. E kapcsolatok – tehát végülis a helyi munkaerőpiac szerkezete

⁵⁵ Pl. kisvállalatoknál csak rövidebb előrejutási utakat tudnak kialakítani.

– a vállaltok között mozgó dolgozók arányával, az elmozdulás irányával, intenzitásával jellemezhető.

A munkaerőpiac szerkezetében nagy szerepet játszanak az intézmények, az intézmények. A munkaerőpiac teljesítményét – amit leginkább a munkanélküliség mértékévek szoktak jellemezni – alapvetően befolyásolják a különböző intézmények. Sachs és Schleer (2019) tanulmánya, amely az OECD országok munkaerő-piaci teljesítmény vizsgálja részletes irodalomelemzésében leszögezi, hogy az elmúlt 20 év során számos empirikus elemzés rámutatott az intézmények közvetlen hatására a munkanélküliségre vagy a foglalkoztatottságra. A tanulmányok arra a következtetésre jutottak, hogy a merev munkaerőpiacok felelősek a gyenge munkaerő-piaci teljesítményért, például szigorú foglalkoztatás-védelem, magas szakszervezeti tárgyalási erő, jelentős munkaadói-terhek vagy nagylelkű munkanélküli-ellátási rendszerek. Ugyanakkor a legfrissebb tanulmányok megkérdőjelezik az ortodox nézetet, miszerint a merev intézmények nem kívánt munkaerő-piaci eredményeket eredményeznek.

Ezeknek a tanulmányok nagyrészt közös jellemzője, hogy figyelmen kívül hagyják az ország egészének intézményi környezetét, tehát az országspecifikus intézményi felépítést.

A szerzőpáros részletes, az OECD országokra kiterjedő saját vizsgálatot mutat be, amelynek konklúziójaként azt fogalmazza meg, hogy a munkaerő-piaci működést befolyásoló intézmények reformjának hatása országonként jelentős különbségeket mutat. A foglalkoztatás-védelem, a munkanélküli-ellátások, a munkaadókat terhelő adók, az alkupozíció és az alkukoordináció reformjának hatása alapvetően az országspecifikus intézményi körülményektől függ. Úgy tűnik, hogy az adók csökkentése, az alkupozíció és az alkukoordináció csökkentik a munkanélküliséget az országok többségében. Ezzel szemben a foglalkoztatás-védelem és a munkanélküliségi ellátások csökkentése sokkal kevésbé valószínű, hogy hasznosak lennének.

Ezek a megállapítások igen tanulságosak a foglalkoztatáspolitiká számára.

3.8.A munkaerő-kínálat gazdaságtana

A fejezet célja, hogy a munkagazdaságtan azon tényezőit, folyamatait tekintse át, amelyek befolyásolják a nemzetgazdaság munkaerő-kínálatát.

3.8.1.A népesség és a munkaerő

A népesség egy konkrétan meghatározott területen, egyidőben élő emberek összessége.⁵⁶ A munkaerő ennél kisebb populáció, ugyanis a népesség egy része még nem, egy másik része pedig már nem tekinthető munkaerőnek. A munkaképességet társadalmi méretekben jelző korhatárok közé eső korosztályok képezik a munkaképes korú (vagy munkavállalási korú) népességet.⁵⁷ A munkaképesség korhatárait elsősorban társadalmi tényezők határozzák meg.

A társadalmi, gazdasági fejlődéssel a munkaképesség társadalmilag elfogadott alsó határa emelkedik, felső határa pedig csökken, így a gazdasági fejlettség emelkedésével a társadalmilag elfogadott munkaképességi életkor-tartomány szűkül.⁵⁸

A munkaerő-kínálat nem más, mint a munkavállalási hajlandósággal rendelkező népesség (természetesen figyelembe véve a munkaképesség korhatáira vonatkozó törvényi szabályokat), amit a statisztika, mint gazdasági aktivitás kategóriáját méri.⁵⁹

⁵⁶ A pontos demográfiai népesség fogalmak ennél bonyolultabbak. A következő népességfogalmak különböztethetők meg:

1. Jelenlevő népesség: azok, akik az összeírás eszmei időpontjában az összeírás helyén tartózkodnak, függetlenül attól, hogy az adott lakás állandó vagy ideiglenes bejelentett, vagy be nem jelentett lakója az illető. (Ez a népességfogalom nem tartalmazza a külföldön tartózkodó állampolgárokat, de magában foglalja az országban tartózkodó külföldi polgárokat.)
2. Jogi (de jure) népesség: az országban állandó lakhellyel bíró, állandóan letelepedett, itt élő egyének összessége, függetlenül attól, hogy az illető egyén a népszámlálás eszmei időpontjában hol tartózkodott, (azaz az ott bejelentett személyek, függetlenül pillanatnyi hollétüktől). Ebbe a népességfogalomba beletartoznak az adott országban letelepedett külföldi állampolgárok is, de a máshol letelepedett hazai állampolgárok nem.
3. Nemzetközi konvencionális népesség: a népszámlálás eszmei időpontjában az adott országban jelenlevő népesség, amely azonban nem tartalmazza az ország területén tartózkodó külföldi katonai, haditengerészeti és diplomáciai személyeket, valamint ezek hozzátartozóit, - ugyanakkor beletartoznak az adott ország külföldön tartózkodó külföldi katonai, haditengerészeti és diplomáciai személyzete, valamint ezek hozzátartozói.
4. Állandó népesség: az adott területen bejelentett állandó lakással rendelkező személyek összessége, függetlenül attól, hogy van-e máshol bejelentett ideiglenes lakásuk, és hogy a népszámlálás eszmei időpontjában jelen voltak-e.
5. Lakónépesség: a bejelentett állandó lakással bíró és máshol bejelentett ideiglenes lakással nem rendelkező személyek, valamint a bejelentett ideiglenes lakással rendelkező személyek, függetlenül attól, hogy a népszámlálás eszmei időpontjában jelen voltak-e.

Minden népszámlálás során megadják a népesség fogalmak definícióját. Lásd Szűcs (2006) valamint Népszámlálás 2011. Módszertani megjegyzések, fogalmak.

⁵⁷ A különböző hazai és nemzetközi statisztikák a népesség eltérő korcsoportjait tekintik munkaerőforrásnak, vagy munkaképes korú (munkavállalási korú) népességnek. A KSH a kilencvenes évek második feléig érvényes nyugdíjkorhatárok alapján a 15-54 éves nőket és a 15-59 éves férfiakat sorolja ebbe a csoportba, a munkaerő-felmérések általában a 15-74 éves népességre vonatkozik, a nemzetközi gyakorlatban általában a 15-64 éves népességgel számolnak. (Lásd Gálos-Timár 1996: 12)

⁵⁸ Lásd erről: Timár 1991

⁵⁹ "a gazdaságilag aktív népesség magában foglalja a bérből élő munkásokat és alkalmazottakat, az önállókat (egyéni vállalkozókat), a segítő családtagokat, valamint a munkát aktívan kereső, de nem találó munkanélkülieket." (Gálos-Timár 1996: 11)

"Az 1960-1990 közötti időszak gazdasági aktivitási rátáinak megállapításánál problémát okozott, hogy az elmúlt évtizedekben a magyar statisztika –a nemzetközi gyakorlattól eltérően – a> foglalkoztatott < helyett az > aktív kereső < fogalmát alkalmazta, amely fogalom nem foglalta magában azt a több százezer főt, akik nyugdíjasként vállaltak munkát, valamint akik gyermekgondozási szabadságon voltak. 1990-től bevezették a > foglalkoztatott < kategóriát, amelyhez mind a foglalkoztatott nyugdíjasokat, mind a gyermekgondozási szabadságon lévő

Egészen pontosan a definíciók a következők:

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO), valamint az ENSZ Népszámlálási irányelvei, ajánlásai alapján ma már a gazdasági aktivitás fogalomrendszerével dolgoznak. A **"gazdaságilag aktív népesség"** fogalma magában foglalja a mindkét nemhez tartozó mindazon személyeket, akik munkát végeznek a gazdasági javak és szolgáltatások területén, egy meghatározott időszak alatt. A munkavégzés mérése a nemzetközi gyakorlatban kétféle módon történik:

- egy rövid megfigyelési időszak (az ILO ajánlása szerint egy hét) alatt végzett munka, tehát aki ezen időszak alatt akár egy órát is dolgozott gazdaságilag aktívnek tekintendő: ez a **"jelenleg aktív népesség"** ami ugyanaz, mint a **"munkaerő"** fogalma,
- egy hosszabb megfigyelési időszak (általában egy év) alatt végzett munka, azaz aki ezen időszak alatt a rendelkezésre álló idő bizonyos részét (a javaslat szerint több mint egy harmadát) munkával töltötte, tekintik **gazdaságilag aktívnek**.⁶⁰

Az ENSZ Európai Népszámlálási Ajánlásai a "jelenlegi aktivitás" fogalmát ajánlja használni, mind a népszámlálás, mind a különböző munkaerő-vizsgálatoknál. A gazdasági aktivitás vizsgálatánál a következő csoportosítást javasolják.⁶¹

1. **foglalkoztatottak:** akik a megfigyelési időszakban akár egy órát is dolgoztak bérért, pénz- vagy természetbeni fizetségért, továbbá akik állásban voltak, de bizonyos okokból (betegség, szabadság, felmondási idő, felfüggesztés stb.) átmenetileg távol voltak a munkától, de formális kapcsolatban voltak munkahelyükkel. Ide tartoznak továbbá az önállóak, akik a megfigyelési időszak alatt pénzért vagy természetbeni haszonért önálló tevékenységet folytattak, illetve ezek segítő családtagjai.
2. **munkanélküliek** (nem foglalkoztatottak), akik a megfigyelési időszakban "munka nélkül" voltak, vagyis nem voltak állásban és egy órát sem dolgoztak, de "jelenleg munkára igénybe vehetők", azaz készek voltak fizetett alkalmazásban vagy önállóként dolgozni a megfigyelési időszakban, továbbá akik "munkát kerestek", azaz lépéseket tettek a fizetett alkalmazásba vagy önálló foglalkozásba kerülés érdekében.

A népesedési folyamatok tehát alapvetően meghatározzák a munkaerőforrás volumenét és nemek, valamint életkor szerinti összetételét.

személyeket besorolták. Ennek megfelelően a KSH 1990-ben módosította a munkaerő-mérlegeket, és jelenleg is ennek megfelelően közli a mérlegek, valamint a munkaerő-felmérések adatait" (Gálos - Tímár 1996: 12)

⁶⁰ Definíciókat lásd: ILO 2013

⁶¹ Definíciókat lásd ILO 2013

3.8.2. Néhány demográfiai jellemző

A népesség számát és összetételét a termékenység, a halandóság és a vándorlás határozzák meg.

Amikor ez a könyv készül a (2019 nyarán) a világ népessége 7,46 milliárd, s az előrejelzések szerint 10-12 milliárdig fog (egyre lassulva) növekedni, (s várhatóan a 22. század közepén éri el a maximumot).

A nyugat-európai fejlett országokban a XX. század első évtizedeiben fejeződött be a demográfiai átmenet, (azaz beléptek a demográfiai fejlődés negyedik szakaszába) ugyanakkor az ipari fejlődés korszakába megkésve lépő közép- és kelet-európai országokban - így Magyarországon is - ez századunk közepe felé következett be. Ennek nyomán a népességszám stabilizálódott, majd fogyásnak is indult a 70-es években Nyugat-Európában és a 80-as évek első felétől Magyarországon is.

3.8.2.1. A termékenység

A termékenység legfontosabb mérőszáma a teljes termékenységi arányszám, ami azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet.⁶² A teljes termékenységi mutató 2,1-es értéke biztosítja azt, hogy a népesség azonos szinten reprodukálódik.⁶³

A második világháború után – az ötvenes-hatvanas években – Európában egy igen jelentős "baby-boom" volt tapasztalható. Majd ezt a hetvenes évektől egy tartós, mély születési szám csökkenés követte. A teljes termékenységi arány 1970 és 1985 között a kezdeti 2 és 3 közötti értékekről, 1 és 2 közötti értékekre zuhant. A XX. század magyarországi termékenységét jelentős csökkenés jellemzi. A másik, sajátos jellemző a termékenység és a születések évenkénti nagy ingadozása. Mindezek következtében a népesség – s a potenciális munkaerő – hosszú távú csökkenése várható.

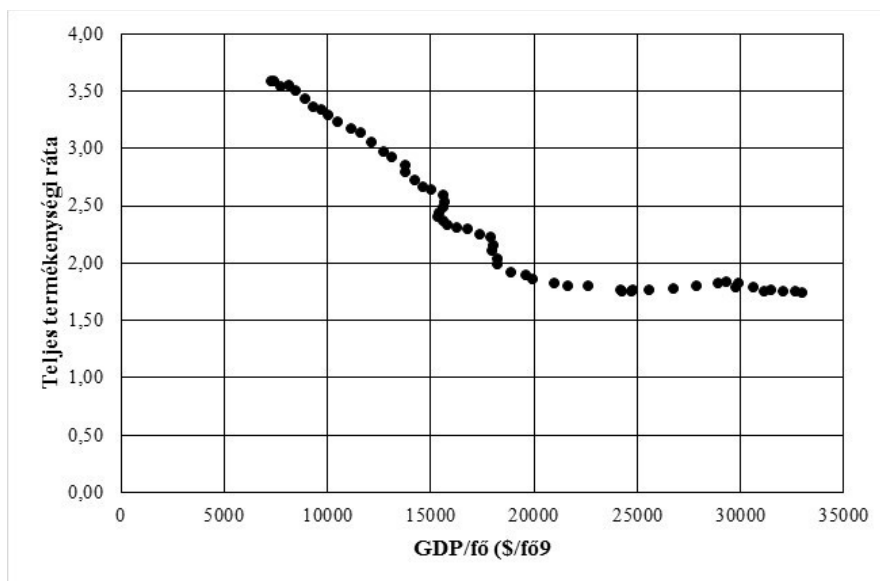
A termékenység együttmozog a gazdasági fejlettséggel, de negatív módon, azaz a minél gazdagabb egy ország, egy térség annál alacsonyabb általában ott a termékenység.

⁶² A teljes termékenységi arányszám a korszecifikus termékenységi arányszámok összege a 15 éves kortól 49-ig. Definíciót lásd: KSH Módszertani dokumentáció/Fogalmak

http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_ot_id=200&p_obj_id=609 (Letöltés: 2015 július)

⁶³ A 2,1-es értéket a bruttó és a nettó reprodukciós együttható magyarázza. A népességreprodukcióhoz az szükséges, hogy átlagosan egy nőnek egy leánygyermek szülessen, ez esetben a bruttó reprodukciós együttható egy. A bruttó reprodukciós együtthatót úgy kapjuk meg, hogy a teljes termékenységi arányszámot beszorozzuk a leány élveszületések hányadával. Mint ismeretes a születések során több fiúgyermek születik, mint leány, 100 újszülött közül hozzávetőlegesen 48 a leány és 52 a fiúgyermek. Azt is figyelembe kell venni, hogy a termékeny korba kerülő nők számát csökkenti a halálozás. Ennek figyelembevételével kapjuk meg a nettó reprodukciós együtthatót. Ennek hatása ma már a fejlett világban viszonylag alacsony (kb. 2%). Összességében nagyjából 2,1-es teljes termékenységi arányszám esetén marad szinten a népesség. (Kamarás 2000)

A világ átlagos teljes termékenységi rátája 1960-ban 5,00, 1970-ben 4,71, 1980-ban 3,72, 1990-ben 3,27, 2000-ben 2,65, 2010-ben 2,49, és 2013-ban 2,46 volt. A 70-es évek átlagos termékenység csökkenése évi 2,34% volt, a 80-as években 1,2%, a 90-es években 2,23%, a 2000-es évek első évtizedében 0,65%. A 2010-es években (2010-2014 között) pedig 0,41%-ot mérséklődött a teljes termékenység a világon átlagosan. Adatok forrása: Világbank <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN> (Letöltés: 2015 július)

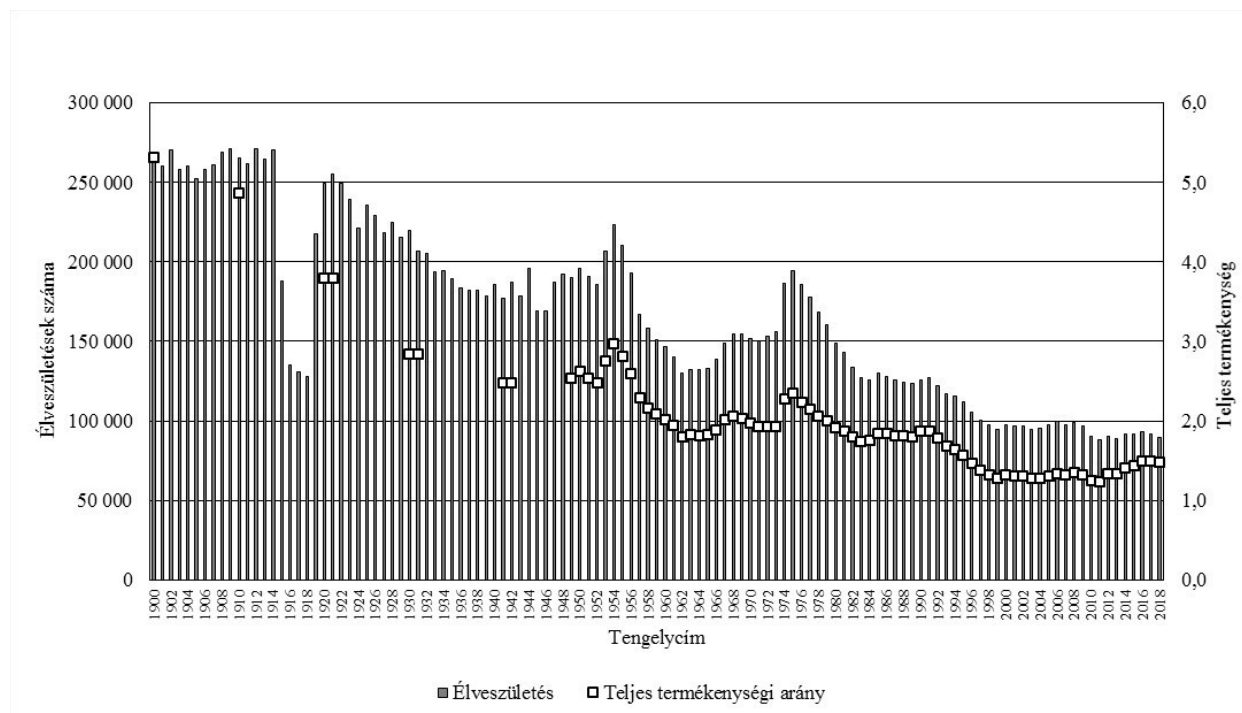

3-7. ábra: 49 fejlett ország évi átlagos GDP/fő és átlagos termékenységi rátájának kapcsolata 1960-2017

Megjegyzés: A GDP/fő adatok a Maddison történelmi adatbázisból
(Korr: -0,9011)

Tekintsük át a magyar népességfejlődés elmúlt évszázadát! A 20. század kezdetén a teljes termékenység 5 felett volt, ami az akkori demográfiai viszonyok között is magas volt. Az első világháború éveiben nagymértékű születéskiesés és időleges népességcsökkenés következett be. (1915 és 1919 között született generáció mintegy 40%-kal volt kisebb, mint a náluk öt évvel idősebbeké.) Ez a születési hullámvölgy jelentős nyomot hagyott a népességi korfán is. A termékenység a két világháború között jelentősen csökkent. A rohamos visszaesés a gazdasági világválság éveiben - az 1930-as évek elején - indul meg. A második világháború nem okozott olyan mély nyomot a születéskiesésben mint az első, de a halálozások száma jelentősen megnőtt, s így a háború hatására népességfogyás következett be.

A világháborút követően nem látványosan, de a születések száma növekedett az 50-es évek elejéig. Ekkor azonban csökkenésbe ment át, ami politikai ügyé emelte a születések kérdését, - s az ekkor bevezetett szigorú abortusztilalom jelentős születésszám növekedést eredményezett. A termékenység két év alatt 20 %-kal emelkedett. Ez azonban csak néhány évig tartott. Az 50-es évek második felében feloldásra kerültek az adminisztratív intézkedések. Sőt a világ egyik legengedékenyebb rendelkezését vezették be a művi vetélést illetően, s –miután a mai korszerű fogamzásgátlási módszerek nem álltak még rendelkezésre– rohamosan megemelkedett az abortuszok száma. A születésszámban így ismét jelentős csökkenés következett be.

3-8. ábra: Az elveszülések száma és a teljes termékenység alakulása Magyarországon 1990-2018

Gyakorlatilag az 50-es évek második felétől megindult, s a 60-as években felgyorsult – az erőltetett iparosítás nyomán a nők munkába állásával, az egyéni parasztgazdaságok megszűnésével, az iskolázottság növekedésével – a demográfiai átmenet harmadik szakasza. A termékenység zuhanásszerű csökkenése az 1960-as évek elején érte el mélypontját, – ekkor Magyarországon (1961 és 1963 között) volt a Világon legalacsonyabb a teljes termékenységi arányszám (1961-ben, 1,94, 1962-ben: 1,79 és 1963-ban: 1,82).

A születésszám tartósan alacsony szintje előre vetítette népesedési helyzetünk kedvezőtlené válását. A kialakult kétkeresős családmóddal és a nagyon magas női aktivitás nyomán a gyermekek többsége kereső anyáktól született. A szülési kedv növelése ebben az esetben olyan eszközökkel lehetséges, amely feloldja az anyai és a munkahelyi hivatás közötti feszültséget. Ilyen volt a GYES (gyermekgondozási segély, amely három évre fix összegű segélyt⁶⁴ adott az anyáknak, lehetővé téve otthonmaradásukat - majd ezt követően munkahelyükre való visszatérést) - amelyet 1967-ben vezettek be. A GYES-t a kereső nők több mint 90 %-a igénybe vette, tehát igen népszerű volt, s eredményeként a 60-as évek elejének mélypontja után valamivel növekedett a termékenység (főleg a fiatalok gyermekvállalási kedve emelkedett). De a népesség reprodukálásához szükséges 2,1-2,2 körüli teljes termékenységet nem sikerült elérni. Ezért 1973-ban újabb népesedési intézkedésekre került sor, amely az abortusz némi szigorítása mellett néhány további anyagi és "pr" eszközt tartalmazott⁶⁵. Az 1973-at követő két évben ismét jelentősen, mintegy 22 %-kal emelkedett a termékenység szintje, így az intézkedések bevezetésekor éppen a húsz évvel korábban született nagy létszámú korosztályok léptek szülőképes korba, – s ez is hozzájárult a születésszám jelentős emelkedéséhez. (Főleg a második és harmadik gyermekek születése növekedett). A termékenység emelkedése azonban ezúttal sem volt tartós, mindössze néhány évig haladta meg

⁶⁴ A segély összege a bevezetés időszakában nagyjából a női átlagkereset egynegyedét tette ki.

⁶⁵ Az abortusz szabad engedélyezését 2 gyermekhez kötötték, az önálló lakáshoz jutás anyagi támogatásának is a kettő illetve több gyermek volt a feltétele.

az egyszerű reprodukciós szintet. 1975-ben tetőzött a termékenység, majd 1976-tól először kisebb mértékben, majd egyre erőteljesebben csökkent.

A nyugat-európai demográfiai minták - a családi életforma csökkenése, a házasságon kívüli együttélési formák gyors terjedése, a házasságon kívüli gyermekvállalás általánossá válása, a párkapcsolatok stabilitásának csökkenése, s mindezek eredményeként a gyermekvállalási kedv csökkenése - 1980-tól kezdetek megjelenni nálunk, majd a 90-es években egyre meghatározóbbá válnak.⁶⁶ Ennek nyomán a termékenység a kilencvenes évek közepétől radikálisan lecsökkent, az élveszületések száma 1998-ban először a – demográfiailag figyelt – magyar történelemben 100 ezer alatt maradt, s azóta 88-98 ezer között stagnál.

A magyar népesség előreszámítási scenáriók a 2010-es évekbeli teljes termékenységi arányszámok növekedésével számolnak. Az alacsony változat némi stagnálás után, az arányszám viszonylag gyors 1,45-re emelkedését feltételezi, amelynek azután 2060-ig történő szinten maradásával számol. A magas változat az arányszám 2011 utáni folyamatos növekedését feltételezi, ami a harmincas évek elején eléri az 1,75-öt, s azon a szinten stagnál 2060-ig. A közepes változat pedig az előzőhöz hasonló ütemű növekedést prognosztizál, s a 20-as évek elején 1,6-es értéket, ami 2060-ig stagnál (Földházi 2013). Az élveszületések száma lényegében mindegyik változatban előbb-utóbb csökken, az alacsony változatban 2060-ra 45-66 ezer főre, a magas változatban valamivel 80-90 ezer köré.⁶⁷

A világra vonatkozó ENSZ előreszámítások a teljes termékenységi mutatóra Afrika esetében olyan csökkenést vetítenek előre, amely 2050 körül még 2 felett, de már 3 alatt lesz, Latin Amerika és Ázsia esetében olyan csökkenését prognosztizálják, amely a 2020-as évek környékén esik 2 alá. Észak-Amerikára egy olyan stagnálást prognosztizálnak, amely kicsivel a 2-es érték alatt marad végig 2050-ig, Európára pedig a 2000-es évek elejének mélypontja után némi növekedést remélnék, amely 2050 körül nagyjából az észak-amerikaival lesz egy szintben⁶⁸. 2045 és 2050 között a becslések szerint még 2,25 lesz a Föld teljes népességének teljes termékenységi mutatója, s csak 2095-2100 között süllyed 2 alá (1,99 lesz).⁶⁹

Ha az OECD-országok összehasonlításában nézzük a magyar előrebecsült teljes termékenységi arányszámot, akkor leginkább az alacsony scenárió 1,45 és a közepes változat 1,6 értéke között látszik reálisnak a becslés. Ugyanis a 2010-es évek első felében az európai poszt szocialista országok közül a magyar mellett a cseh, a litván, a lengyel, a szerb, a szlovák és a moldovai teljes termékenység 1,5 alatt volt. A szlovák, az ukrán, a román, a bulgár, a szerb és horvát, valamint az észt 1,5 és 1,6 között. Az albán, a belorusz, az orosz, a litván és a montenegrói pedig 1,6 és 1,8 között. Érdeemes hozzátenni, hogy a teljes termékenységi arányszám 1,5 alatt van a dél-európai⁷⁰ országok mindegyikében (Törökországot kivéve, ahol kicsivel 2 fölött van). A 2000-es évek első évtizedében, a nyugat-európai⁷¹ országokban csak kicsivel volt 1,6 felett a mutató, s 1,8 feletti átlag csak az angolszász⁷² és az északi országokban⁷³ volt.

⁶⁶ A termékenység szintjének csökkenésében Magyarország tulajdonképpen megelőzte a világot, - azonban a hazai termékenységi magatartás különbözött a nyugat-európaiától. A hazai magatartást a fiatalkori házasságkötés, a fiatalon vállalt anyaság, a lényegében általános - de nagyjából csak egy gyerekre kiterjedő - gyermekvállalás, a 30-35 év feletti gyermekvállalás alacsony szintje jellemezte.

⁶⁷ Nem teljesen azonos adatokat találunk a KSH NKI kiadványaiban Lásd: Spéder (2014), ill. Őri - Spéder (2012)

⁶⁸ Lásd. Bongaarts (2009)

⁶⁹ World Population Prospects (2015)

⁷⁰ A következő országok adatainak átlaga: Ciprus, Málta, Portugália, Spanyolország, Olaszország, Görögország, Törökország

⁷¹ A következő országok adatainak átlaga: Ausztria, Belgium, Svájc, Németország, Liechtenstein, Luxembourg, Franciaország, és Hollandia

⁷² USA, Kanada, Új-Zéland, Egyesült Királyság, és Írország átlaga

⁷³ Finnország, Svédország, Norvégia, Dánia és Izland átlaga

A termékenység két tényezőtől függ, a szülőképes nők számától és ezen nők által vállalt és megszült gyermekek számától.

A nők gyermekvállalási hajlandóságát számos társadalmi tényező befolyásolja. Andorka (1980) áttekintése azonban ezek közül kettőt emel ki, részint a családi jövedelem és a gyermekek nevelési költségeinek hatását a termékenységre, részint az attitűdöket, értékeket, normákat.

A születéskorlátozás, amelynek számos lehetőségével már a primitív szinten élő népek is tisztában voltak, valamint a házassági szokások, amelyek lényegében a születéskorlátozáshoz hasonló eszközök nem tekinthetők Andorka szerint önmagukban a modern kori termékenységet befolyásoló alapvető tényezőknek.

A társadalmi-gazdasági státusz, az iskolai végzettség, valamint a vallási és etnikai hovatartozás termékenységet befolyásoló hatásáról Andorka azt hangsúlyozza, hogy azok a különböző csoportok, rétegek változó attitűdjeinek, értékeinek, normáinak tulajdoníthatóak.

Ugyanakkor a jövedelem termékenységre gyakorolt hatását illetően elfogadja a közgazdasági megközelítést. Kiemeli Easterlin⁷⁴ magyarázatát, miszerint „a fiatal házaspárok a jövedelmüket és munkavállalási lehetőségeiket ahhoz a szinthez viszonyítják, amelyet gyermekként és ifjúként a szülői családban tapasztaltak. A házasságkötés után legalább ezt a szintet akarják elérni, ez a szülői családban tapasztalt szint alakítja ki a jövőre vonatkozó elvárásaikat.” (idézi Andorka 1980)

Tehát nem önmagában a jövedelem nagysága, hanem annak viszonya a családnak az életszínvonallal kapcsolatos elvárásaihoz befolyásolja a család gyermekszámát. Hozzáfűzi Andorka, hogy „ez lehet a magyarázata a pénzbeli társadalmi juttatásokban megnyilvánuló népesedéspolitikai pozitív hatásának is”. Ugyanakkor hozzáfűzi, hogy „az életszínvonallal kapcsolatos elvárások általában folyamatosan változnak (és társadalmi rétegenként eltérőek), és az elvárások változása gyorsabb lehet a jövedelem emelkedésénél. Ezért azok a tényezők, amelyek az elvárásoknak, a termékenységgel kapcsolatos attitűdöknek, értékeknek, normáknak, (...) változását okozzák, érdekesebbek lehetnek a termékenység tényezőinek elmélete szempontjából, mint a jövedelem hatása.” Azt is hozzáteszi, hogy a városi és falusi lakóhely termékenység különbsége is ezekre vezethető vissza. A nők foglalkoztatása is a gyermekek pénzbeli és pszichés költségein keresztül befolyásolja a termékenységet. (...) Mivel a gyermek megszületése és a kisgyermek gondozása sokszor magával hozza az anya kereső foglalkoztatásának átmeneti feladását, a gazdaságilag aktív anyák, elsősorban a magas iskolai végzettségűek és ezért magas fizetésűek, lényeges költségeket kell, hogy vállaljanak elmaradt keresetek következtében. Ezen kívül pszichés költségek is felmerülnek, ha egyidejűleg a foglalkozási életpályán előre szeretnének jutni, de a foglalkoztatás szüneteltetése miatt nem tudnak. Továbbá amikor visszatérnek a foglalkoztatáshoz, a munkahelyükre, a kettős szerep (kereső munka és anyaság) okozta megterhelés jelentős pszichés költségeket okozhat.” (Andorka 1980)

A dolgozat megírása óta bekövetkezett rendszerváltás is igazolta az Andorka által írottakat. A rendszerváltást követően a volt szocialista országok mindegyikében törés következett be a termékenység alakulásában. A rendszerváltás után lényegében mindegyik európai posztiszocialista országban csökkent a teljes termékenység.

A posztiszocialista országok termékenységi helyzetének okait leginkább két elmélettel szokták magyarázni. A gazdasági, társadalmi krízis hipotézis szerint a háztartások jövedelmének visszaesése, és a családtámogatások csökkenése arra ösztönzi az embereket, hogy életszínvonaluk megőrzése érdekében – ideiglenesen vagy véglegesen – elhalasszák a gyermekvállalást. A másik az előbbihez hasonló elképzelés, a gazdasági bizonytalanság teóriája, amely nem a jövedelmek csökkenését, hanem azok kiszámíthatatlanabbá válására

⁷⁴Easterlin, R. A. (1978)

helyezi a hangsúlyt, ezt okolva a gyermekvállalás elhalasztásáért (Husz 2006). Lényegében mindkettő visszavezethető az Andorka (1980) által a jövedelemnek a termékenységre gyakorolt hatását magyarázó elképzelésekre.

Nyilván mindezek alapján is a demográfiai előrebecslések arra számítanak, hogy a gazdasági konszolidáció nyomán remélhető, hogy a posztszocialista országok termékenysége is valamelyest emelkedik. Ez azonban egyes elemzések szerint nem lesz magasabb, mint a rendszerváltás előtti csökkenő ütemhez való visszasimulás. Goldstein és Reyenfeld (2011) a kelet-németországi termékenységalakulás elemzése alapján mutatja ezt be, hangsúlyozva ugyanakkor a kelet és a nyugat németországi termékenységi minták különbségét.

Arról van tehát szó, hogy a fejlett országok termékenysége elkerülhetetlenül a reprodukciós szint alá süllyedt, és némi ingadozással ott is fog maradni. Lényegében itt a már említett második demográfiai átmenetről van szó, amelynek „további jellemzői között említhetjük még a gyermekvállalásikor kitolódását, a válások számának növekedését, a házasságok számának csökkenését, a házasságon kívüli együttélések és az ilyen jellegű kapcsolatokból származó gyermekek arányának jelentős emelkedését, az egyszemélyes és az egyszülős háztartások arányának növekedését, valamint a szándékos gyermektelenség terjedését.” (Van de Kaara és Lesthaeghe hivatkozva Gábos 2005:40)

Fukuyama „A nagy szétbomlás” című könyvében írja: „A családok kisebbek lettek, és még kisebbek lesznek a belátható jövőben. Pár nemzedék múlva a legtöbb európai és japán embernek talán már csak egyenes ági rokonai lesznek. Először az emberi történelem során általánossá válhat, hogy a felnőttek három nemzedéke fog egy időben élni. Nicholas Eberstadt demográfus számításai szerint, ha a mai termékenységei helyzetet kivetítjük még két nemzedékre, akkor az olaszországi gyerekek háromötödének nem lesznek testvérei, unokatestvérei, nagynénjei és nagybátyjai...” (Fukuyama 2000:160)

A következmények tehát egyértelműek: elkényeztetett egykék, hiányzó testvérek, unokatestvérek, nagynénik, nagybácsik, és a házasságok felbomlása miatt csonkacsaládok.

Mind-mind kihívás az oktatási rendszer számára, ami – Magyarországon legalább is - szereti a családra hagyni a házi feladat elkészítését, a nyári és téli gyermekmegőrzést, a nevelés és oktatás számos feladatát.

Ugyanakkor a társadalom pedig szeretné, ha az oktatási rendszer venné át a széthulló család nevelési feladatait. Az oktatási rendszer, ahol a pedagógusok (nagy részt pedagógusnők) egyre nagyobb részben gyermektelen, vagy gyermeküket egyedül nevelő nők, akik éppen úgy nem tudják a családi nevelést pótolni az iskolában, mint ahogy nem képesek azt otthon sem megvalósítani.

Pedig nem igen lehet más lehetőséget látni, minthogy a jövő iskolájának nevelő szerepét erősíteni kell.

3-1. táblázat A teljes termékenységi ráta 1960-2017 között a 49 fejlett országban

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Korea	6,10	5,13	4,53	3,43	2,82	1,66	1,57	1,63	1,47	1,08	1,23	1,24	1,17	1,05
Ciprus	3,50	3,13	2,61	2,35	2,35	2,46	2,41	2,12	1,72	1,52	1,42	1,35	1,34	1,34
Olaszo.	2,37	2,59	2,38	2,17	1,64	1,42	1,33	1,19	1,26	1,34	1,46	1,35	1,34	1,34
Spanyolo.	2,86	2,94	2,84	2,77	2,22	1,64	1,36	1,16	1,22	1,33	1,37	1,33	1,34	1,34
Portugália	3,16	3,15	3,01	2,75	2,25	1,72	1,56	1,41	1,55	1,41	1,39	1,31	1,36	1,36
Málta	3,62	2,52	2,03	2,27	1,99	1,95	2,04	1,77	1,68	1,38	1,36	1,37	1,37	1,37
Görögo.	2,23	2,25	2,40	2,33	2,23	1,67	1,39	1,28	1,25	1,34	1,48	1,33	1,38	1,38
Lengyelo.	2,98	2,52	2,20	2,27	2,28	2,33	2,06	1,62	1,37	1,24	1,41	1,32	1,39	1,39
Luxemburg	2,29	2,42	1,97	1,55	1,50	1,38	1,60	1,70	1,76	1,63	1,63	1,47	1,41	1,41
Horváto.	2,29	2,10	1,98	1,94	1,89	1,82	1,63	1,58	1,39	1,50	1,55	1,40	1,42	1,42
Japán	2,00	2,14	2,14	1,91	1,75	1,76	1,54	1,42	1,36	1,26	1,39	1,45	1,44	1,43
Szlovákia	3,04	2,78	2,41	2,55	2,32	2,26	2,09	1,52	1,30	1,27	1,43	1,40	1,48	1,48
Kanada	3,81	3,12	2,26	1,82	1,74	1,67	1,83	1,64	1,49	1,54	1,63	1,56	1,54	1,50
Ausztria	2,69	2,70	2,29	1,83	1,65	1,47	1,46	1,42	1,36	1,41	1,44	1,49	1,53	1,53
Magyaro.	2,02	1,82	1,98	2,35	1,91	1,85	1,87	1,57	1,32	1,31	1,25	1,45	1,53	1,53
Bulgária	2,31	2,09	2,17	2,23	2,05	1,97	1,82	1,23	1,26	1,37	1,57	1,53	1,54	1,54
Svájc	2,44	2,59	2,10	1,61	1,55	1,52	1,58	1,48	1,50	1,42	1,52	1,54	1,54	1,54
Finnország	2,72	2,48	1,83	1,68	1,63	1,64	1,78	1,81	1,73	1,80	1,87	1,65	1,57	1,57
Németo.	2,37	2,50	2,03	1,45	1,44	1,37	1,45	1,25	1,38	1,34	1,39	1,50	1,59	1,57
Szlovénia	2,34	2,30	2,23	2,20	2,06	1,71	1,46	1,29	1,26	1,26	1,57	1,57	1,58	1,58
Észtország	1,98	1,88	2,17	2,04	2,02	2,13	2,05	1,38	1,36	1,52	1,72	1,58	1,60	1,60
Csehország	2,09	2,18	1,92	2,43	2,08	1,95	1,90	1,28	1,15	1,29	1,51	1,57	1,63	1,63
Kína	5,75	6,40	5,65	3,81	2,63	2,66	2,35	1,64	1,50	1,57	1,59	1,62	1,62	1,63
Románia	2,34	1,91	2,89	2,59	2,43	2,31	1,83	1,33	1,31	1,40	1,59	1,58	1,64	1,64
Hollandia	3,12	3,04	2,57	1,66	1,60	1,51	1,62	1,53	1,72	1,71	1,79	1,66	1,66	1,66
Belgium	2,54	2,61	2,25	1,74	1,68	1,51	1,62	1,56	1,67	1,76	1,86	1,70	1,68	1,68
Litvánia	2,56	2,23	2,40	2,18	1,99	2,08	2,03	1,55	1,39	1,29	1,50	1,70	1,69	1,69
Norvégia	2,85	2,94	2,50	1,98	1,72	1,68	1,93	1,87	1,85	1,84	1,95	1,72	1,71	1,71
Brazília	6,07	5,73	5,01	4,46	4,07	3,49	2,91	2,59	2,30	1,98	1,81	1,74	1,73	1,71
Izland	4,29	3,73	2,81	2,65	2,48	1,93	2,30	2,08	2,08	2,05	2,20	1,80	1,74	1,74
Letto.	1,94	1,74	1,96	1,96	1,86	2,08	2,02	1,25	1,25	1,39	1,36	1,70	1,74	1,74
Oroszo.	2,52	2,13	1,99	1,98	1,89	2,05	1,89	1,34	1,20	1,29	1,57	1,78	1,76	1,76
Ausztrália	3,45	2,98	2,86	2,15	1,89	1,92	1,90	1,82	1,76	1,81	1,93	1,81	1,75	1,77
USA	3,65	2,91	2,48	1,77	1,84	1,84	2,08	1,98	2,06	2,06	1,93	1,84	1,82	1,77
Chile	5,10	4,75	4,02	3,22	2,78	2,67	2,55	2,31	2,11	1,98	1,88	1,79	1,77	1,77
Dánia	2,57	2,61	1,95	1,92	1,55	1,45	1,67	1,80	1,77	1,80	1,87	1,71	1,79	1,79
Egy. Kir.	2,69	2,86	2,44	1,81	1,90	1,79	1,83	1,71	1,64	1,76	1,92	1,80	1,79	1,79
Írország	3,78	4,04	3,85	3,37	3,21	2,48	2,11	1,84	1,89	1,86	2,05	1,85	1,81	1,81
Új-Zéland	4,03	3,54	3,16	2,33	2,03	1,93	2,18	1,99	1,98	1,97	2,17	1,99	1,87	1,81
Svéd.	2,17	2,39	1,92	1,77	1,68	1,74	2,13	1,73	1,54	1,77	1,98	1,85	1,85	1,85
Franciao.	2,85	2,84	2,55	2,09	1,85	1,86	1,77	1,74	1,89	1,94	2,03	1,96	1,92	1,92
Töröko.	6,37	6,01	5,62	5,06	4,41	3,74	3,11	2,76	2,50	2,27	2,16	2,07	2,05	2,03
Mexikó	6,77	6,76	6,83	6,13	4,84	4,02	3,47	3,02	2,72	2,50	2,34	2,22	2,18	2,15
Argentína	3,11	3,06	3,07	3,32	3,33	3,09	2,99	2,76	2,56	2,45	2,37	2,31	2,29	2,28
India	5,91	5,83	5,59	5,19	4,83	4,48	4,05	3,65	3,31	2,97	2,60	2,35	2,33	2,30
Indonézia	5,67	5,61	5,47	5,04	4,43	3,75	3,12	2,69	2,51	2,51	2,48	2,39	2,36	2,34
Dél-Afrika	6,04	5,92	5,67	5,29	4,84	4,32	3,65	3,11	2,83	2,68	2,59	2,49	2,46	2,43
Szaúd-Ar.	7,22	7,26	7,28	7,31	7,21	6,65	5,91	4,98	3,97	3,42	2,96	2,58	2,53	2,49
Izrael	3,87	3,81	3,78	3,55	3,24	3,06	2,82	2,90	2,95	2,84	3,03	3,09	3,11	3,11

3.8.2.2. A halandóság

A halálozási statisztika mutatószámai közül legismertebb a nyers, vagy általános halálozási arány, amelyet úgy számítunk ki, hogy egy adott területen egy év folyamán meghaltak számát osztjuk a terület évközepi népességszámával. A másik – lényegesen szemléletesebb – mérőszám a születéskor várható élettartam, ami „azt fejezi ki, hogy egy újszülött az adott év halandósági viszonyai (korspecifikus halálozási valószínűségek) mellett még átlagosan hány évi élettartamra számíthat.”⁷⁵(KSH)

A halandóság európai alakulását az ún. negyedik fázis jellemzi, azaz már nemcsak a járványok, fertőző betegségek, hanem a civilizációs ártalmak rovására írható elhalálozások is megritkultak, ami a továbbélési esélyeket ugrásszerűen megjavítja.

A halandóság természetesen jelentős különbségeket mutat életkor és nem szerint is.

A kor szerinti halandóság egy torzult "U" alakú görbének felel meg, mivel a csecsemők halandósága igen magas, majd ezt követően a gyermekhalandóság egyre csökken, és 10-20 éves életkor között éri el a minimumot. A serdülőkor elején a halandóság kissé nő, majd a 25-30 éves életkorúaknál ismét csökken. A 30-as évektől a halandóság folyamatosan növekszik, s végül a 60-70-es évektől rohamos ütemben nő.

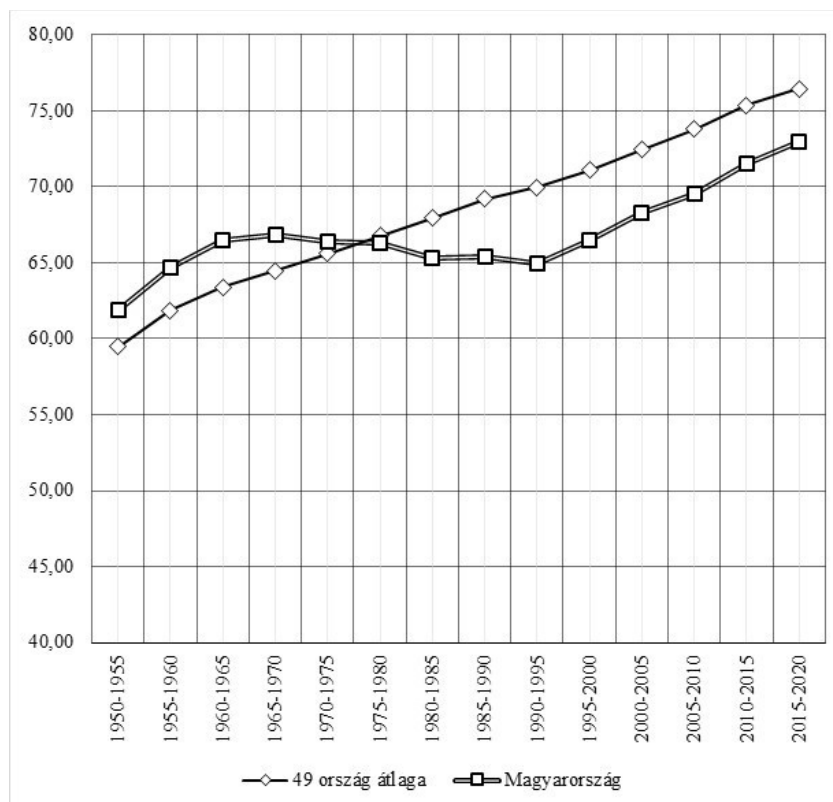
„A nők tovább élnek, mint a férfiak. A két nem közötti életesély-különbség eredendően biológiailag meghatározott. Biodemográfiai számítások szerint genetikai és endokrin sajátosságok a nőknek a férfiakénál egy-két évvel hosszabb várható élettartamot biztosítanak: a nők kedvezőbb életesélyeit a 23. kromoszómapár női specifikumának, illetve a fokozott ösztrogéntermelésnek tulajdonítják.” (Józan 2002) Ez az előny azonban elmaradott és szegény környezetben nem mindig érvényesül.⁷⁶

A fejlett országokban mind a nők, mind a férfiak születéskor várható élettartama növekszik. Közép-Európában – a volt szocialista országokban – a mortalitás csökkenése azonban nem a fenti tendenciák szerint alakult, sőt emelkedésbe ment át a 60-as évektől, s a kedvezőtlen tendencia egészen a 90-es évek végéig megmaradt. Különösen magas volt a középkorú férfiak halandósága.

A halandóság magyarországi alakulása a hatvanas évekig a fejlett országok tendenciáit követte. „A múlt század végén 5-10 év volt a születéskor várható átlagos élettartam különbsége Magyarország és olyan országok között mint például Finnország, vagy Ausztria. A hatvanas évek elejére ez a különbség megszűnt, sőt a férfiak halandósága alacsonyabbnak mutatkozott, mint az említett két országban.” (Forrás: Gálos - Tímár 1996: 94) 1960-tól azonban Magyarországon kedvezőtlen tendenciák indultak meg a halandóság tekintetében, amelyet a stagnálás és a nemek közötti differenciálódás jellemez. A férfiak halandósága jelentősen romlott, miközben a nők élettartama lassan tovább növekedett. Ha a korosztályok szerinti halandóságot nézzük, azt találjuk, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság jelentősen csökkent, miközben a középkorosztályok halandósága növekedett. A 90-es években is ezek a tendenciák folytatódtak, s a fejlett világhoz való nagyon lassú felzárkózás az ezredfordulót követően indult meg.

⁷⁵ KSH meghatározása. Kiszámítását lásd pl. Faragó 2007.

⁷⁶ „Valójában azonban ez a társadalmi környezettől elvonatkoztatott, legfeljebb kétéves, életesély-különbség soha és sehol nem érvényesült. Ha a várható élettartam a harminc évet is alig éri el, általában a férfiak a hosszabb életűek. (...) Az elmaradottság és a szegénység igen magas anyai halandósággal jár; emiatt, illetve a nők szinte minden vonatkozásban kiszolgáltatott helyzete következtében az életesélyben meglévő biológiai előny nem érvényesül. (Józan 2002)

3-9. ábra: 49 fejlett ország és Magyarország születéskor várható élettartamának alakulása 1950-2020

Forrás: UN.data alapján

Mindezek igen kedvezőtlen hatást gyakorolnak mind a munkaerő-kínálatra, mind az eltartó-eltartott arányra is.

A halálozások jelentős területi különbségeket mutatnak, amelynek kulturális, egészségügyi ellátási, lakáshelyzetbeli, klimatikus, munka- és életkörülményekbeli stb. okai vannak. A halandóság területi különbségeinél nagyobbak a szociálisan meghatározott különbségek.

A hazai- és a posztoszocialista országok tapasztalt - születéskor várható élettartam kedvezőtlen alakulását magyarázó elméletek több tényezőt szoktak kiemelni:

- **Az életmód**
„A populációs epidemiológiai vizsgálatok (...) feltárták a kockázati tényezőket, mint amilyenek a magas vérnyomás, a magas szérumkoleszterin-szint, a diabetes mellitus, a túlsúly és elhízottság, a mozgásszegény életmód, általában az egészségtelen táplálkozás, és ezek relevanciáját a szív- és érrendszeri betegségek patomechanizmusában (...) az epidemiológiai vizsgálatok egész sora mutatta ki a dohányzás káros hatását az egészségre. A tüdőrák-halandóság mellett a kardiovaszkuláris mortalitásban van még a dohányzásnak kiemelkedő jelentősége. Jelenleg közmegegyezés van a tekintetben, hogy a dohányzás a leggyakrabban halált okozó kockázati tényező, amelynek addiktív természete különösképpen megnehezíti ez ellen a rizikófaktor elleni küzdelmet.” (Józan 2009)
- **A környezetszennyezés**
A hazai átlagos életkilátási tendenciák a 80-as évek elején voltak a legrosszabbak, „feltételezhetően a magas szennyezettségnek szerepe volt abban, hogy a várható élettartam enyhén csökkenni kezdett. Különösen a felnőtt férfiak életkilátásai rosszabbodtak: 1966-ban egy 30 éves férfi még várhatóan további 42 évig, vagyis 72 éves koráig él, 1985-ben viszont már várhatóan nem éri meg a 68 éves kort. Mindez elsősorban a levegő szennyezés

emelkedő szintjének volt betudható, ami rontotta a krónikus betegségben szenvedő emberek életkilátásait. Az OKTH megállapítása szerint ugyanis a férfiak – a nőkénel magasabb – tüdőrák okozta halálozása területenként párhuzamosságot mutat az ipari foglalkoztatottság mértékével.”(Csutora 2008) De legalább ilyen meghatározó tényező a mezőgazdaság túlzott kemizálása (Gábos 2001), a víz és talajszennyezés stb.

- **Lelki tényezők**
„Az átalakuló közép- és kelet-európai országokra az utóbbi évtizedekben jellemző morbiditási és mortalitási krízis hátterében a legelismertebb nemzetközi kutatócsoportok eredményei szerint a lelki, magatartási tényezők szerepe alapvető.(...) A magyar népesség körében végzett vizsgálataink eredményei szerint (...) a viszonylag rosszabb szociális-gazdasági helyzet nem önmagában, hanem elsősorban a depressziós tünetegyüttes közvetítésével idéz elő magasabb megbetegedési arányokat.” (Kopp- Skrabski 2007)
- **Az egészségügy**
Az egészségügy területi egyenlőtlenségei (Orosz 1989), rossz hatékonysága (Csire - Németh 2007), valamint az egészségügyi prevenció fejletlensége (Ádány é.n), és nem utolsósorban az egészségügy alulpreferáltsága, a fejlett országoktól elmaradó kondíciói a hazai születéskor várható élettartamot igen kedvezőtlenül befolyásolják.

A leggyakoribb halálokokat vizsgálva Magyarország 2015-ben a rák megbetegedések tekintetében a legkedvezőtlenebb helyzetben volt az OECD-országok között, de az agyi érkeztörtrófákra visszavezethető halálokat illetően is Lettország és Litvánia után harmadik helyen állt, a szívbetegségekre visszavezethető halálokokban pedig a negyedik helyen. (Lásd mellékletbeli táblázat) Az adatokat tanulmányozva két tendencia szembetűnő. Az egyik, hogy 2015-ben mindegyik vizsgált halálokok esetében a posztoszocialista országok állnak a legkedvezőtlenebb helyeken. A másik, hogy a vizsgált időszak alatt javultak a magyar mutatók (és a posztoszocialista országoké is), azonban helyzetünk mégis romlott. Ez arra utal, hogy nem sikerült a fentebb felsorolt tényezőkben a fejlett országokéhoz hasonló elmozdulást elérni.

A magyarok születéskor várható élettartama hosszabb távon is elmarad, ill. vélhetően elmaradni látszik a régió többi országától. A 21. század végén Közép-Európában nálunk lesz a legalacsonyabb a születéskor várható élettartam, ami egyáltalán nem kedvez a 21. századi magyar emberi erőforrás helyzetnek.

A hazai születéskor várható élettartam – és a leggyakoribb halálozási okok arányainak – alakulását nyilvánvalóan olyan kockázati tényezők befolyásolják, mint az alkoholfogyasztás, a dohányzás és az elhízás. A nemzetközi (OECD-országokra vonatkozó) összehasonlító adatokat elemezve az alkoholfogyasztást tekintve az első tíz ország között, a dohányzást és az elhízottak arányát illetően az első háromban volt a 2010-es évek végén.

A hazai demográfiai folyamatokat hosszabb távon viszonylag súlyos előregedés jellemzi. A 15-64 éves (az ún. munkaképes korú) népesség 2060-ig a maihoz képest majdnem negyedével csökken (a jelenlegi közel 7 millióról kicsit több mint 5 millióra). A 65 éves és idősebb népesség ugyanezen időszak alatt több mint 50%-kal emelkedik (2060-ban mintegy 2,7 millió fő, ezen belül a 80 éves és idősebbek száma 1,1 millió fő lesz várhatóan).

A népesedési folyamatok nyomán Magyarország öregedési indexe (azaz az időskorú népességnek (65–X éves) a gyermekkorú népességhez (0–14 éves) viszonyított aránya) a 2030-as évektől kezdve némileg felgyorsul, miközben az EU átlag lassul.

Az eltartottsági rátát illetően (a gyermek- és az idős népesség a 15-64 éves népesség százalékában) valamivel jobb a magyar helyzet, itt csak 2060-ban romlik a ráta az EU átlagnál kedvezőtlenebb helyzetbe.

Mindkét ráta esetében a legkedvezőtlenebb helyzetben Lengyelországot, Szlovákiát valamint Portugáliát és Görögországot találjuk. És mindkét ráta esetében a déli ⁷⁷ és a posztszocialista ⁷⁸ országcsoporthoz tartozók indexei a legrosszabbak.

⁷⁷ A déli országcsoporthoz tartozók: Ciprus, Görögország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország

⁷⁸ A posztszocialista országcsoporthoz tartozók: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovénia, Horvátország

3-2. táblázat: A születéskor várható élettartam a 49 fejlett országban

	1960	1960	1970	1970	1980	1980	1990	1990	2000	2000	2010	2010	2015	2015
	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő	Ffi	Nő
Dél-Afrika	50,1	54,5	53,4	58,6	54,5	61,4	58,5	66,0	53,3	59,6	53,0	58,9	58,5	65,6
Oroszo.	62,1	70,2	63,1	73,4	61,4	73,0	63,7	74,3	59,0	72,3	63,1	74,9	65,9	76,7
India	41,9	40,4	48,3	47,1	53,8	53,9	57,6	58,3	61,8	63,4	65,5	67,8	66,9	69,9
Indonézia	47,3	50,1	53,4	55,7	58,5	60,8	61,9	64,7	64,6	68,0	66,1	70,3	67,0	71,2
Litvánia	66,9	72,9	66,8	75,0	65,6	75,6	66,4	76,2	66,8	77,5	68,0	78,8	69,2	79,7
Letto.	66,3	73,5	65,7	74,2	63,8	74,1	64,2	74,6	64,9	76,0	68,8	78,4	69,7	79,5
Bulgária	67,6	71,0	69,1	73,5	68,5	74,0	68,3	75,2	68,2	75,3	70,0	77,2	71,2	78,2
Románia	63,9	67,5	65,9	70,4	66,5	71,8	66,6	73,1	67,7	74,8	69,8	77,3	71,5	78,7
Brazília	52,4	56,1	56,4	62,1	58,9	65,3	61,7	69,2	66,3	74,0	70,1	77,6	71,6	78,9
Töröko.	42,5	48,4	49,6	55,1	55,4	62,2	60,7	68,0	66,4	73,8	70,8	77,6	72,2	78,7
Magyaro.	65,9	70,2	66,4	72,1	65,5	72,8	65,1	73,7	67,1	75,6	70,5	78,1	72,3	79,0
Argentína	62,4	68,2	63,3	70,0	66,2	73,0	68,1	75,2	70,1	77,5	71,7	79,4	72,6	80,2
Szlovákia	67,8	72,2	67,1	73,4	66,8	74,3	66,6	75,4	69,1	77,2	71,6	78,8	73,1	80,2
Szaud-Ar.	43,7	47,8	50,8	54,8	61,3	65,0	67,5	70,9	70,9	74,3	72,3	75,2	73,1	76,1
Észto	64,0	72,0	65,7	74,4	63,9	74,2	64,5	74,7	65,1	76,0	70,6	80,5	73,2	82,2
Lengyelo.	64,9	70,6	66,6	73,3	66,0	74,4	66,5	75,5	69,7	78,0	72,1	80,6	73,5	81,6
Horváto.	62,1	67,2	64,7	71,9	66,4	74,2	68,6	75,9	69,1	76,7	73,5	79,6	74,3	80,4
Mexikó	55,1	59,1	59,1	63,7	63,3	70,0	67,9	73,8	71,9	76,8	73,7	78,5	74,5	79,4
Kína	42,4	45,2	57,3	60,9	65,4	68,3	67,7	71,0	70,4	73,7	73,8	76,8	74,6	77,7
Cseho.	67,5	73,3	66,1	73,0	66,8	73,9	67,5	75,4	71,7	78,4	74,4	80,6	75,7	81,6
USA	66,6	73,1	67,1	74,7	70,0	77,4	71,8	78,8	74,1	79,3	76,2	81,0	76,3	81,2
Chile	54,6	60,1	59,2	65,5	65,7	72,4	70,6	76,7	73,7	79,7	75,7	81,0	76,7	81,7
Szlovénia	66,1	72,0	65,0	72,4	67,3	75,1	69,4	77,2	71,9	79,1	76,3	82,7	77,8	83,9
Portugália	60,1	65,7	64,0	70,3	67,8	74,8	70,6	77,5	72,9	79,9	76,1	82,1	78,1	84,3
Ciprus	67,6	71,7	70,5	74,6	72,8	76,8	74,5	78,6	75,9	80,1	77,2	81,6	78,2	82,5
Németo.	66,8	72,0	67,7	73,7	69,5	76,0	72,1	78,6	75,0	81,0	77,5	82,6	78,3	83,1
Görögo.	65,9	70,5	68,3	73,6	70,7	76,8	74,5	79,5	75,4	80,5	77,9	83,0	78,5	83,7
Belgium	66,8	72,8	67,9	74,3	69,9	76,7	72,7	79,5	74,6	81,0	77,5	83,0	78,7	83,4
Finno.	65,4	72,4	66,2	74,4	69,2	77,9	70,9	78,9	74,1	81,0	76,7	83,2	78,7	84,4
Ausztria	65,4	71,9	66,5	73,5	69,0	76,1	72,3	79,0	75,2	81,2	77,8	83,5	78,8	83,7
Dánia	70,4	74,0	70,9	75,9	71,2	77,2	72,0	77,7	74,3	79,0	77,1	81,2	78,8	82,7
Korea	50,6	55,5	58,7	65,8	61,9	70,4	67,5	75,9	72,3	79,7	76,8	83,6	79,0	85,2
Franciao.	66,6	73,3	68,0	75,5	70,1	78,2	72,6	80,8	75,3	83,0	78,2	85,3	79,2	85,6
Egyesült Kir	68,2	74,2	68,9	75,2	70,7	76,8	73,1	78,8	75,4	80,2	78,5	82,4	79,2	82,8
Írország	68,0	71,7	68,7	73,5	69,9	75,5	72,1	77,7	74,0	79,2	78,5	83,1	79,6	83,4
Új-Zéland	68,7	73,9	68,2	74,5	70,0	75,8	72,5	78,4	76,1	81,3	78,8	82,7	79,7	83,3
Málta	66,8	70,5	69,6	73,1	72,1	75,5	74,3	77,7	76,3	80,5	79,3	83,6	79,8	84,1
Kanada	68,3	74,2	69,3	76,3	71,6	78,7	74,3	80,7	76,6	81,8	79,1	83,5	79,9	84,0
Hollandia	71,5	75,4	70,8	76,5	72,5	79,2	73,8	80,1	75,5	80,6	78,8	82,7	79,9	83,2
Luxemburg	65,4	71,7	66,6	73,5	68,5	75,8	71,5	78,7	74,8	81,1	77,9	83,5	80,0	84,7
Izrael			69,6	73,0	72,1	75,7	74,9	78,4	77,1	80,9	79,7	83,6	80,1	84,1
Spanyolo.	66,7	71,7	69,3	74,9	72,3	78,5	73,3	80,5	75,6	82,5	78,7	84,7	80,1	85,7
Olaszo.	66,7	71,7	68,7	74,6	70,7	77,4	73,8	80,3	76,9	82,8	79,5	84,7	80,3	84,9
Ausztrália	67,8	74,0	67,8	74,4	70,9	78,0	74,0	80,2	76,6	82,0	79,5	84,0	80,4	84,5
Svédó	71,2	74,9	72,2	77,2	72,8	78,9	74,8	80,4	77,4	82,0	79,5	83,5	80,4	84,1
Norvégia	71,3	75,9	71,0	77,3	72,3	79,2	73,4	79,8	76,0	81,4	78,9	83,2	80,5	84,2
Japán	65,3	70,1	69,4	74,7	73,6	78,8	75,9	81,9	77,7	84,6	79,6	86,3	80,8	87,0
Svájc	68,7	74,1	70,0	76,2	72,2	78,9	73,9	80,7	76,9	82,6	80,1	84,5	80,8	85,1
Izland	71,2	75,8	70,7	77,3	73,5	80,4	75,5	80,7	77,8	81,6	79,8	84,1	81,2	83,8

3-3. táblázat: A leggyakoribb halálokok az OECD országokban⁷⁹

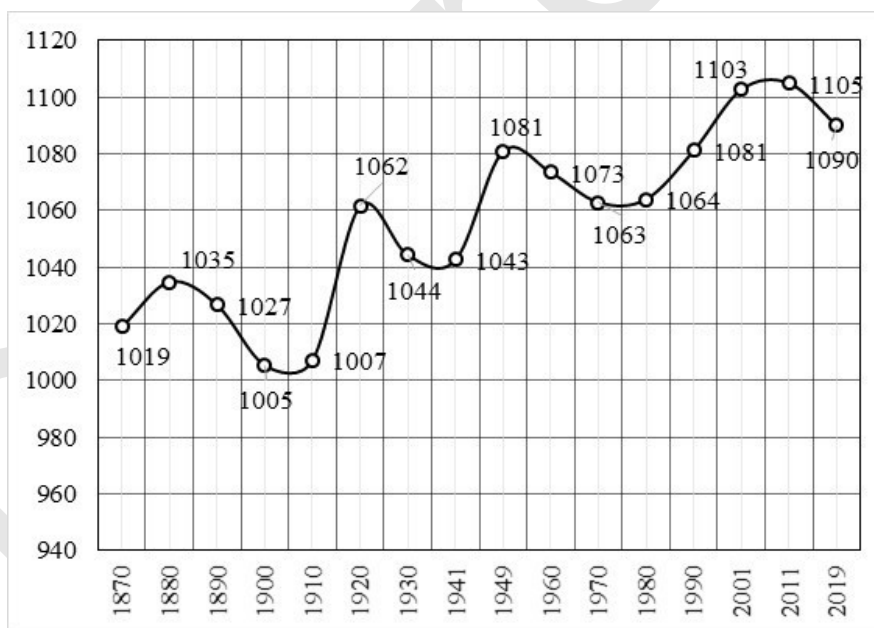
Szívbeteg- ségek	1990	Szívbeteg- ségek	2015	Agyi ér- katasz- trófák	1990	Agyi ér- katasz- trófák	2015	Rák (2015)	Nők	Rák (2015)	Férfiak
Litvánia	644	Litvánia	424	Letto.	350	Letto.	197	Magyar.	215	Magyar.	385
Észto.	642	Letto.	328	Portugália	330	Litvánia	154	Dánia	202	Letto.	378
Letto.	564	Szlovákia	291	Észto.	318	Magyar.	115	Íro.	195	Észto.	368
Cseho.	441	Magyar.	288	Cseho.	309	Szlovákia	111	Szlovákia	192	Szlovákia	367
Szlovákia	370	Cseho.	237	Magyar.	257	Töröko.	101	Egy. Kir.	189	Litvánia	360
Finno.	340	Észto.	211	Görögo.	216	Görögo.	89	Hollandia	187	Szlovénia	337
Íro	335	Finno.	147	Luxemb.	201	Cseho.	86	Szlovénia	184	Lengyelo.	322
Magyar.	331	Töröko.	146	Szlovénia	188	Portugália	85	Új-Zéland	180	Cseho.	293
Dánia	311	Mexikó	144	Litvánia	179	Lengyelo.	80	Izland	179	Korea	280
Egy. Kir.	297	Ausztria	131	Korea	175	Szlovénia	78	Lengyelo	179	Dánia	279
Új-Zéland	291	Új-Zéland	129	Ausztria	159	Korea	72	Kanada	177	Portugália	278
Svéd.	272	Íro.	127	Finno.	152	Chile	71	Észto.	173	Hollandia	278
Ausztrália	271	USA	113	Olaszo.	146	Olaszo.	67	Cseho.	172	Olaszo.	277
Norvégia	264	Németo.	106	Spanyolo.	144	Új-Zéland	64	Letto.	172	Görögo.	274
USA	255	Izland	100	Szlovákia	140	Finno.	63	Norvégia	168	Luxemb.	273
Izland	248	Egy. Kir.	98	Németo.	139	Észto.	58	Litvánia	164	Íro.	273
Kanada	234	Lengyelo.	98	Japán	139	Mexikó	58	Németo.	161	Francia.	271
Ausztria	225	Svéd.	95	Chile	138	Íro.	55	Ausztria	161	Egy. Kir.	269
Németo.	222	Kanada	93	Egy. Kir.	137	Egy. Kir.	53	Chile	161	Spanyolo	266
Izrael	219	Ausztrália	85	Norvégia	135	Dánia	51	Svéd.	161	Belgium	260
Hollandia	182	Olaszo.	84	Íro.	132	Japán	51	USA	159	Németo.	257
Szlovénia	178	Szlovénia	82	Új-Zéland	119	Hollandia	50	Izrael	158	Ausztria	250
Chile	163	Görögo.	82	Ausztrália	113	Izland	50	Belgium	156	Új-Zéland	250
Svájc	161	Svájc	78	Belgium	112	Svéd.	48	Olaszo.	156	Japán	249
Luxemb.	149	Norvégia	72	Dánia	111	Németo.	48	Ausztrália	152	Kanada	249
Lengyelo.	146	Chile	64	Svéd.	110	Norvégia	47	Luxemb.	149	Töröko.	246
Mexikó	142	Izrael	64	Hollandia	106	Belgium	47	Francia.	142	Norvégia	244
Olaszo	135	Dánia	60	Izrael	104	Ausztrália	46	Finno	142	Chile	243
Görögo	131	Luxemb.	59	Izland	103	Ausztria	45	Svájc	140	Ausztrália	233
Belgium	120	Portugália	55	Lengyelo.	100	Spanyolo.	43	Görögo.	139	Svájc	228
Portugália	116	Belgium	54	Mexikó	97	USA	42	Portugália	138	USA	228
Spanyolo.	105	Spanyolo.	53	Svájc	93	Luxemb.	41	Spanyolo.	126	Svéd.	220
Francia.	89	Hollandia	46	Francia.	87	Izrael	39	Japán	126	Finno.	220
Japán	57	Francia.	39	Kanada	79	Svájc	37	Korea	116	Izland	218
Korea	27	Korea	38	USA	76	Kanada	36	Mexikó	105	Izrael	207
Töröko.		Japán	34	Töröko.		Francia.	36	Töröko.	104	Mexikó	129
OECD36	296	OECD36	172	OECD36	157	OECD36	67	OECD36	161	OECD36	271

⁷⁹ Forrás: Health at a Glance 2017. OECD Indicators OECD 2017.

3.8.2.3. A népesség nem és életkor szerinti megoszlása

A népesség összetételének tanulmányozásában a két legalapvetőbb ismérv a nem és az életkor szerinti megoszlás. A két nem arányát különféle módon szokták megadni. Az egyik módszer a nemek szerinti megoszlás, amikor az össznépességhez viszonyítva százalékban mutatják be a férfiak és a nők arányát. A másik mutatószám a nemi arány, ami a két nem egymáshoz viszonyított arányszáma, amit leginkább a férfiak számának a nők számához viszonyított mutatójaként adják meg, oly módon, hogy 1000 nőre hány férfi jut, - ez a maszkulin arány. A feminim arány pedig az 1000 férfira jutó nők számát adja meg.

A nemek arányát több tényező határozza meg. Az egyik meghatározó ilyen tényező a fiúszületési többlet, - azaz az a jelenség, hogy minden emberi társadalomban általában több fiú születik, mint lány. A másik alapvető tényező a két nem halandósági különbsége, - azaz az a jelenség, hogy modern társadalmakban minden korcsoportban magasabb a férfiak halandósága. Ezek alapján alakul ki egy népességben a nemek aránya, általában úgy, hogy a fiatal népességben férfitöbblet (vagy kicsi nőttöbblet) van, a korral előrehaladva pedig egyre nagyobb nőttöbblet alakul ki. Erősen növelik a nőttöbbletet a háborúk⁸⁰ és a kivándorlás⁸¹. Ezek a tényezők a világ egészét tekintve kiegyenlítő hatást fejtenek ki, így 1990-ben a világon élő népesség 50,3 %-a férfi és 49,7 %-a nő volt, ami azt jelenti, hogy 1000 férfira 987 nő jutott. 2010-ben 50,4% és 983 voltak ugyanezek a számok. A világ különböző régióiban azonban igen eltérő a nemi arány. A fiatalabb kor megoszlás miatt a fejlődő világban férfitöbblet volt (1000 férfira 966 nő jut), ugyanakkor a fejlett országokban 1000 férfira 1064 nő jutott (az ezredfordulón).

3-10. ábra: Az ezer férfira jutó nők száma Magyarországon 1870-2020

Magyarországon az első világháborúig kiegyenlített nemi arányt találunk, 1910-ben 1000 férfira 1007 nő jutott. A háború erősen megváltoztatta ezt, 1920-ban már a népesség 51,5%-a nő volt, azaz 1000 férfira már 1062 nő jutott. A két világháború között csökkent a nőttöbblet, azonban a második világháború nyomán ismét eltorzult az arány, 1949-ben 1000 férfira 1081 nő jutott. A háború után ismét a kiegyenlítődés felé mozdult el az arány, s 1970-ben 1000 férfira

⁸⁰ A háborúknál általában nagyobb a férfi veszteség.

⁸¹ Mivel mind a belső, mind a külső vándorlásban elsősorban a férfiak vesznek részt.

1063 nő jutott. Ezt követően azonban a növekvő férfihalandóság miatt 1995-ben 1000 nőre 1089 nő jutott, - (s az előreszámítások szerint 2020-ban 1000 férfira 1106 nő fog jutni). A nemek aránya lakóhely szerint is igen jelentősen eltér: Budapesten a legnagyobb a nőtöbbség 1000 férfira 1164 nő jutott a 1994-ben, a vidéki városokban 1086, a községekben pedig 1051. Ennek az az oka, hogy a népesség előregedése a községektől a főváros felé haladva növekszik.

A népesség korcsoportok szerinti felosztásának több formája szokásos. A nemzetközi összehasonlítások céljából leggyakrabban használt korcsoportok: csecsemők (egy év alattiak), gyermekek (1-14 évesek), fiatalok (15-24 évesek), felnőttek (25-59 évesek), időskorúak (60 évesek és idősebbek).⁸² A nagy korcsoportokon belül további megkülönböztetések is szokásosak⁸³.

A munkaképes korúak korhatárai az adott ország jogrendszerétől függenek, ezért nálunk korábban a 15-59 évesek korcsoportja tartozott ide a férfiak esetében (és 15-54 évesek a nők esetében), azonban ennek mára mind az alsó, mind a felső korhatára megváltozott. Az alsó korhatárt az iskolakötelezettség és a munkabírási jogszabályi korhatára, a felső korhatárt pedig a nyugdíj korhatár határozza meg. Az időskorúak körében is szoktak speciális korcsoportokat megkülönböztetni.⁸⁴

A népesség kormegoszlását az egyes korcsoportokhoz tartozók arányával szokták bemutatni, - ez a népesség korstruktúrája. Másik jellemző az átlagéletkor, amely a népesség összes tagjának átlagos életkora (súlyozott számtani átlaga)⁸⁵. Egy speciális mutatószám az eltartási teher arányszáma, amely a produktív-improduktív korúak arányát fejezi ki (általában oly módon, hogy a 100 munkaképes korúra jutó improduktív korúak számát számolják ki)⁸⁶.

A kormegoszlást grafikusan korpiramissal (vagy népességi piramissal) szokták ábrázolni. A népességi piramis alakja a korösszetétel jellegzetességei alapján többféle lehet. A piramis, vagy gúlaforma, akkor tapasztalható, ha a fiatal korosztályok aránya nagy, tehát szaporodó népesség esetében. A hagyma, vagy urnaalak, amikor öregszik a népesség, ez tehát a fogyó típusú népesség jellemzője. A harang alakú népességi piramis a stacioner korösszetétel jellemzője.

Magyarország korfáján jól követhető a fiatal társadalomtól az előregedő társadalomig való átalakulás (3-11. ábra).

A kormegoszlás igen jellegzetes különbségeket mutat az ország területi egységei között.

⁸² Egy másik használatos, az előbbinél egyszerűbb csoportosítás: gyermekkorúak (0-14 évesek), fiatal munkaképes korúak (15-39 évesek), idősebb munkaképes korúak (40-59 évesek), időskorúak (60 évesek és idősebbek). Vannak olyan esetek, amikor a munkaképes korúakból csak egy csoportot alkotunk: gyermekkorúak (0-14 évesek), munkaképes korúak (15-59 évesek), időskorúak (60 évesek és idősebbek).

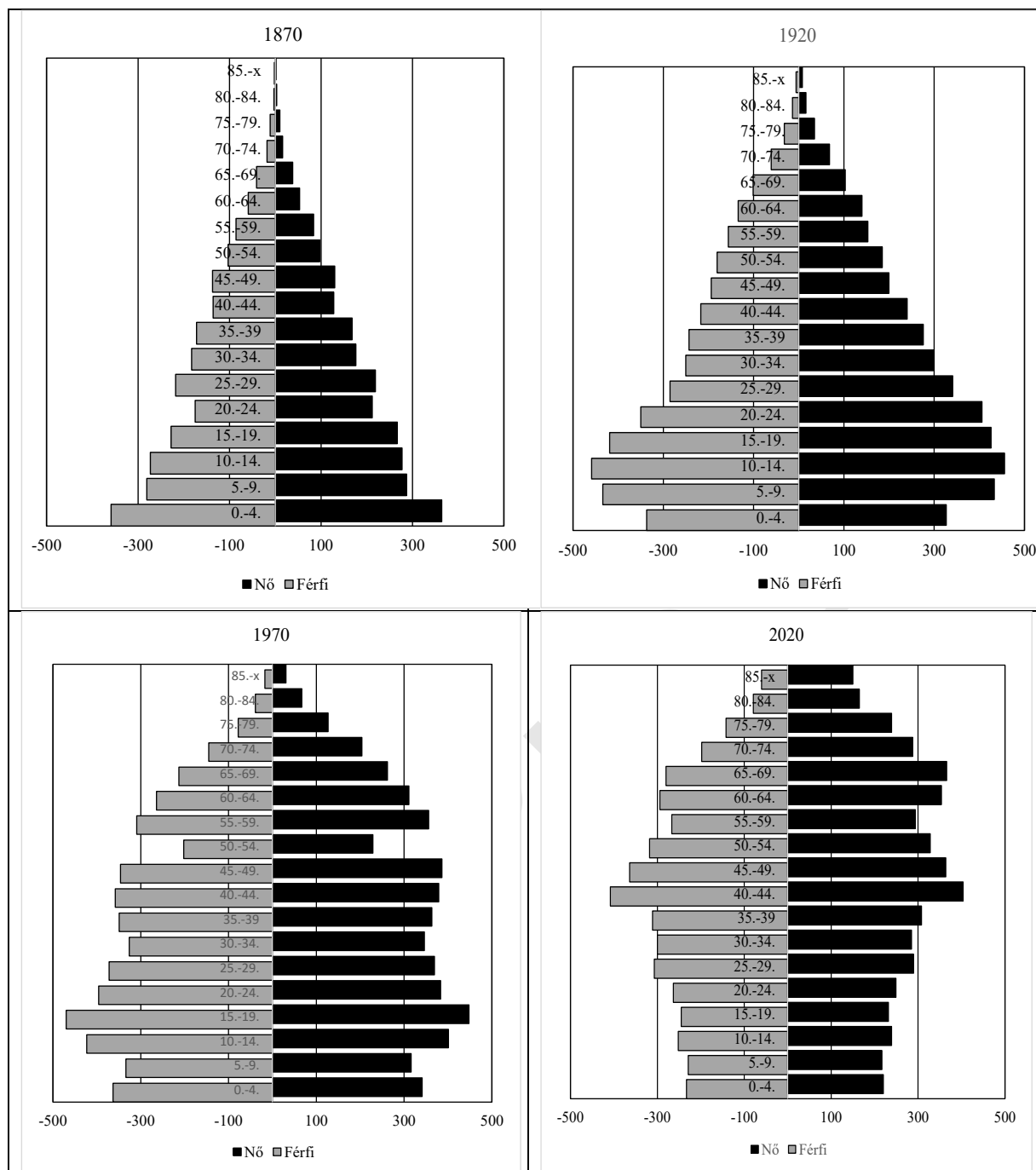
⁸³ Így a magyar gyakorlatban a következő gyermek-, és ifjúsági korcsoportokat szoktak megkülönböztetni:

- iskolás kor előtti: bölcsődés korúak (0-2 évesek) és óvodás korúak (3-5 évesek)
- iskolaköteles korúak v. általános iskoláskorúak: általános iskola alsó tagozatába tartozók (6-9 évesek) és általános iskola felső tagozatába tartozók (10-13 évesek)
- serdülőkorúak: középiskolás korúak (14-17 évesek) és felsőfokú oktatási korba tartozók (18-22 évesek)

⁸⁴ Pl. a fiatal időskorúak (60-69 évesek), közepes időskorúak (70-79 évesek), legidősebb korúak (80 évesek és idősebbek). Vannak országok, ahol az időskor alsó határát 65 évben határozzák meg, s a speciális öregkori korcsoportok ebben az esetben: 65-74, 75-84. 85-x évesek.

⁸⁵ Gyakori mutató a medián életkor is, amely a népességet szám szerint két egyenlő csoportra osztja (azaz ugyanannyian vannak, akik ennél a kornál fiatalabbak, mint akik idősebbek).

⁸⁶ Ezt a mutatót két összetevőre szokták bontani, az egyik a 100 munkaképes korúra jutó gyermekkorú számát, a másik 100 munkaképes korúra jutó időskorúak számát adja meg, - amely két számnak az összege az eltartási teher mutatója. A két improduktív korcsoport egymáshoz való viszonya a népesség jövőbeli potenciálját jellemzi, - azaz a 100 gyermekkorúra jutó öregkorú mutatószám a népesség öregedésének fokát jellemzi.

3-11. ábra: Magyarország korfája 1870-ben, 1920-ban, 1970-ben és 2020-ban

A munkaerőforrásnak a népesség belüli aránya a népesség korstruktúrájától függ. A fejlett országokban – a már korábban látott demográfiai folyamatok eredményeként – folyamatosan örepszik a népesség, s ennek következtében csökken a 15 év alatti korosztályok és növekszik a 65 éves és idősebb korosztályok létszáma⁸⁷. Ennek következtében a 15-64 év közötti népesség száma, tehát a munkaerőforrás a fejlettebb országokban általában magasabb, mint az elmaradott országokban.

⁸⁷ A 15 éves és ez alatti korosztályok létszáma az elmaradott és a fejlődő országokban a legmagasabbak, – azaz ott, ahol a demográfiai negyedik szakasz még nem kezdődött el, s természetesen ugyanezen országokban a legalacsonyabb a 65 éves és annál idősebb népesség aránya is.

Ugyanakkor a demográfiai folyamatok sajátosságai nyomán a fejlett országok között egyedül az európai posztszocialista országokban csökken mind a népesség összes létszáma, mind az iskoláskorú népesség a 2000-es évek első évtizedében. Mindamellet az iskoláskorú népesség csökkenése majd minden fejlett országra jellemző.

DUPress

3-4. táblázat: A népesség változása 2005-2015 (2005=100)

	Korcsoport					Egész népesség
	0-4	5-14	15-19	20-29	30+	
Magyarország	91	85	81	82	105	97
Csehország	97	88	70	80	108	99
Lengyelország	101	81	69	82	111	99
Szlovákia	97	79	71	83	113	100
Japán	93	96	93	79	105	100
Olaszország	87	97	96	85	103	100
Németország	99	86	86	104	102	100
Ausztria	93	85	88	102	105	101
Belgium	94	93	94	100	104	101
Görögország	94	96	89	76	109	101
Svájc	93	83	96	108	104	101
Dánia	91	93	115	109	103	102
Finnország	101	90	95	100	106	102
Franciaország	95	102	96	97	106	103
Korea	90	71	95	88	116	103
Hollandia	88	95	103	109	105	103
Portugália	93	100	100	79	110	103
Spanyolország	99	116	91	66	111	103
Svédország	106	93	84	117	104	103
Egyesült Kir.	100	91	92	113	105	103
Norvégia	97	92	108	114	106	105
Új-Zéland	97	94	94	117	111	107
Izland	95	95	100	102	115	108
Kanada	102	91	94	108	114	109
USA	105	103	100	113	111	109
Ausztrália	107	96	97	110	116	110
Mexikó	91	92	100	106	132	111
Írország	104	119	91	85	123	113
Luxemburg	103	105	119	109	115	113
Törökország	97	101	108	100	128	113
OECD átlag	97	94	94	97	110	104

Forrás: Education at a Glance 2006 Table A 11.1

3.8.2.4. Nemzetközi vándorlás

Az egyes régiók eltérő természeti, földrajzi, és társadalmi, gazdasági viszonyai, valamint ezek változásai, továbbá a természeti katasztrófák, háborúk, társadalmi konfliktusok stb. az emberek tömegeit készteti/kényszeríti országok, régiók, kontinensek közötti mozgásra. A gazdasági indítékú vándorlási folyamat fő iránya természetszerűen a kevésbé fejlett területekről a fejlettebb régiókba irányul. A migrációnak vannak előnyei és hátrányai, amelyeket az alábbi táblázatban foglaltunk össze.

3-5. táblázat: A migráció és emigráció hatásai

	Befogadó országok	Elbocsátó országok
Demográfiai hatások		
Pozitív	- Növekvő (munkavállaló korú) népesség - Növekvő termékenység (amennyiben a bevándorlók magukkal hozott termékenysége magasabb) - Fiatalabb korosztályok lassuló csökkenése - Idősebb korosztályok lassuló növekedése	Csökkenő (munkavállaló korú) népesség
Negatív	Népesség (etnikai) összetétel átalakulása, bevándorlók és leszármazottaik arányának növekedése	- Fiatalabb korosztályok csökkenése - Idősebb korosztályok arányának növekedése
Humán erőforrás hatások		
Pozitív	- Magasabb képzettségű bevándorlók esetében olcsó és magas képzési költségek nélkül kapott munkaerő - Munkaerőhiány kielégítése	- Csökkenő munkanélküliség - Emelkedő bérszínvonal - A hazai bérkülönbségek csökkenése - Hazatelepülők kapcsolatrendszere, ismeretei
Negatív	- A bevándorlók magas munkanélküliségi rátája - A hazai bérkülönbségek emelkedése	- A magasan képzett munkaerő egy részének elvesztése - Munkaerőhiány keletkezése az elvándorlók szakmai, ágazati területein
Gazdasági hatások		
Pozitív	- Az aggregált kereslet emelkedése - A gazdasági növekedés emelkedése hosszú távon - Az előregedés társadalmi, gazdasági, szociális problémáinak kompenzálása	Hazautalt fizetések
Negatív	Potyautas problémák növekedése	- Az előregedés társadalmi, gazdasági, szociális problémáinak kiéleződése - Rokonok és hazatelepülők hazai termékek helyett külföldi áruk iránti kereslete
Kulturális hatások		
Pozitív	Sokszínű kultúra, multikulturalitás	Hazatelepülők hozott kultúrája
Negatív	- A bevándorlók beilleszkedése miatti problémák - vallási kihívások - szegregációs problémák - biztonsági kihívások	Elit értelmiség elvándorlása miatt a kultúra beszűkülésének veszélye

Az OECD 2014-es migrációról szóló kiadványa⁸⁸ – alapvetően a pozitív elemeket emeli ki – a következőkben foglalja össze a migráció hatásait:

Hatás a munkaerőpiacra:

- A bevándorlók 47%-kal növelték a munkaerő létszámát az Egyesült Államokban, illetve 70%-kal Európában az elmúlt tíz évben.
- A migránsok fontos részeket töltenek ki mind a gyorsan növekvő, mind a csökkenő gazdasági ágazatokban.
- A fiatal bevándorlók iskolázottabbak, mintanyugdíj előtt álló bennszülöttek.
- A bevándorlók jelentősen hozzájárulnak a munkaerő-piaci rugalmasság, különösen Európában.

Hatás az államkincstárra:

- A migránsok több adót és társadalombiztosítási járulékot fizetnek, mint amennyi előnyt kapnak.
- A munkaügyi bevándorlók gyakorolják a legtöbb pozitív hatást a közpénzekre.
- A foglalkoztatás az egyetlen és legnagyobb meghatározója a migránsok nettó költségvetési hozzájárulásának.

Hatás a gazdasági növekedésre:

- A migráció növeli a munkaképes korú népességet.
- A bevándorlók olyan készségekkel érkeznek, amelyekkel hozzájárulnak a befogadó ország humán tőkéjének fejlesztéséhez.
- A bevándorlók is hozzájárulnak a technológiai fejlődéshez.

Az előregedő európai országok nagyobbik részének gazdasági fenntarthatósága elképzelhetetlen bevándorlók nélkül, és jelentős is a bevándorolt népesség az Európai Unióba. Vizsgáljuk meg ennek a bevándorló tömegnek a jellemzőit!

Először a magyarországi adatokról teszünk említést. Az adott évben magyarországi lakcímmel rendelkező magyar állampolgárságot kapott személyek száma 2011-ben 20,5 ezer, 2012-ben 18,4 ezer fő volt. (2007 és 2010 között pedig 6 és 8,5 ezer között mozgott.)⁸⁹ Ezen bevándorlók túlnyomó többsége Romániából (2012-ben 78%-a, 2011-ben 77%-a), Ukrajnából (2012-ben 10%-a, 2011-ben 11%-a) illetve Szerbiából (2012-ben 7%-a, 2011-ben 8%-a) érkezett, azaz lényegében határon túl élő magyarok áttelepüléséről van szó.

A kivándorlók számáról lényegesen bizonytalanabb adatokkal rendelkezünk. A KSH évi 3-5 ezer fő kivándorlóról számolt be statisztikáiban,⁹⁰ (1995 és 2007 között összesen 36 ezer kivándorlót adott meg).⁹¹ A Világbank 2012-ben 75 ezer fő nettó kivándorlót mutat ki.⁹² Azután a SEMIG (2014) nemzetközi projekt keretében megállapítást nyert, hogy „2013 év elején nagyságrendileg 350 ezer olyan kivándorolt magyar élt a világban, akik 1989 után, és legalább egy évvel a felmérés előtt hagyták el Magyarországot” (SEMIG 2014:6). A Világbank migrációs stocknak, azaz külföldön élő összes magyarnak (2013-ban) 570 ezer főt ad meg.⁹³ Ennek a Magyarországról emigrált 570 ezer embernek a kétharmada (egészen pontosan 62%-a) öt országba vándorolt ki: Németországba (az összes kivándorolt 21%-a), az USA-ba (14%), Kanadába és az Egyesült Királyságba (9-9%) és Ausztriába (8%). A befogadott *migráns stock*

⁸⁸ Is migration good for the economy? Migration Policy Debates May 2014 OECD <http://www.oecd.org/migration/mig/OECD%20Migration%20Policy%20Debates%20Numero%202.pdf> (Letöltés: 2015. 10. 15.)

⁸⁹ A 2008/177. Statisztikai Tükör adatai szerint 1995 és 2007 között éves átlagban 19 ezer fő volt a bevándorlók száma.

⁹⁰ A 2010-es demográfiai Évkönyv 5056 kivándorlót ad meg, amelyből 748 a véglegesen, és 4308 az ideiglenesen külföldre távozó.

⁹¹ Lásd a már említett 2008/177 Statisztikai Tükör.

⁹² <http://databank.worldbank.org/data//reports.aspx?source=2&country=HUN&series=&period> (Letöltés: 2019. 02. 15.)

⁹³ lásd: http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/Bilateral_Migration_Matrix_2013.xlsx (Letöltés: 2015. 10. 15.)

472 ezer fő volt 2013-ban a Világbank adatai szerint, amely háromnegyede öt országból került ki: 233 ezer Romániából, 32 ezer Ukrajnából, 27 ezer Szerbiából, 24 ezer Szlovákiából, 34 ezer Németországból. Tehát a bevándorlók 67%-a lényegében határon túli magyar volt. Ezeken kívül nagyobb donor ország még Kína, ahonnan 12 ezer fő jött.

Tehát a valósághoz leginkább közel álló adat az lehet, hogy Magyarországról 1989 és 2013 között mintegy 350 ezer ember vándorolt ki (és összesen, a korábbi kivándorlókkal együtt mintegy 570 magyar él a világban.) Ha a kivándorlás ugyanebben az ütemben folytatódik (tehát évi átlagosan 14,6 ezer ember hagyja el az országot), akkor 2050-ig további 540 ezer kivándorlóra lehet számítani, 2100-ig pedig közel 1,3 millióra.

A migránsoktól átutalt összeg a Világbank adatai szerint 2,4 milliárd dollár volt 2011-ben, ami a GDP 1,5%-a. (Összehasonlításképpen Lengyelország esetében ez 7,5 milliárd dollár, a GDP 1,7%-a; Szlovákiánál 1,8 milliárd dollár, 2,1%; Románia esetében 3,8 milliárd dollár, 3,3%, a hagyományosan nagy migráns kibocsátónál, Szerbiánál 3,7 milliárd dollár, 10,4%.)⁹⁴ (Zárójelben érdemes megemlíteni, hogy a Magyarországon tartózkodó migránsok által az országból kiutalt összeg ennek valamivel több mint a fele volt 2011-ben, a GDP 0,9%-a, miközben ez Lengyelországban, Szlovákiában vagy Szerbiában a GDP 0,1-0,3%-a között van.)⁹⁵

A Világbank adatai alapján (2013-ban) az Európai Unió tagországaiban 59,2 millió volt a bevándorló (bevándorló stock), ami az Unió össznépességének 10,0%-a. (Részletesen lásd a fejezet mellékletében található táblázatot.) Ha megnézzük, hogy honnan is jöttek ezek a migránsok, akkor kiderül, hogy több mint a felük (55%) európai.

Ha alaposabban megvizsgáljuk az egyes országok bevándorló arányait és a bevándorlók származását, akkor azt találjuk, hogy a legmagasabb bevándorló stockkal rendelkező országok esetében (Ciprus, Svájc, Luxemburg) a legmagasabb a bevándorlók között az európaiak aránya. A legmagasabb nem európai bevándorló arány az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában van, viszont ezekben az országokban a bevándorló arány az össznépességhez viszonyítva 15% alatt volt 2013-ban.

A legnagyobb létszámú bevándorló stockot Németországban lehetett találni 2013-ban, valamivel több mint 11 millió főt, ami az össznépességnek kicsit kevesebb, mint 14%-a volt, akikből majdnem 8 millió európai országból származott.

Az is szembevetendő, hogy a posztoszocialista Uniók országok jelentős többségében – köztük nálunk is – a bevándorlók aránya 10% alatt maradt, s azok túlnyomó többsége európai országból származik.

Összességében egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy az Európai Unió országait fojtogatnák az idegen kultúrájú bevándorlók tömegei. Ahol viszonylag nagy arányban találunk bevándorlót, ott nagyobbik részük európai, ahol pedig nagyobb arányban Európán kívüliek a bevándorlók, ott arányuk viszonylag alacsony.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a fejlett világra, így Európára és benne Magyarországra nehezedő migrációs nyomás növekedni fog, mint ahogyan azt a *push and pull* migrációs elmélettel kapcsolatban majd érinteni fogjuk. Ugyanis miközben a gazdag országok népessége stagnál a szegény országok népessége igen jelentősen növekszik. 2015 és 2100 között az ENSZ közepes előreszámítása szerint a gazdag, magas bevételű (high-income) és a felzárkózó, közepes feletti bevételű (upper-middle) országok népessége lényegében stagnál (az előző 8%-kal nő, az utóbbi 3%-kal csökken), addig közepes alatti és alacsony bevételű országok népessége radikálisan növekszik (az előző 1,7-szeresére, az utóbbi 3,9-szeresére). Tehát nő azoknak az embereknek a tömege, akikre a vonzás hat.

⁹⁴[http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Inflows_Apr12\(Public\).xlsx](http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Inflows_Apr12(Public).xlsx)

⁹⁵[http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Outflows_Apr12\(Public\).xlsx](http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Outflows_Apr12(Public).xlsx)

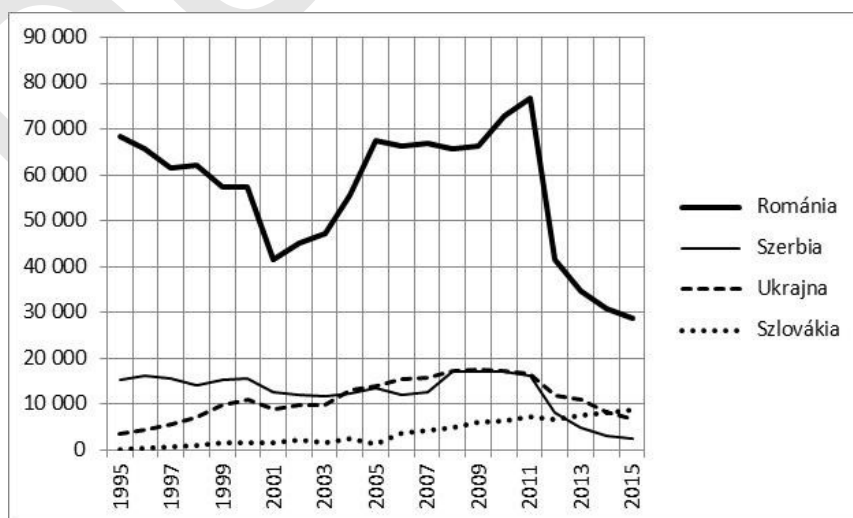
3-6. táblázat: Az EU tagországaiban (valamint Izlandon, Norvégiában, Svájcban és Törökországban) a bevándorló stock (2013)

Bevándorló arány Bevándorlóból európai	bevándorló stock arány >20%	bevándorló stock arány 20% - 15%	bevándorló stock arány 15 - 10%	bevándorló stock arány <10%
40%-nál kevesebb			Egyesült Királyság Franciaország Spanyolország	Portugália
40-60%		Svédország	Hollandia Norvégia	Dánia Málta Olaszország
60-80%	Ciprus Svájc	Belgium Írország	Izland Németország	Bulgária Finnország Törökország
80%-nál több	Luxemburg	Ausztria Észtország Horvátország Lettország Szlovénia		Csehország Görögország Lengyelország Litvánia Magyarország Románia Szlovákia

A vándorlással Magyarország eddig – nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy újkori történelme során – majd mindig csak népességet veszített.

Az elvándorlókat csak részben pótolták/pótolják a bevándorlók (a már említett világbanki adatbázis szerint 100 ezer fővel többen mentek el, mint amennyien jöttek az országba). A Magyarországra érkező bevándorlók 67%-a (315 ezer fő) lényegében határon túli magyar volt, Romániából kicsit több mint 230 ezer, Ukrajnából közel 32 ezer, Szerbiából mintegy 27 ezer, Szlovákiából 24 ezer.

A 2011-es népszámláláson Románia 19 millió lakosából 1,2 millió vallotta magát magyarnak, Szlovákiában pedig az 5,4 millió lakosból kevesebb, mint félmillióan (458 ezer). Szerbiában a népszámlálás 254 ezer magyart talált, Kárpátalján pedig 140 ezer lehet a magyar. Azaz a szomszédos országokban alig több mint 2 millió magyar él.

3-12. ábra: Magyarországon tartózkodó román, szerb, ukrán és szlovák állampolgárok száma

Ha megnézzük az ezen országokból Magyarországon tartózkodók számát, akkor azt látjuk, hogy 2011 óta – a szlovákok kivételével – csökken a létszám. Aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a következő két és fél évtizedben nem fogja elérni a határon túlról áttelepülők száma a megelőző huszonöt év hasonló létszámát. Tehát nem reménykedhetünk újabb háromszázezer magyar áttelepülőben, pedig az ország népességszökkenése – kivándorlás nélkül – addigra mintegy 6-700 ezer fő lesz, a jelenlegi kivándorlási ütemmel pedig el fogja érni az egymilliót.

3.8.3. A demográfiai elméletekről

A népesség alakulásával és az azt befolyásoló tényezőkkel már az ókor és középkor tudósai is foglalkoztak *Platóntól* (Kr.e.427-343) és *Arisztoteléstől* (Kr.e.384-322) *Konfuciuszon át* (Kr.e. 551-497) *Aquinói Szent Tamásig* (1225-1274) és *Morus Tamásig* (1478-1535). Az újkorban, a XVII. század elején tevékenykedett a modern demográfia megteremtőjének tekinthető *John Graunt* (1620-1678), akinek munkája: „Természeti és politikai megfigyelések a halálozási jegyzékek alapján”, 1662-ben jelent meg először.⁹⁶

A részletes és megbízhatóbb népszámlálási és népmozgalmi adatok megjelenésével egyre szélesebb körben kezdtek el foglalkoznia kutató a demográfiai problémákkal, így a közgazdaságtan klasszikusainak szinte mindegyike (*Smith A.*, *Ricardo D.*, és különösen *Malthus*), de a természettudomány számos jeles képviselője is (*Franklin*, *Darwin*, *Galton*, *Spencer*, *Pearson*) különféle elméleteket dolgozott ki ezen a területen.

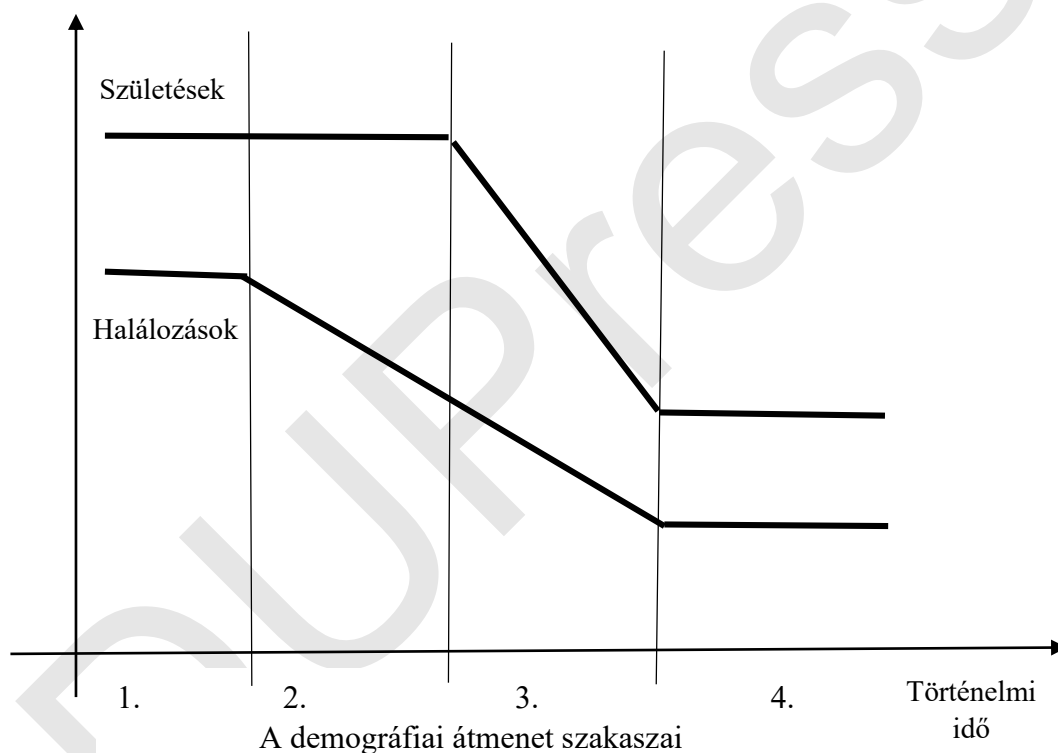
A demográfiai elméleteknek széles köre ismert, amelyeket több csoportba szoktak sorolni: Az egyik elméletcsoport a biológiai elméletek kategóriája, amelynek máig legismertebb képviselője – a közgazdasági elméleteknél már megismert – *Thomas Robert Malthus* (1766-1834), aki a "Tanulmányok a népesség törvényeiről" című (többször átdolgozott és továbbfejlesztett) munkájában tette közzé nézeteit. A népesség és az erőforrások kapcsolatának ezen klasszikussá vált modellje szerint az erőforrások határozzák meg a népesedést. Mivel az elsődleges erőforrás az élelmiszer, a népesség száma a rendelkezésre álló élelem mennyisége által megengedett mértékig növekszik (*Demográfia* 1996: 492). *Malthus* elméletének biológiai alapjait már életében cáfolták, hangsúlyozva, hogy a táplálék gyorsabban növekedhet, mint az emberiség, ill. az emberiség nem egyenletesen szaporodik világszerte. A biológiai elméletnek több jelentős képviselője volt, pl. *Thomas Doubleday*, (1790-1870) vagy *Raymund Pearl* (1879-1940).

A közgazdasági gondolkodás már a kezdetektől – a merkantilistáktól és fiziokratáktól kezdődően – alapvető tényezőként tekintett a népességre. A munkaerő-piaci elméleteknél már volt szó *Adam Smith* teóriájáról, amely szerint a munkaerő-kínálat a népességszámtól függ. A népesség növekedését a táplálkozás, és az arra fordítható bérek határozzák meg. A manapság legismertebb közgazdasági népesedéselméletek egyike a termékenység alakulásának ciklusos változásáról szóló elmélet, képviselője *Richard Easterlin* (1924). Lényege, hogy a családok gyermekvállalási készségét racionális megfontolások befolyásolják. A jövedelem, a gyermekek haszna és felnevelési költségei, valamint a gyermeknevelés miatt elszalasztott bevételek képezik azokat a tényezőket, amelyeket a házaspár megfontol, mielőtt újabb gyermeket vállal. A gyermekekre vonatkozó preferenciák főként fiatalokban, a szülői házban alakulnak ki. A gyermekek, a serdülők megismernek és megszoknak bizonyos életszínvonalat

⁹⁶ *Graunt* a (járványok miatt elrendelt) halálozási jegyzékekre támaszkodva a demográfia majdnem minden területével foglalkozik: a népesség számával, nemek, életkor és családi állapot szerinti összetételével, a nemek arányával, a városi és vidéki népességgel, a születésekkel és halálozásokkal stb. (Bevezetés a demográfiába, 1995: 7).

és életkörülményt a szülői házban, amelyhez családalapítás után is ragaszkodni kívánnak. Ha gazdasági viszonyaik javulnak, több gyermeket vállalnak. Amikor életkörülményeik rosszabbak, kevesebb gyermekük lesz. Így bizonyos ciklikus változások alakulnak ki. Több más közgazdasági elmélet ismert: Harvey *Liebenstein*, (1922–1994) "hasznosság-költség" termékenységi elméletén át Gary *Becker* (1930-2014) új háztartás-gazdaságtan (New Home Economics) elméletéig. Becker elméletét gyakran a szociológiai elméletek közé is sorolják, amely elméletcsoportnak szintén számos képviselője ismert, mint a "generatív magatartásokat" vizsgáló Louis-Adolphe *Bertillon* (1821-1883), vagy a "társadalmi kapillaritás" teoretikusa Arsene *Dumont* (1849-1909), illetve a szociális státusz és a termékenység összefüggését vizsgáló *Joseph A. Banks* (1920-2005).

A Princeton Egyetem Népeségtudományi Hivatala (Office of Population Research), Frank W. *Notestein* (1902-1983) vezetésével, az 1930-as évektől kezdett az ipari országok természetes népmozgalmának hosszú idősoraival foglalkozni, s ennek eredményeként dolgozta ki a társadalmi változásokat kísérő demográfiai jelenségek természetének magyarázatára a demográfiai átmenet elméletét. (3-13 ábra)

3-13. ábra: A demográfiai átmenet elmélet

A demográfiai átmenet elmélete a termékenység és a mortalitás alakulását magyarázó teóriák között a leginkább elfogadott. Lényege, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődést, a modernizációt, a demográfiai (születési és halálozási) minták megváltozása is kíséri. (Lásd pl. Gábos-Tóth 2000) A demográfiai átmenet elmélete a demográfiai fejlődést négy történelmi szakaszra osztja: Az első, kiinduló szakasz jellemzői a magas termékenység, a magas halálozási arány és a rövid élettartam, amelynek nyomán nagyjából állandó (ill. egy alacsony állandó érték körül hullámzó) népesség alakul ki. Az ezt követő második szakasza népességnövekedés megindulásának szakasza, amikor a civilizáció eredményeként csökkenni kezd a halandóság, azonban – a továbbra is magas termékenység következtében – a népesség erőteljes növekedésnek indul. A harmadik szakaszt – a továbbra is csökkenő halandóság mellett – a termékenység csökkenésének megindulása és folyamatos mérséklődése jellemzi, amelynek

nyomán a népesség növekedése egyre inkább lassulva növekszik. És végül a negyedik szakasz, amit a termékenységállandó alacsony szintje és a várható magas élettartamok mellett állandósult, illetve csökkenő népességszám jellemez.

A demográfiai átmenet elmélete alapján a világ népességnövekedésének lelassulása és megállása várható, ugyanakkor a teória problémája a fejlett országok aspektusából alapvetően az, hogy a negyedik szakaszból nem sok információt kapunk. Sőt lényegében a negyedik szakaszra vonatkozó predikció nem teljesül, mivel nem állandósul sem a termékenység, sem a haladóság. A termékenység folyamatosan csökken, a születéskor várható élettartam pedig folyamatosan növekszik. Ezt nevezik második demográfiai átmenetnek (Van de Kaa 1987). Mint Hablicsek írja: "a második demográfiai átmenet, a nagyon alacsony gyermekszám és a még tovább növekvő, igen magas élettartam, a fokozódó öregedés és a népességszám-stagnálás, csökkenés időszaka, illetve ennek elkerülésére az intenzív bevándorlás periódusa." (Hablicsek 1995:47) Az elméletek széles köre igyekszik magyarázni a fejlett társadalmak ezen demográfiai jelenségeit egészen odáig, hogy az is megfogalmazódik, hogy nem tartunk-e a legjobb úton afelé, hogy „autista társadalommá” váljunk (Van de Kaa, idézi Hoffmann-Novotny (1987) kérdését).

A másik fontos teóriacsoport a migrációval foglalkozó elméletek, amelyeknek rendkívül széles köre ismert, amikre itt most nem térünk ki részletesen. Csak a legrégebb, de talán máig a leginkább közismert teóriát említjük meg; a Ravenstein⁹⁷ által leírt „*push and pull*” elméletet (magyarra fordítva: 'taszítás-vonzás'). Ennek lényege, hogy a vándorlás részint azon tényezőknek tulajdonítható, amelyek otthonuktól eltaszítják a migránsokat (mint a túlnépesedés, a háborúk, a polgárháborúk, az üldöztetés, a természeti katasztrófák vagy az alacsony életszínvonal, rossz politikai közérzet stb.), részint amelyek más helyekhez, országokhoz vonzzák őket (mint pl. a nyugodtabb, szélesebb életlehetőségek, a magasabb jövedelmek, a jobb életkörülmények, a demokrácia stb.) Ravenstein a taszító és vonzó erők egymásra hatásában a gazdasági motiváció fontosságát hangsúlyozza (Hárs 1992). Szerinte „nincs alapvető különbség a belső és a nemzetközi migráció között. A belső migrációról (...) azt állítja, hogy a két pont közötti migráció fordítottan arányos távolságukkal, hogy a migrálók egyértelműen a nagy kereskedelmi vagy ipari centrumokat preferálják, és hogy a migráció lépcsőzetes, kezdetben a közeli városokba, majd ezután esetleg a leggyorsabban fejlődő városokba irányul. Végül megállapítja, hogy a városi lakosság kevésbé hajlamos a belső migrációra, mint a mezőgazdasági települések lakói. A nemzetközi migrációról szólva a közlekedés, az ipar és a kereskedelem fejlődése szükségszerű következményének tartja a migrációs folyamatok növekedését.” (Hárs 1992) Ravenstein elmélete több ponton korrekcióra szorult az idők folyamán (pl. nem vett tudomást a határokról, és alapvetően a munkaerő vándorlására koncentrált, amely megközelítés a családok vándorlására csak korrekciókkal igaz).

A migrációs adatokat vizsgálva egyértelműen látszik, hogy az OECD országok közül a legnagyobb bevándorlási nyomás az angolszász országokra nehezedik. A 90-es évek kezdete óta a kontinentális és a dél-európai országokban is igen jelentős a bevándorlás, míg az északi és különösen a posztoszocialista országok esetében nem igazán jelentős.

Ugyanakkor világosan látszik, hogy az EU-hoz csatlakozó posztoszocialista országok esetében a rendszerváltást követően remélt gyors felzárkózás elmaradása nyomán, jelentősen megnövekedett a kivándorlás. Ennek pedig súlyos gazdasági hatásai lehetnek. Mint a kelet-németországi kivándorlással kapcsolatos elemzés nyomán Matthews (2014) írja: „Amíg a tehetséges és motivált fiatalok Németországban megtehetik, hogy szabadon elhagyják Keletet a számukra jobb lehetőségeket kínáló Nyugat miatt, addig a gazdasági fejlődés regionális

⁹⁷ Ernst Georg Ravenstein (1834 –1913) Németországban született, de Angliában élt földrajztudós.

különbségei továbbra is fennállnak.” Aligha kétséges, hogy ez a kijelentés Magyarországra, és az összes kelet-európai posztoszocialista országra is igaz.

A *push and pull* elmélet jól magyarázza az EU-ban napjainkban tapasztalható migrációs jelenségeket. Részint a gazdag fejlett országok vonzó hatása és az elmaradott országok szegénységének, túlnépesedésének taszító hatása (megfejtelve a háborúk és zavargások impulzusaival) igen jelentős migrációs nyomást eredményez az EU határain kívülről. De az EU határain belül is érvényesül a gazdag tagországok vonzó hatása a szegényebb tagországok lakosainak körében, akiket a rosszabb életkörülmények, és a társadalmi, politikai kiszolgáltatottság kényszerít hazájuk elhagyására. Az elmélet a megoldást is sugallja. A kívülről érkező migrációs nyomást egyik oldalon a bevándorlási szabályok, a letelepedés, valamint a határok védelmének megszigorításával, azaz a vonzás csökkentésével lehet mérsékelni. Másik oldalon a taszítás csökkentésével, azaz a bevándorlók forrásországainak nyújtott segítyekkel, amelyek az életkörülményeket legalább részben javítják, és hozzájárulnak a demokratikusabb, élhetőbb társadalom kialakulásához. Az sem kétséges, hogy az Európai Unió belüli vándorlás is előbb-utóbb olyan feszültségeket fog okozni, amely – függetlenül az emberek szabad mozgásáról vallott és vállalt elveitől – mind a gazdagabb országok vonzását csökkenti (pl. a letelepedés feltételeinek szigorításával), mind a taszítást mérsékli (pl. a szegényebb országok fejlesztésével és demokratikus elvárások, társadalmi normák betartásának kikényszerítésével).

3.8.4. A népesség és a munkaerőforrás

A munkaerőforrásnak a népességen belüli aránya a népesség korstruktúrájától függ. A fejlett országokban – a már korábban látott demográfiai folyamatok eredményeként – folyamatosan öregszik a népesség, s ennek következtében csökken a 15 év alatti korosztályok és növekszik a 65 éves és idősebb korosztályok létszáma⁹⁸. Ennek következtében a 15-64 év közötti népesség száma, tehát a munkaerőforrás a fejlettebb országokban általában magasabb, mint az elmaradott országokban.

Magyarország esetében a népesség száma a múlt századtól kezdve igen lassan emelkedett. A növekedés mértéke az elmúlt száz év alatt csupán 1890 és 1910 között haladta meg az évi 1 %-ot. Ezt követően, a két világháború súlyos vérvesztései és a fellobbanó kivándorlási hullámok miatt, a 80-as évek közepéig csak kismértékben nőtt, majd csökkenni kezdett a népesség. A népesség – a fejlett országok többségéhez hasonlóan – folyamatosan öregszik. Tartósan csökken a 15 éven aluli népesség, s gyorsan növekszik a 65 évnél idősebbek aránya.

"A munkavállalási hajlandóság a munkaerő-kínálatban ölt testet, és a népesség gazdasági aktivitásában figyelhető meg és mérhető." (Tímár 1991:41) Aktivitási arány: a gazdaságilag aktívak a megfelelő korcsoportba tartozó népesség százalékában.⁹⁹

A II. világháború óta a gazdaságilag aktív népesség száma az egész világon jelentős mértékben növekedett, – de a gazdasági aktivitás aránya általában csökkent. Különösen jelentős ez a növekedés Japánban és az USA-ban, ahol az aktív keresők száma gyorsabban nőtt, mint a népességé. Az európai országokban viszont a gazdaságilag aktívak számának növekedése elmaradt a népesség számának változásától, így itt a gazdasági aktivitás aránya csökkent.¹⁰⁰ (Tímár 1991: 42)

3.8.4.1. A gazdasági aktivitás nemzetközi tendenciái

A 20. század második felében az OECD tagországok népességének gazdasági aktivitása mérsékelten nőtt, és az ezredfordulóra az aktivitási ráta átlagosan megközelítette az 50 %-ot.

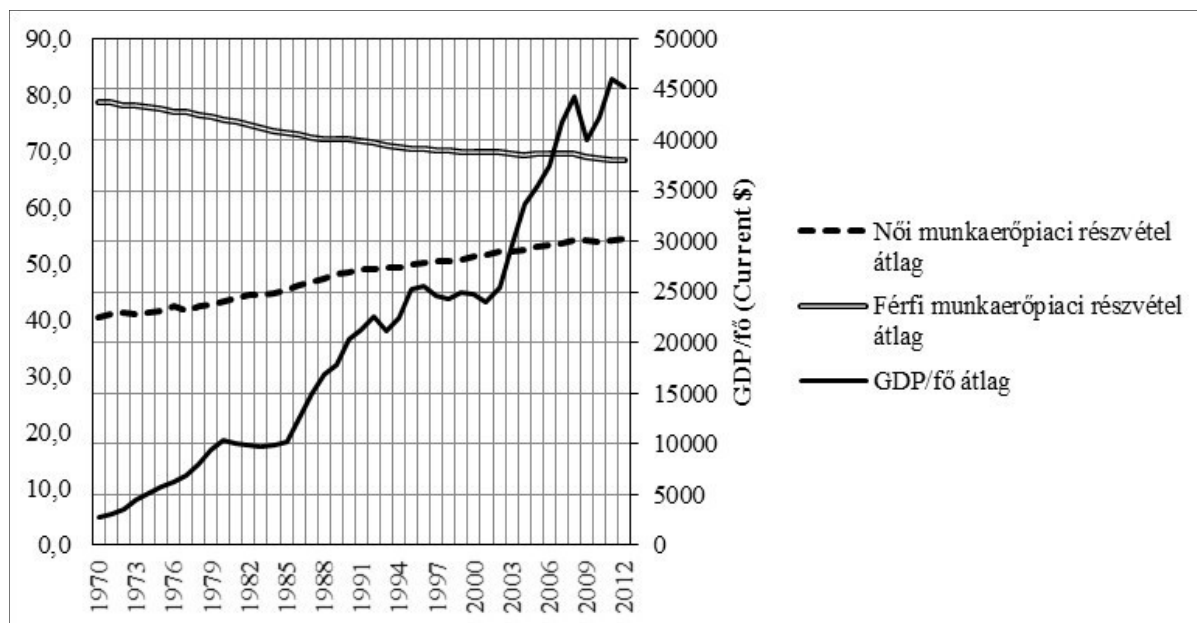
Ezt a tendenciát a foglalkoztatottság szempontjából nemek szerint és három nagy korcsoportra lebontva vizsgálhatjuk: nevezetesen a 15-24 éves fiatal korosztály, amelynek nagy része még tanul, majd a 25-54 éves felnőtt lakosság, amely a munkaerő-kínálat legfőbb forrása, és az 55 éven felüli, a munkaerőpiacról fokozatosan kivonuló férfiak és nők.

A gazdaságilag fejlett országok aktív népességének munkaerő-piaci részvétele nemenként a jól ismert tendenciákat mutat. A férfiak gazdasági aktivitása a gazdasági fejlődéssel kissé csökken (az 50-es évek 90%-nál magasabb értékéről 1970-re 80% körülire, majd a 90-es évek elejére 70%-ra, s azóta ekörül stagnál). A nők pedig jelentősen emelkedik (az 50-es évek egyharmados arányáról 1970-re 40%-ra nőtt, majd a 90-es évek elejére 50% körülire, s azóta nagyon enyhén 2012-re 54%-ra emelkedett). (3-14. ábra).

⁹⁸ A 15 éves és ez alatti korosztály létszáma az elmaradott és fejlődő országokban a legmagasabb - azaz ott ahol a demográfiai negyedik szakasz még nem kezdődött el, s természetesen ugyanezen országokban a legalacsonyabb a 65 éves és annál idősebb népesség aránya is.

⁹⁹ Lásd: <http://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz21.html> (Letöltés 2019. 08. 15.)

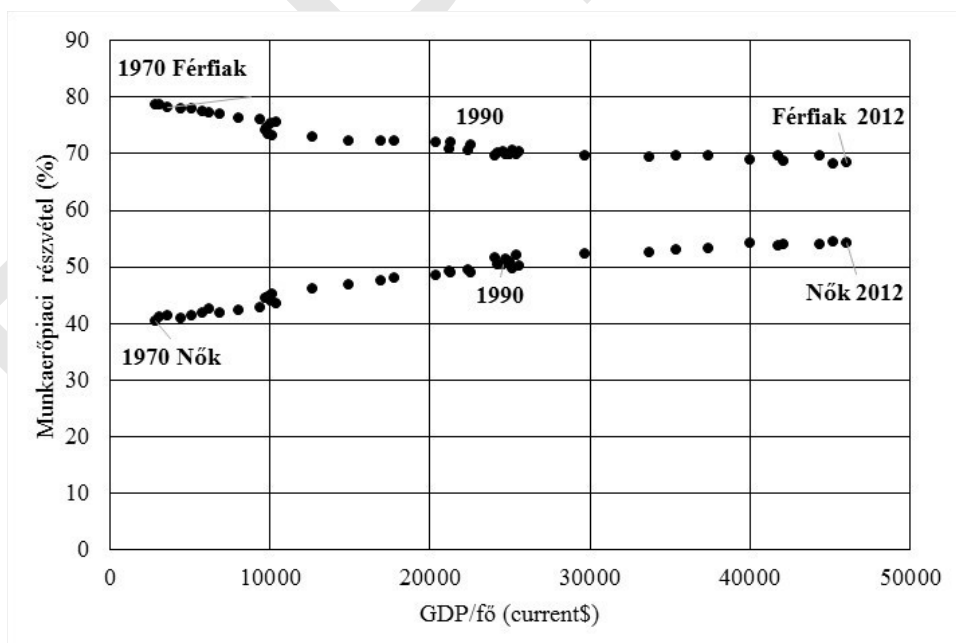
¹⁰⁰ Megjegyzendő, hogy a fejlődő országokban is elmarad a gazdaságilag aktívak számának növekedése a népesség számának robbanásszerű növekedésétől, - így a gazdasági aktivitás aránya a fejlődő országokban is csökkent.

3-14. ábra: A férfiak és a nők munkaerő-piaci részvételének alakulása a fejlett országokban 1970-2012

Megjegyzés: Ausztrália, Kanada, Franciaország, Németország, Olaszország, Japán, Korea, Hollandia, Spanyolország, Svédország, Egyesült Királyság, USA átlaga (Bureau of Labor Statistics USA adatai alapján <https://www.bls.gov/fls/flscomparelf.htm> (Letöltés: 2019.06.30.))

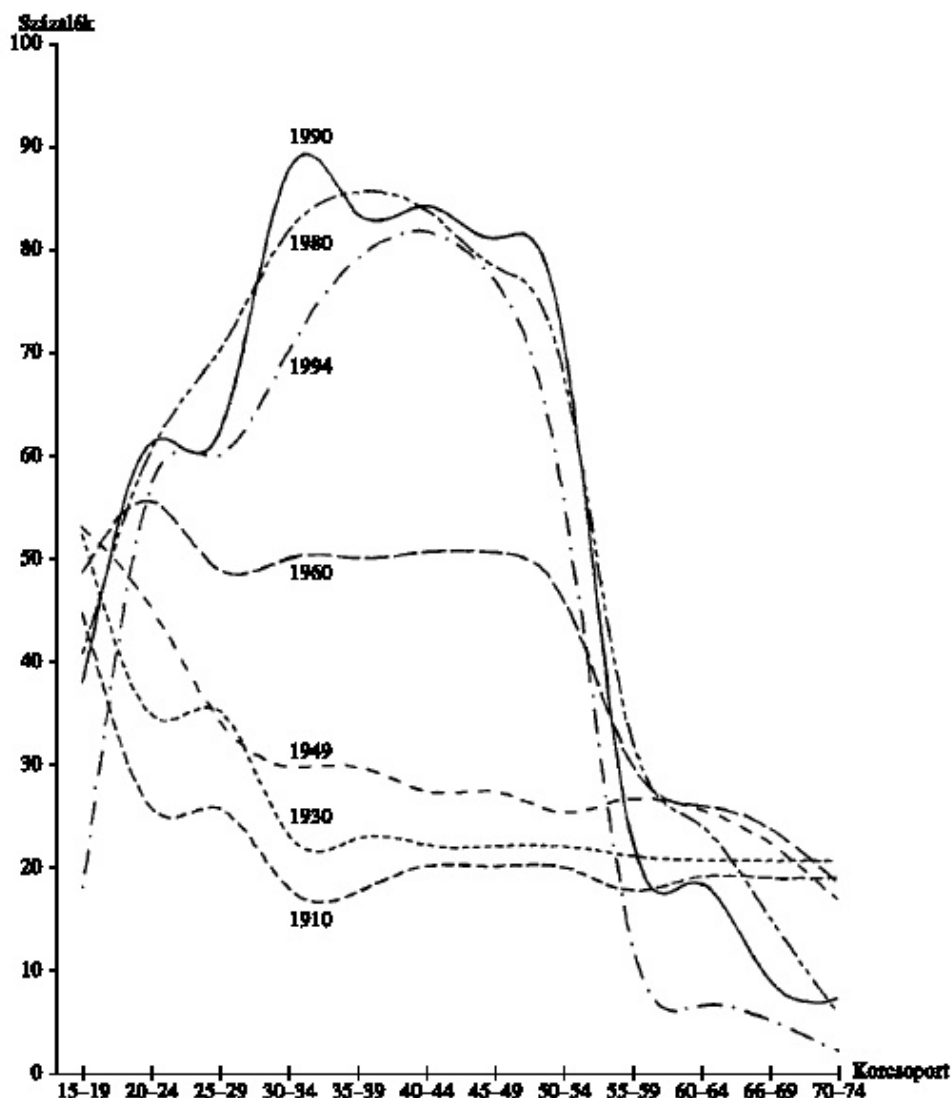
A munkaerő-piaci részvétel aránya: a munkaerő-létszámot elosztják a teljes munkaképes korú népességgel. A munkaképes korú népesség a 15 és 64 év közötti emberekre vonatkozik. <https://data.oecd.org/emp/labour-force-participation-rate.htm> (Letöltés: 2019. 06.30.)

3-15. ábra: A férfiak és a nők munkaerő-piaci részvételének alakulása a fejlett országokban az egy főre jutó GDP függvényében 1970-2012

A gazdasági fejlettség függvényében vizsgálva annyiban kapunk más képet, hogy egy fejlettségi szintig csökken a férfiak és emelkedik a nők munkaerő-piaci részvétele.

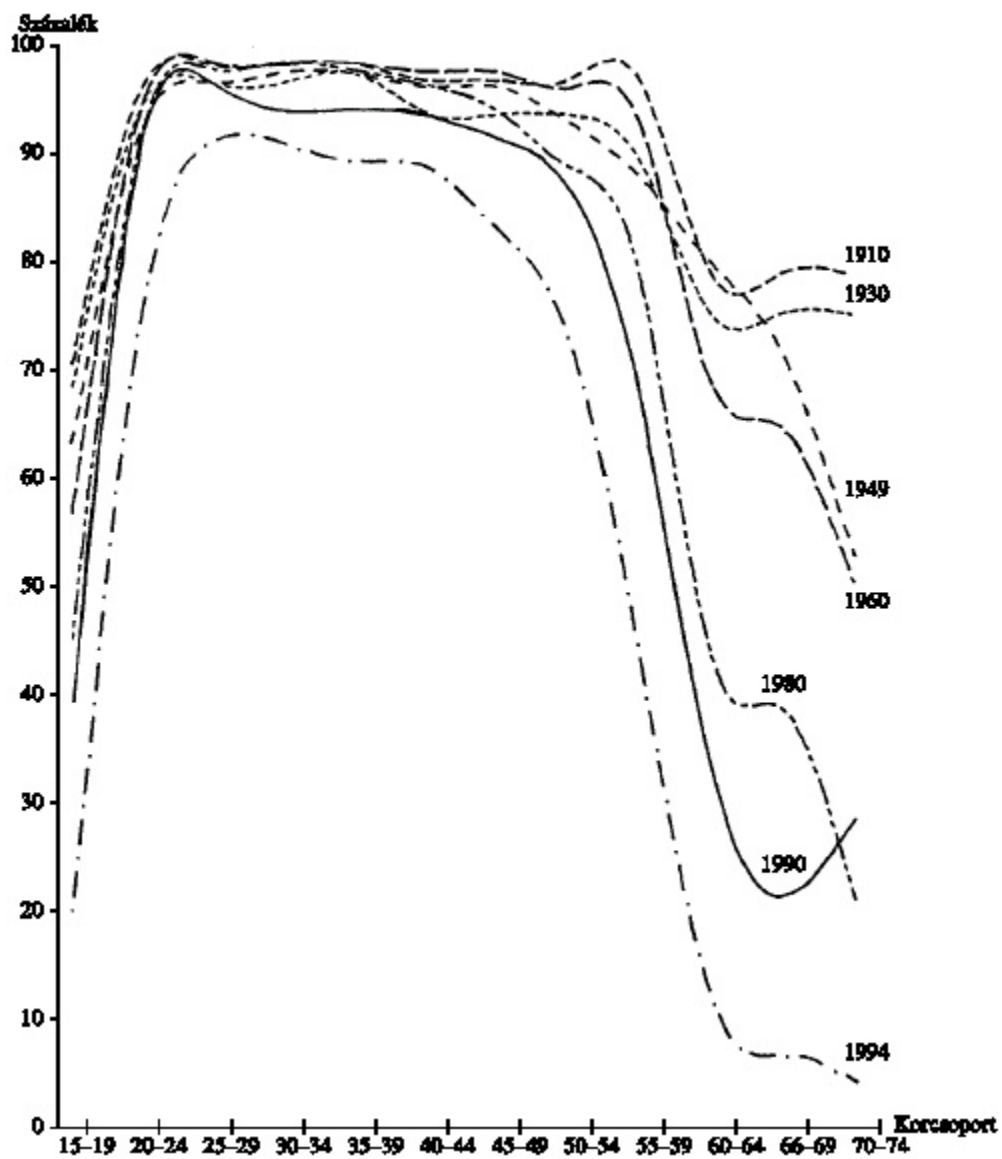
A 20. században a nők társadalmi-gazdasági szerepe radikálisan átalakult, gazdasági szerepvállalásuk az egész népesség aktivitását meghatározó tényezővé vált. Az iparosodás történelmi folyamatának jellegzetes kísérője a nők munkavállalásának növekedése. Aktivitásuk eleinte lassan, majd a II. világháborút követő évtizedekben gyorsan emelkedett.¹⁰¹

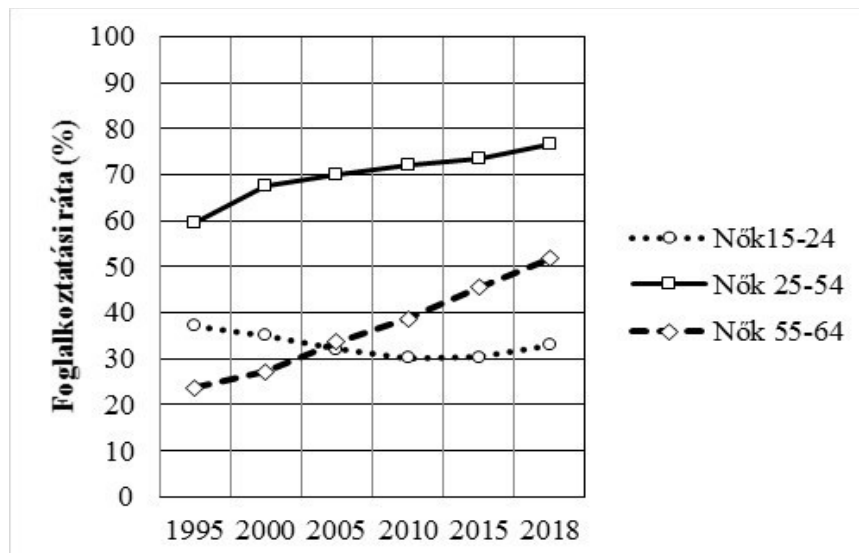
3-16. ábra: Nők gazdasági aktivitás korcsoportok szerint 1910-1994

Forrás: Timár (1996)

¹⁰¹ Fontos megjegyezni, hogy a nők aktivitása nem függ meghatározóan a kialakult kereseti színvonalától. (Gyakran hallott – téves – érv, hogy a nők azért dolgoznak nálunk, mert nem lehet egy keresetből megélni) A nők gazdasági aktivitása hasonló módon emelkedett a gazdasági fejlődés élén álló országokban (pl. Svédország, USA), mint ahogy bekövetkezett a mögöttük haladó országokban is. Sőt a gazdasági aktivitás magasabb a legfejlettebb országokban, mint a kevésbé fejlett országokban. Hozzá kell tenni, hogy ez a tendencia függ az adott országban a nők helyzetével, a női emancipáció mértékével, és a tradícióktól is. (Például az azonos gazdasági fejlettségi szintű észak-európai és nyugat-európai országok női aktivitása között viszonylag jelentős különbség van, mint arról később lesz szó.)

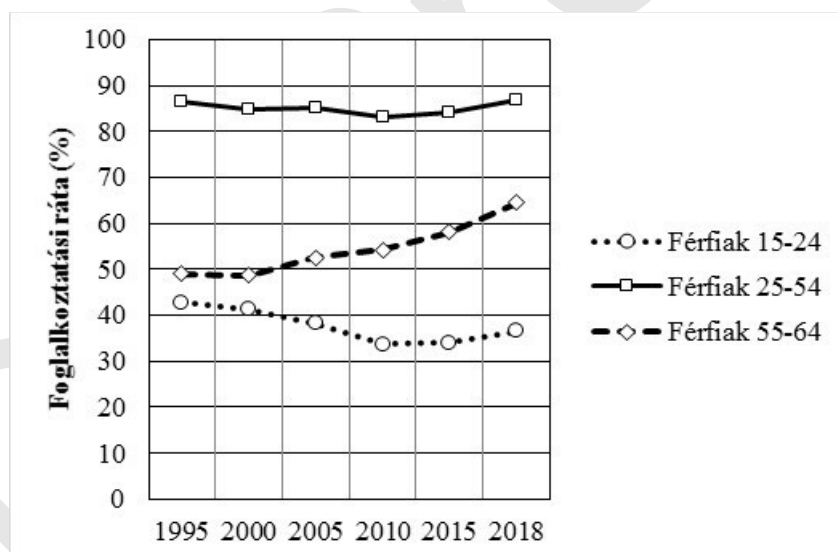
3-17. ábra: Férfiak gazdasági aktivitás korcsoportok szerint 1910-1994
 Forrás: Timár (1996)

3-18. ábra: A különböző női korcsoportok gazdasági aktivitásának alakulása az EU országokban (EU országátlag) 1995-2018

A 25-54 éves nők aktivitása dinamikusan emelkedett; az 55 éves és idősebb nők pedig főleg a munkavállalás fokozatos megszűnése és az ezzel összefüggő nyugdíjazás miatt csökkent.

A férfiak aktivitásának tendenciái némileg eltérőek.

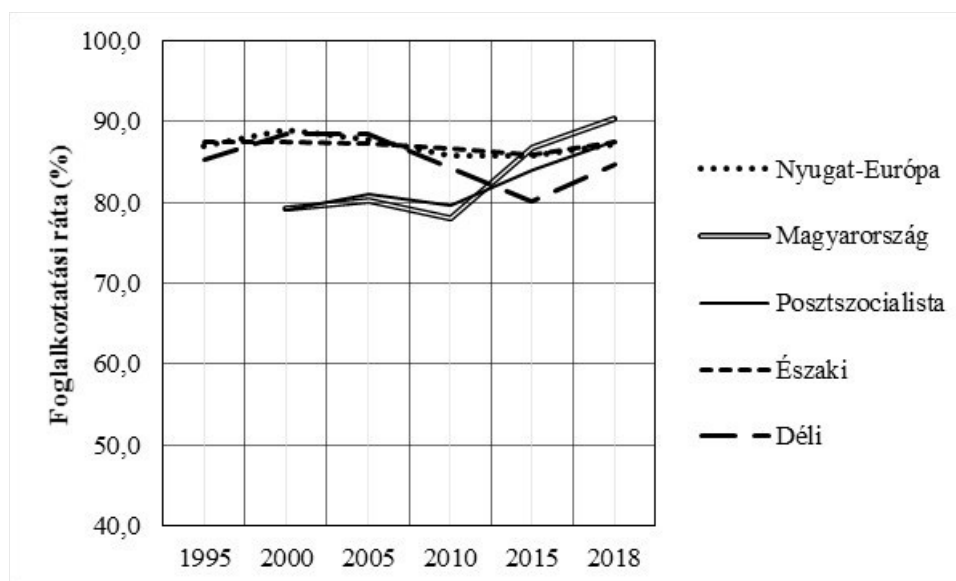
3-19. ábra: A különböző férfi korcsoportok gazdasági aktivitásának alakulása az EU országokban (EU országátlag) 1995-2018

A „derékhad”, a 25-54 éves korú férfiak, gazdasági aktivitása a vizsgált időszak alatt lényegében stagnált és az idősebb korcsoportoké pedig jelentősen növekedett, ami a nyugdíjkorhatárok megemelkedésével függ össze. (A korábbi évtizedekben ennek a korosztálynak az aktivitása sokáig csökkent).

Mind a férfiak, mind a nők esetében a fiatal korosztályok foglalkoztatási rátája csökken, aminek az oka az oktatás, felsőoktatás folytatódó expanziója.

3.8.4.2. Eltérések az országcsoportok között

A gazdasági aktivitás alakulása országcsoportonként eltérő.

3-20. ábra: A 25-54 éves férfiak gazdasági aktivitásának alakulása az EU különböző ország-csoportjaiban 1995-2018

Az országcsoportok:

Nyugat-Európa: Belgium, Németország, Írország, Franciaország, Luxemburg, Egyesült Királyság, Ausztria

Északi országok: Dánia, Hollandia, Finnország, Svédország

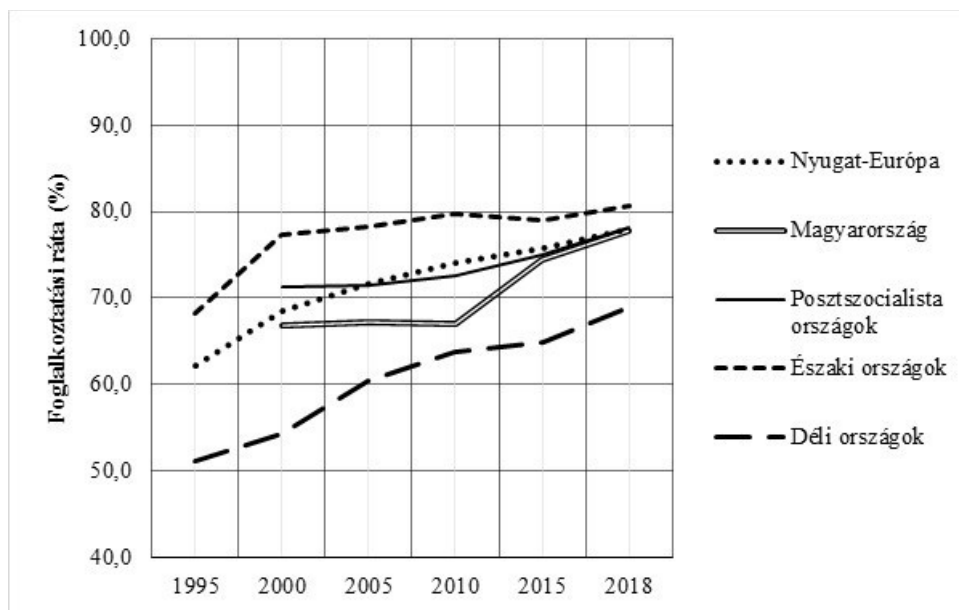
Déli országok: Görögország, Spanyolország, Olaszország, Ciprus, Málta, Portugália

Posztoszocialista országok: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovénia, Szlovákia

A 25-54 éves férfiak esetében a posztoszocialista országokban a 2000-es évek elején tapasztalt alacsonyabb foglalkoztatási ráta a 2010-es évek végére megszűnt, viszont a dél-európai országokban valamivel alacsonyabb szintre esett a többi országhoz viszonyítva, de nem jelentős az elmaradás. Tehát az Európai Unió országaiban a 25-54 éves férfiak foglalkoztatási rátája viszonylag magas szinten kiegyenlítődni látszik, ami az EU foglalkoztatási célkitűzésének is tulajdonítható.

A 25-54 éves nők foglalkoztatási rátája lényegesen nagyobb szórást mutat országcsoportonként. Az északi országok magas foglalkoztatási rátájától mintegy 5%-kal marad el a posztoszocialista és a nyugat-európai nők aktivitása, s mintegy 10%-kal a déli országoké.

Mindkét nemnél a dél-európai országokban a legalacsonyabb a gazdasági aktivitás. Ebben – a gazdasági-társadalmi fejlettség nagyobb különbségei mellett – valószínűleg az is szerepet játszott, hogy a dél-európai országokban nagyobb a mezőgazdaság, az idegenforgalom, illetve az önfoglalkoztatás aránya, amely szektorokban a fekete foglalkoztatás aránya az átlagosnál jóval kiterjedtebb.

3-21. ábra: A 25-54 éves nők gazdasági aktivitásának alakulása a különböző ország-csoportok esetében 1995-2018

(Országcsoporthoz tartozó országok listáját lásd az előző ábra alatt)

3.8.4.3. A poszt szocialista országok foglalkoztatási jellemzőinek alakulása

A poszt szocialista országok népességének gazdasági aktivitását a társadalmi, gazdasági rendszerváltozás alapvetően módosította.

A társadalmi, gazdasági rendszerváltozást megelőzően a férfiak gazdasági aktivitása a fejlett tőkés országoknál magasabb volt, s enyhén csökkenő tendenciát mutatott, a nőké jóval magasabb volt és még mindig emelkedett kissé. A rendszerváltozást követően mind a nők, mind a férfiak gazdasági aktivitása radikálisan lecsökkent, s az azóta eltelt évtizedben csak lassan emelkedett.

A volt államszocialista országok magas aktivitásának fő oka közismerten az erőforrás-korlátos gazdaság túlhajtott munkaerőigénye.

Ez foglalkoztatási szint a rendszerváltást követően, az államszocialista ipar és mezőgazdaság összeomlása nyomán rövid idő alatt jóval a fejlett piacgazdaságok szintje alá zuhant, és hosszú ideig ezen az alacsony szinten maradt, s csak a 2000-es évek első évtizedében kezdett visszazárkózni.

3.8.4.4. A hazai gazdasági aktivitás alakulása

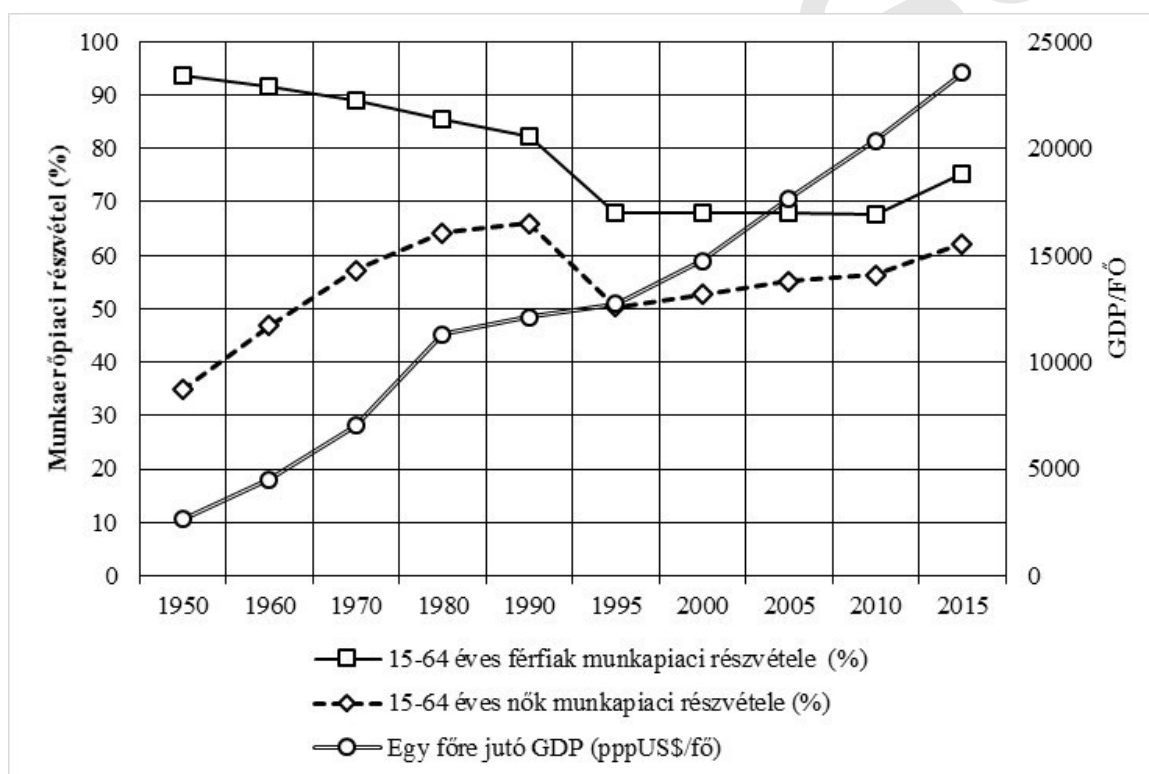
Magyarországon is a rendszerváltás radikális foglalkoztatási visszaesést hozott. A férfiak aktivitási rátája 1997-ben csökkent a minimumra – 66 % körülire –, és 2000-ig alig 68 %-ra emelkedett, s majd csak 2010-es évektől indult növekedésnek, de még 2015-ben is messze elmaradt a 80-as évek szintjétől. A női aktivitása 1950 és 1990 között 35 %-ról 66 %-ra nőtt, 1997-ig 50 % alá esett, majd 2000-re 53 %-ra emelkedett, s a 2000-es évek lassú növekedése után 2015-ben valamivel meghaladta a 60%-ot, alig néhány %-kal elmaradva a 80-as évek szintjétől.

A rendszerváltozást követő aktivitás-csökkenés fő oka az állami nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság felmorzsolódása és az ebből következő mély gazdasági válság. Ennek következményeként feltehetően nőtt a munkaerő „szürke és fekete” foglalkoztatása, a foglalkoztatottak jelentős tömegei viszont a nyugdíjas vagy háztartásbeli inaktivitásba léptek. A reaktiválás még az időközben felgyorsuló gazdasági növekedés időszakában is csekély volt, s csak a 2000-es évek második évtizedében sikerült a foglalkoztatás emelését megvalósítani.

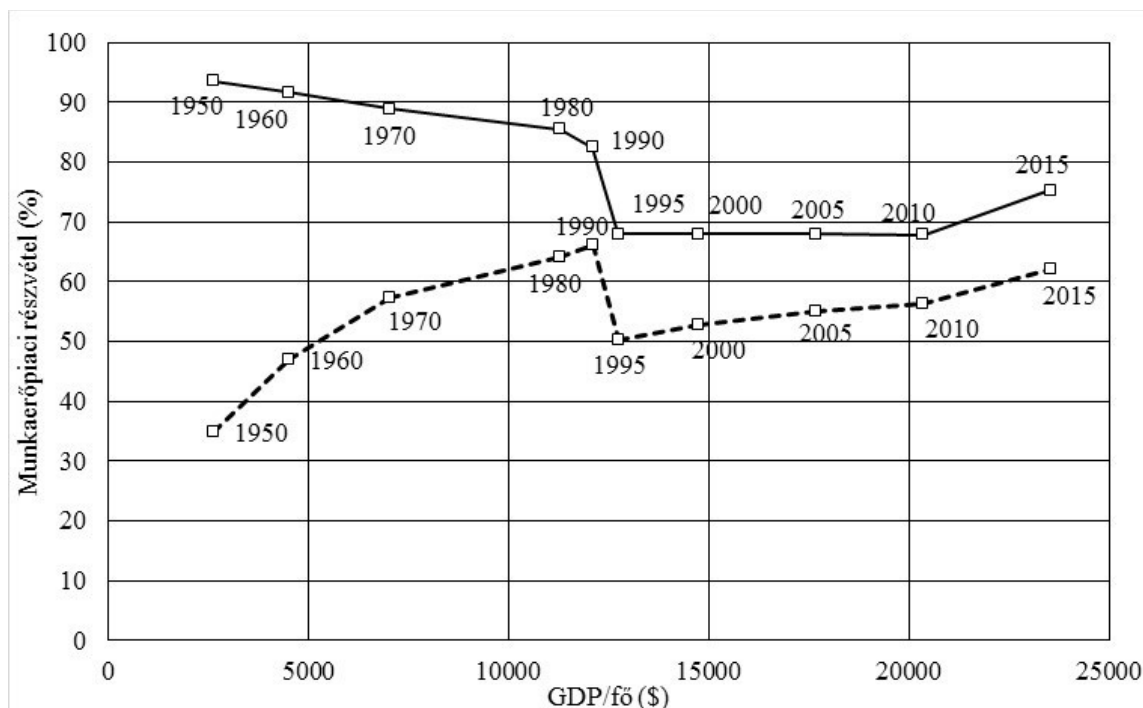
3-7. táblázat: A magyar gazdasági fejlődés és aktivitás változása 1950-2015

Magyarország	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Egy főre jutó GDP (US\$/fő)	2654	4507	7039	11289	12097	12736	14757	17676	20365	23539
15-64 éves férfiak munkapiaci részvétele (%)	93,6	91,68	88,9	85,5	82,4	67,9	68,0	67,9	67,8	75,3
15-64 éves nők munkapiaci részvétele (%)	34,8	46,9	57,2	64,2	66,0	50,3	52,7	55,1	56,3	62,2

Forrás: munkaerő-piaci részvétel KSH, GDP/fő Maddison database

3-22. ábra: A magyar gazdasági fejlődés és aktivitás változása 1950-2015

3-23. ábra: A 15-64 éves férfiak és nők gazdasági aktivitása az egy főre jutó GDP függvényében Magyarországon 1950-2015

3.8.5. A foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlása – a posztindusztrializáció és az oktatás

A gazdasági fejlődéssel a három ágazat (vagy szektor): mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások foglalkoztatottjainak aránya jellegzetes változást mutat. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya folyamatosan csökken, az iparban foglalkoztatottaké kezdetben nő, majd csökken, s a harmadik (szolgáltató) szektorban foglalkoztatottak aránya pedig folyamatosan emelkedik.

A gazdasági szerkezetben a szolgáltatások térnyerését nevezik posztindusztrializálódásnak, amely a 20. század végének és a 21. század elejének társadalmi, gazdasági fejlődését jellemzi a fejlett országokban.

A téma egyik úttörője, Daniel Bell szerint három fejlődési szakaszt különíthetünk el a társadalmi, gazdasági fejlődésben: a preindusztriális, az indusztriális és posztindusztriális szakaszt.¹⁰² Az indusztriális szakaszt Bell (2001) árutermelő társadalomnak, a posztindusztriális szakaszt pedig szolgáltató társadalomnak is nevezi. Mint írja: „1970-ben az Egyesült Államokban minden 100 dolgozóból hatvanöt dolgozott a szolgáltatóiparban, 30 százalék az árutermelő és építőiparban, valamint kevesebb mint 5 százalék a mezőgazdaságban. A *szolgáltatás* szó persze a tevékenységek igen széles skáláját fedi le (...). A posztindusztriális szolgáltatások más jellegűek. Humánjellegű és professzionális szolgáltatásokról van szó. A humánjellegű szolgáltatások közé sorolható a tanítás, az egészségügyi szolgáltatások és a szociális szolgáltatások széles skálája; a professzionális szolgáltatások között említhetjük a rendszerelemzést és – tervezést, valamint a programozást és az információ feldolgozását. Az utóbbi két évtizedben a foglalkoztatottság nettó növekményét kizárólag a posztindusztriális

¹⁰² Bell egyébként Colin Clark: „Conditions of Economic Progress” 1940-ben írt könyvére hivatkozik, amelyben a gazdasági tevékenységeket három szektorba, az elsődleges (elsősorban kitermelő), a másodlagos (elsősorban termelő) és a harmadlagos (szolgáltatási) szektorba sorolta (Bell 2001).

szolgáltatások adták, és bár a növekedés üteme lassult (...), az általános tendencia fennmarad.” (Bell 2001)

A posztindusztriális korszak az ipar háttérbeszorulását s a szolgáltatások átalakulását és kiterjedését hozza magával. Ez az elmozdulás a gazdaság és a társadalom számos folyamatára – így az oktatásra, az oktatás iránti keresletre, az oktatástervezés egészére és az oktatáspolitikára is – hatással van. A változások lényege a szolgáltatásoknak az ipari termeléstől, és azok eredményétől az áruktól való jelentősen különböző jellegéből adódik. Ezek a sajátosságok közismertek: a „szolgáltatások nem tárgyasultak”¹⁰³, nem választhatók szét¹⁰⁴, változékonyak¹⁰⁵ és romlandók¹⁰⁶ (Kotler 2002:479).

A szolgáltatásoknak számos további sajátossága is az ipari korszakhoz képest jelentős változást hoz. Az ipart például a koncentrált telepítés jellemezte, a szolgáltatásokat viszont a fogyasztókhoz közel, tehát decentralizáltan kell elhelyezni, s ennek nyomán az ipari korszakra jellemző munkaerő-vándorlás lelassul. Az ipar visszaszorulásával kiszélesedő szolgáltatások – itt elsősorban a szoros kapcsolatra épülő szolgáltatásokra gondolunk – sokkal inkább a kereslethez igazodóan decentralizáltak. A kereslet mennyiségét és minőségét a fogyasztók erősen differenciált és szubjektív igényei határozzák meg, a szolgáltatások szétszórta, sokszínű, a fogyasztók gyorsan változó igényei (a divatváltozások) miatt nehezen tervezhető kapacitását, és tartalmát tekintve. Ezek a tulajdonságok alapvetően szűkítik a tervezhetőséget, hiszen a prognosztizálhatóságuk eleve nehéz, ráadásul regionális, területi prognózisokra, és tervekre van szükség.

A posztindusztrializálódás radikálisan megváltoztatja a fejlett országok társadalmi szerkezetét is. A harmadik szektor kiterjedésével az ipari munkásság eltűnően van, miközben a (decentralizált és kiszolgáltatottabb) alkalmazotti réteg egyre nő. A társadalom belső konfliktusvonalai osztályellentétekről áthelyeződnek a jóléti állam belső elosztási konfliktusainak területére (Bayer 1996).

Az indusztrializáció teremti meg a szakképzést, majd az ipari korszak második fele a középfokú oktatás kiterjedésének időszaka. Mint Berend T. Iván írja: „a két világháború között az európai oktatási rendszer s ezzel a népesség általános műveltségi színvonala rendkívül nagy előrehaladásról tanúskodott. Ennek gazdasági alapját, igényét elsősorban a nehézipar rohamos térhódítása, az ipar szerkezetében bekövetkező lényeges átalakulás és a gyakran ’második ipari forradalomnak’ is nevezett hatalmas technikai előrehaladás határozta meg. (...) Kialakult a nagyszériás tömegtermelés és a mindezzel összefüggő tudományos üzemszervezés (...) Mindezzel szoros összefüggésben már nem volt elegendő a XIX. századra szabott elemi

¹⁰³ A nem tárgyasultság azt jelenti, hogy a szolgáltatások végeredménye általában nem fogható meg, mint önálló termék, vagy ha igen, akkor általában nem a megfogható termék a tényleges eredmény. (Pl. a képzés kézzel fogható eredménye az azt igazoló bizonyítvány, de a képzés, ill. tanulás eredménye nyilvánvalóan nem a bizonyítvány, hanem a végzett megszerzett ismeretei, kompetenciái. Ezek azonban nem kézzelfoghatóak, s minőségükről is igen nehéz képet alkotni.)

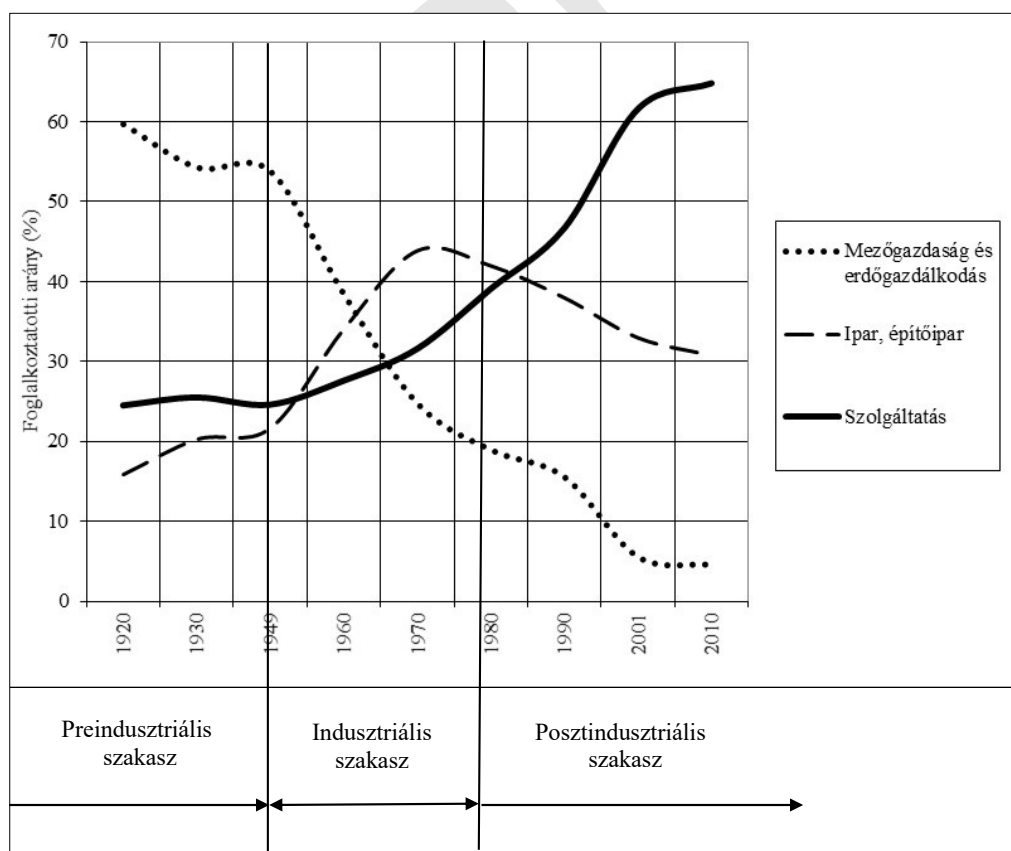
¹⁰⁴ A szét nem választhatóság azt jelenti, hogy a szolgáltatás és a fogyasztás egyidejűleg történik, az előállítás és a fogyasztás térben és időben egyezik. A szolgáltatások egy részénél – elsősorban a szoros kapcsolódású szolgáltatásoknál – a szolgáltatás eredménye nem választható el a fogyasztótól. A szolgáltatások jelentős része esetében a szolgáltatás eredménye túl is nyúlik a szolgáltatás idején. Pl. az oktatás esetében az annak eredményeként kialakult ismeretek, készségek hosszú távon – az oktatás, mint szolgáltatás idejét messze meghaladó időtávon – történő gyakorlati hasznosíthatósága a cél. De nincs ez másként sok más szolgáltatásnál sem (pl. a fodrász szolgáltatása nyomán kialakult hajviselet, vagy az utazás eredményeként kialakult „ottlét”).

¹⁰⁵ A heterogenitás a szolgáltatási színvonal változékonyságára utal. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szolgáltatások általában nem standardizálhatók. Például az oktatás esetében is egyértelmű, hogy a tantervek, tanmenetek, óravázlatok előírása ellenére sem lehet az oktatást standardizálni, – vagy ha esetleg lehet is valamennyire, abból szinte semmi nem következik az eredmény standardizáltságára nézve.

¹⁰⁶ A romlandóság alatt azt értik, hogy a szolgáltatások nem tárolhatók. Nem lehet előre legyártani és készletezni azokat. Nem lehet a kereslet és kínálat közötti eltéréseket raktározással kiegyenlíteni. A tárolhatatlanság a megfelelő időzítést, a szolgáltatás nyújtás időpontjának a szükségletekhez rendelését követeli meg.

népoktatás, az általános írni-olvasni-számolni tudás alapképzése. Rohamosan terjedt a középfokú képzés, és a század közepére, a II. világháború éveire Nyugat-Európában a megfelelő korosztálynak már 2/3-a 3/4-e középfokú végzettséggel rendelkezett (...) A fejlett tőkés világban tehát valamiféle második képzési forradalomról beszélhetünk, még akkor is, ha az oktatás tartalmában ez jóval kevésbé jelentkezett, mint kereteinek minden irányú kibővülésében.” (Berend 1978:154-155)

Az ezt követő posztindusztrializálódás értelemszerűen még radikálisabban átrajzolja a szakképzést és a felsőoktatást is. Az indusztriális kor szakképzése az ipar logikájának alávetve szerveződött. Az ipar szakképzettség-igénye és szakképzése főként a gyárakhoz kapcsolódott, viszonylag koncentrált volt, éppen ezért jól kiszámítható és központilag (értve ezalatt az oktatásigazgatás valamilyen magasabb szintjét) többé-kevésbé megtervezhető és szervezhető. A képzés tartalmát többnyire tudományosan jól körülhatárolható technikai, technológiai ismeretek alkották. A posztindusztriális kor szakképzése azonban jól kitapinthatóan másféle. A szolgáltatások kiterjedése az oktatásra kettős hatású. Részint a képzési szint megemelkedik, részint a „mély”szakképzés helyébe az „előszakképzés” kerül: az iskolai képzés egyre inkább az általános képzés erősítése felé fordul, s a szakmai képzés egyre inkább a munkáltatóra vagy a munka melletti képzésre marad. Az iskola feladata a képezhetőség, az átképezhetőség kiépítése, mert a konkrét szakmai ismeretek elsajátítása az elhelyezkedést követő időszakra tevődik át. Az iskolarendszertől kiszoruló szakképzésnek gyorsan kialakul az iskolarendszeren kívüli kínálata, az iskolarendszeren kívüli szakképzés. Ez a piaci szerveződésű oktatási szolgáltatás igen rugalmas, gyorsan alkalmazkodik a kereslethez. Egyre fontosabb szerephez jut a felnőttképzés, – s a szórakozási, rekreációs célú képzésekkel együtt – meghatározó részévé válik az élethosszig tartó tanulásnak.

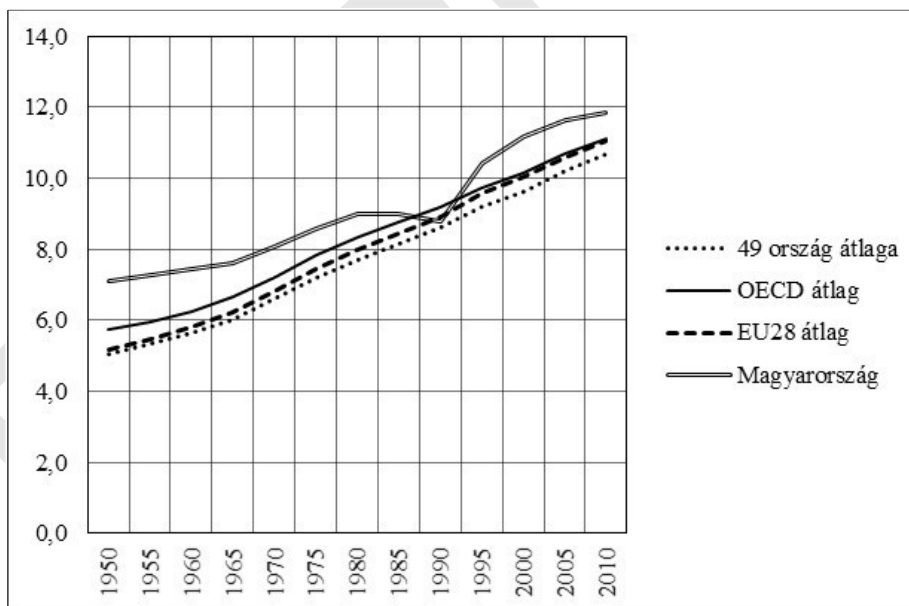
3-24. ábra: Társadalmi, gazdasági fejlődés Bell-féle szakaszai Magyarország esetében
Adatok forrása: Laky-Kozmáné 1999., Laky et al. 2005, valamint KSH.hu.

Rendkívül fontos változások következnek be a felsőoktatásban is. A posztindusztriális korszak indulásával a felsőoktatás tömegesedése is egybeesik a 20. század közepén. A felsőoktatás tömegesedésének meghatározó mozgóereje a demokratizálódás és a középrétegek kiszélesedése. A demokratizálódás egyik eredménye a magas iskolázottsághoz való hozzájutás lehetőségének megnyílása széles néprétegek számára. Különösen a fejlett országokban – de számos fejlődő országban is – az iskolázás általános emberi jog lett. A felsőoktatás a tömegesedés nyomán kialakul a kétszintű képzés, az általános műveltséget és előszakképzést adó alapképzés és a specializáló mesterképzés.

A felsőoktatás nagyüzemmé, nagy szolgáltatóvá válik, kialakulnak a szolgáltató egyetemek. Nemcsak a képzési szerkezetben, szakmai és szintbeli struktúrában, hanem minőségben és az igényelt erőfeszítésben is széles kínálat alakul ki. A felsőoktatás a közép és felső rétegek fiataljainak életformájává, kötelező és divatos életpálya elemévé válik. Sokak számára befektetés, sokak számára a társadalmi státusz megőrzésének eszköze, sokak számára szórakozás, sokak számára pedig trendi divat, elvárt életforma elem. A felsőoktatás természetesen alkalmazkodik ehhez a sokszínű, sokcélú kereslethez (Polónyi 2010).

3.8.6. A lakosság és a munkaerő iskolázottságának néhány jellemzője

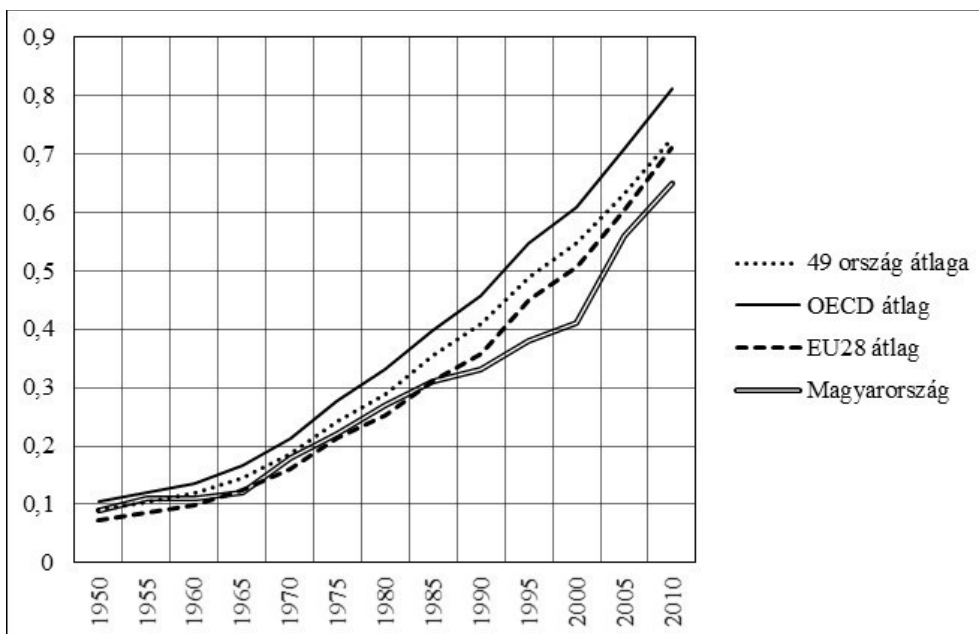
A lakosság és így a munkaerő iskolázottsága világszerte növekszik. Magyarország az átlagosan elvégzett iskolaévek számát illetően kedvezőképet mutat. Ugyanakkor az átlagosan elvégzett felsőfokú iskolaévek számában elmarad az OECD- és az EU-országok átlagától is.

3-25. ábra: A 15 éves és idősebb népesség átlagosan befejezett iskolaéveinek száma nagy országcsoportonként

Forrás: Barro&Lee dataset

(Megjegyzés: 49 fejlett ország: OECD, EU28 és G8 országok együtt)

3-26. ábra: A 15 éves és idősebb népesség átlagosan befejezett felsőfokú iskolaéveinek száma nagy országcsoportonként

Forrás: Barro&Lee dataset

A 15 éves és idősebb magyar lakosság iskolázottsága az 1980 évi 8,7-ről 1995-ben 9,9-re (14 %-kal) növekedett, s 2000-ben meghaladja a 10 évet, 2015-ben pedig megközelítette a 12 osztályt.

3-8. táblázat: Egy lakosra jutó befejezett iskolaévek száma Magyarországon

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Egy lakosra jutó iskola- évek száma	7,1	7,4	8,1	9,0	8,8	10,4	11,2	11,7	11,9	11,9

Forrás: 1950-2010 Barro&Lee dataset 2015 saját számítás UNESCO adatbázis (Mean years of schooling (ISCED 1 or higher), population 25+ years, both sexes) adatai alapján saját számítás

A teljes népességen belül mára (2019) 5 % alá csökkent a 8 vagy annál kevesebb osztályt végzettek – azaz az érettségivel és iskolarendszerben szerzett szakképzettséggel nem rendelkezők –aránya. Az érettségizettek hányada megközelítette a népesség harmadát, a felsőfokú végzettségüké pedig az egy ötödét.

Ugyanakkor ezt úgy is lehet interpretálni, hogy a 21. század második évtizedében a magyar népesség közel fele teljes értékű középiskolai végzettségnél alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezik.

3-9. táblázat: A 8 osztály vagy annál kevesebb osztályt végzettek és az érettségizettek aránya a 15 éves és idősebb népességben

	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2016
8 vagy annál kevesebb osztályt végzett népesség	67,2	48,7	33,9	21,9	11,2	4,9	3,2
Érettségivel rendelkezők aránya	6,1	11,3	16,5	18,7	25,4	30,1	32,2
Diplomás	2,7	4,2	5,8	8,8	11,0	17,0	20,5

Forrás: KSH

A gazdaságilag aktívak iskolázottsága magasabb, mint a népességé, és jelentősebb mértékben is emelkedett annál.

3-10. táblázat: Egy aktív keresőre jutó befejezett iskolaévek száma Magyarországon¹⁰⁷

	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2016
Egy aktív keresőre jutó iskolaévek száma	7,1	8,4	9,6	10,6	11,5	12,2	12,4

A gazdaságilag aktív népességben belül 1995-re egy harmad alá, 2000-re pedig 25 %-ra csökken a 8 vagy annál kevesebb osztályt végzettek – azaz az érettségivel és iskolarendszerben szerzett szakképzettséggel nem rendelkezők – száma. Tehát a magyar munkaerő több mint két harmada, közel három negyede rendelkezik szakképzettséggel.

3-11. táblázat: A gazdaságilag aktívak iskolázottsága Magyarországon¹⁰⁸

	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2016
8 osztályt vagy annál kevesebbet végzett	89,6%	73,2%	53,9%	39,1%	22,6%	13,8%	12,3%
Szaktanulmányok intézeti és szakiskolai végzettség (érettségi nélkül)	0,0%	7,8%	16,8%	24,3%	29,3%	28,7%	26,2%
Középiskolai végzettség	7,3%	13,9%	21,1%	24,5%	31,3%	34,1%	35,0%
Felsőfokú végzettség	3,2%	5,2%	8,1%	12,0%	16,8%	23,3%	26,5%
Aktív keresők	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Megjegyzés: KSH adatai alapján saját számítás

A fenti kedvező folyamatok mellett azonban figyelmeztető a felnövekvő nemzedék iskolázottságának néhány kedvezőtlen eleme. Különösen a korai iskolaelhagyók arányának a 2010 óta tartó növekedése aggasztó.

3-12. táblázat A korai iskolaelhagyók arányának alakulása

	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
28 tagország	15,14	13,95	13,44	12,18	11,08	9,90	9,48	10,6
Magyarország	12,60	12,50	11,70	10,80	11,80	11,40	12,40	12,50

A korai lemorzsolódók arányának növekedését Fehérvári abban látja, hogy „2010 után inkább a tehetséggondozásra, mintsem a leszakadók felzárkózására helyeződött a hangsúly. A korábbi fejlesztéseket vagy megszüntették (...), vagy nem támogatták olyan mértékben, mint az előző kormány (...). Emellett – a lemorzsolódás szempontjából – jelentős változásnak tekinthető a tankötelezettségi kor leszállítása és a szakképzés átalakítása (...) 18 évről 16 évre módosult a tankötelezettség korhatára, és a korábbi 2+2 helyett 3 évensé vált a szakiskolai képzés (Fehérvári 2015).

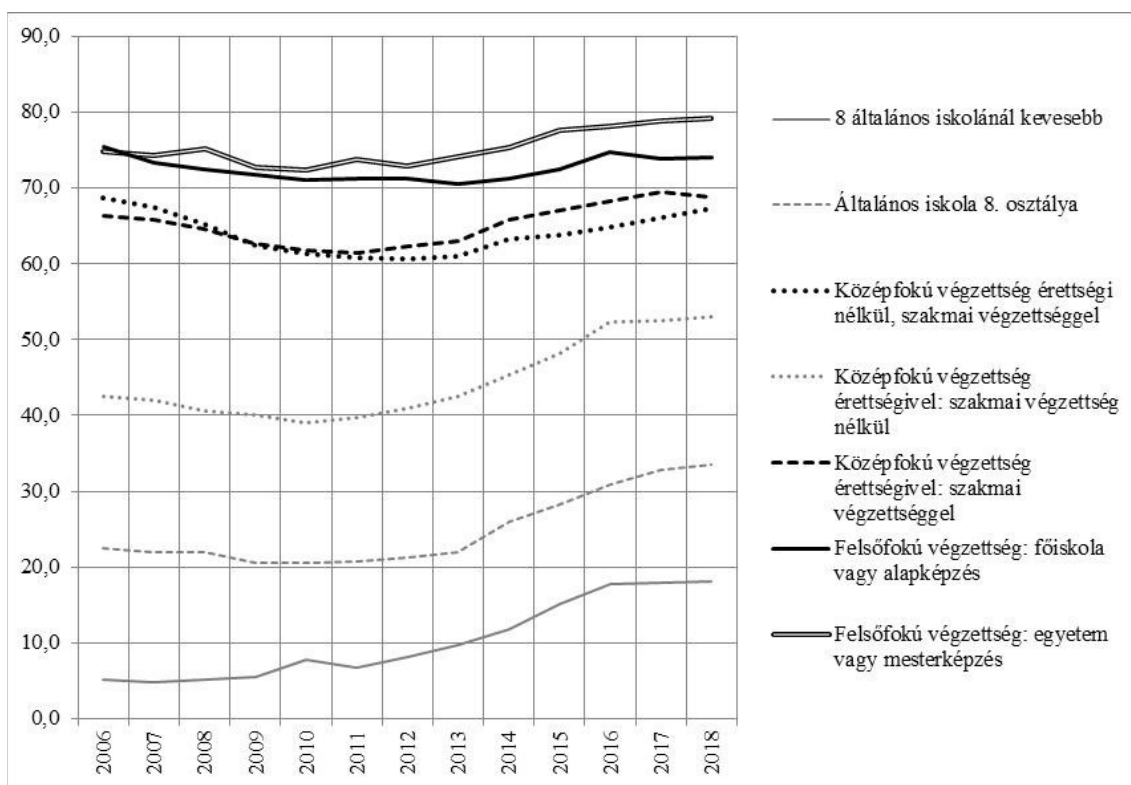
3.8.7. Iskolázottság és munkanélküliség

¹⁰⁷ Saját számítás

¹⁰⁸ Saját számítás a Statisztikai Évkönyvek és az MKM statisztikák alapján

Az iskolázottság közismert hatása az, hogy véd a munkanélküliségtől. A magasabb iskolázottsággal rendelkezők munkanélkülisége alacsonyabb, azaz a magasabb iskolázottság magasabb munkaerő-piaci sikerességgel jár.

A hazai 15-74 éves felsőfokú végzettségű népesség gazdasági aktivitása 70 % feletti, közel 80%-os, 10 %-ponttal meghaladja a szakmunkás végzettségűek foglalkoztatottsági rátáját.

3-27. ábra: A hazai 15-74 éves népesség foglalkoztatási rátája iskolai végzettségcsoportok szerint 2005-2018

Forrás: ksh.hu adatai alapján saját szerkesztés

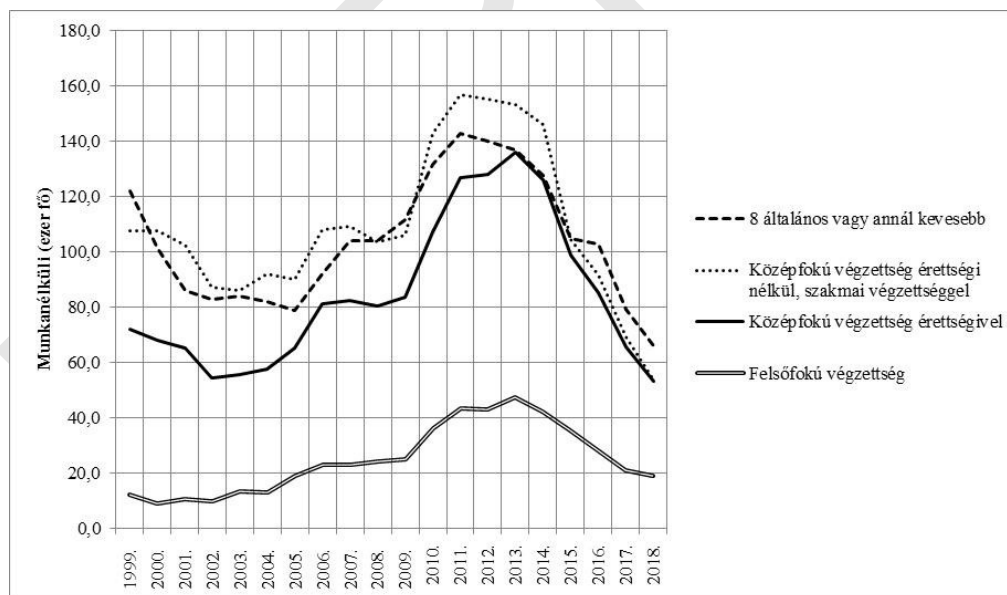
Szembevetendő az alacsony iskolázottságúak, különösen a befejezetlen általános iskolával rendelkezők, munkanélküliségének igen magas szintje. Ugyanakkor a diplomások munkanélküliségi rátája 2-4% körül volt az utóbbi években (2018-ban mind az egyetemet, mind a főiskolát végzettek esetében 2% alatt volt, s a gazdasági válság időszakában is csak a főiskolát végzetteké volt kicsi 5% felett.) A középfokú végzettséggel rendelkezők munkanélkülisége 2018-ban valamivel 4% alatt volt, a gazdasági válság időszakában pedig 10% felett volt valamivel.

Az adatokat tanulmányozva az is szembetűnik, hogy miközben a legmagasabb munkanélkülisége a 8 általánosnál alacsonyabb végzettségűeknek van, a legnagyobb tömegű munkanélküli állományt a szakmunkás és a középiskolai végzettségűek adják.

3-13. táblázat: A hazai munkanélküliségi ráta alakulása iskolai végzettségenként 2006-2018

	8 általános iskolánál kevesebb	Általános iskola 8. osztálya	Szakiskola és szakmunkás-képző	Gimnázium	Egyéb érettségi	Főiskola	Egyetem
2006	41,3	15,8	8,1	6,9	5,5	3,1	1,9
2007	46,0	16,5	7,7	6,0	5,6	3,3	1,9
2008	43,9	18,1	8,2	7,3	5,6	3,3	1,8
2009	41,3	22,6	11,3	8,6	7,3	4,7	2,5
2010	43,8	24,3	12,3	10,1	8,6	5,2	3,7
2011	51,1	24,0	12,4	10,4	8,6	5,0	3,2
2012	45,8	24,0	12,2	11,6	8,7	5,0	3,6
2013	38,9	23,0	11,4	10,2	8,2	4,6	2,8
2014	34,7	17,9	8,3	7,9	6,1	3,7	2,3
2015	29,9	16,8	7,3	6,4	5,2	2,8	1,9
2016	22,2	12,8	5,5	5,0	3,7	1,7	1,9
2017	25,0	10,5	4,2	4,6	2,7	1,8	1,3
2018	21,6	9,8	3,6	3,9	2,8	1,5	1,4

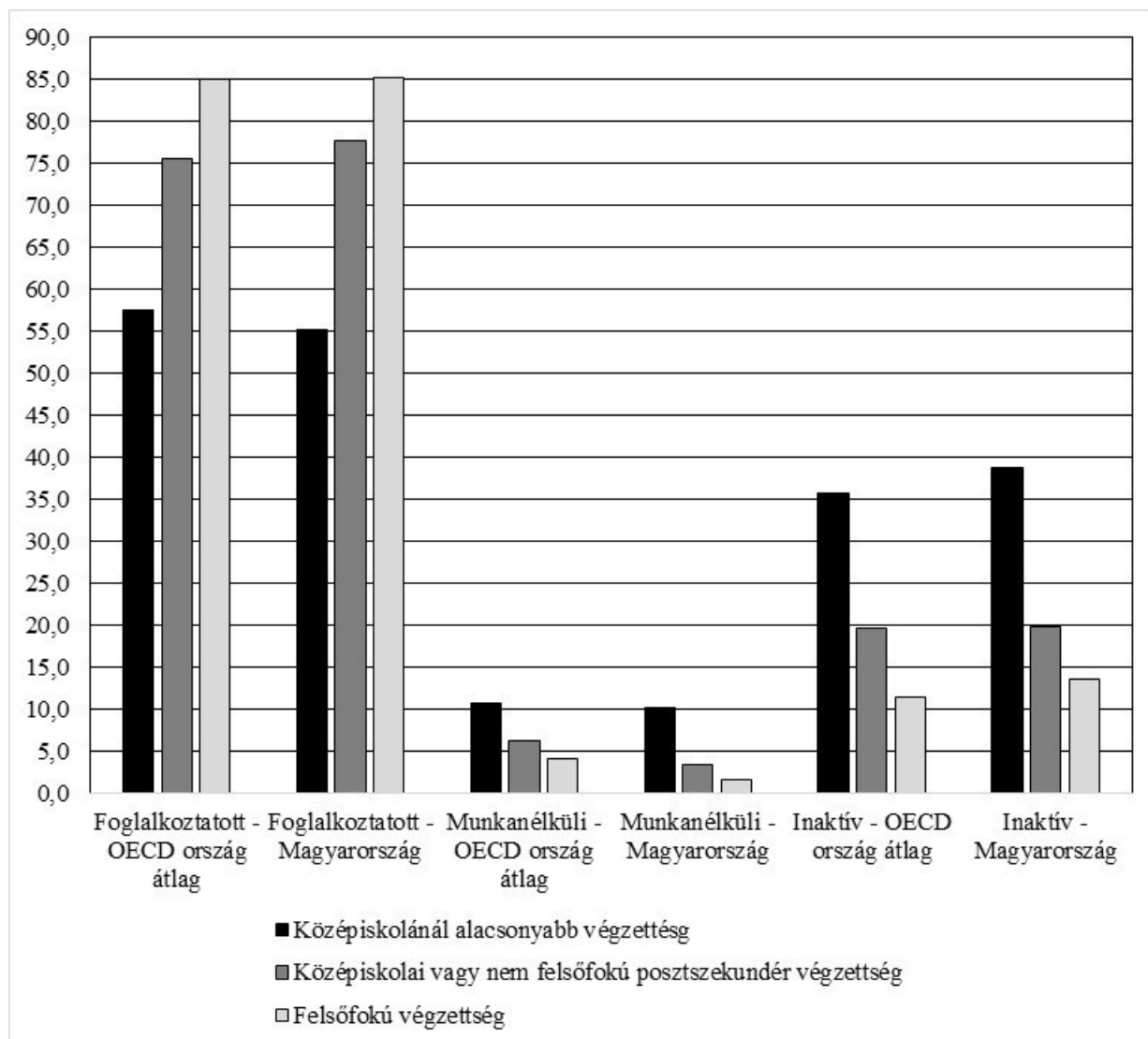
Forrás: ksh.hu

3-28. ábra: A munkanélküliek számának alakulása Magyarországon iskolai végzettség szerint 2006-2018

Forrás: KSH adatai alapján saját számítás és szerkesztés

A nemzetközi adatok is egyértelműen alátámasztják a fenti összefüggéseket (3-29. ábra). Az ábrán az is látszik, hogy Magyarország foglalkoztatási jellemzői nagyjából megegyeznek a fejlett országok átlagával.

3-29. ábra: A foglalkoztatottsági, a munkanélküli és az inaktivitási ráta Magyarországon és az OECD országátlag 2017-ben

3.9. Befejezésül a munkaerőpiacról

A munkaerőpiac sajátosságainak, jellemzőinek ismerete rendkívül fontos az oktatástervezés, az oktatásirányítás, de az oktatási rendszer valamennyi szereplője szempontjából is. Ugyanakkor – sajnos – a tapasztalatok azt mutatják, hogy az „oktatási aréna” szereplői igen korlátozott ismeretekkel és kapcsolatokkal rendelkeznek a munkaerőpiac vonatkozásában. Pedig az oktatási rendszer és a munkaerőpiac között rendkívül sokrétű kapcsolat van, még akkor is, ha erről az oktatási oldalon gyakran nem vesznek tudomást.

3.10. Kérdések, feladatok

Értelmezze a globális, szerkezeti és súrlódásos munkanélküliség fogalmát!

A legfrissebb hazai statisztikai adatok alapján határozza meg a foglalkoztatás és munkanélküliség vizsgálatában alkalmazott népességek kategóriákat.

Milyen magyarázatai vannak – a munkaerő-piaci elméletek alapján elvileg nem realizálódó, gyakorlatilag mégis kialakuló – globális munkanélküliségnek?

Hogyan függ össze a munkaerő-piaci kínálat és kereslet a bérekkel?

Mi a lényege az institucionalista-szegmentált munkaerő-piaci elméletnek?

Melyek a duális-szegmentált munkaerő-piaci elméletek legfontosabb elemei?

A klasszikus közgazdaságtan (Adam Smith) munkaerő-piaci teóriájának mi a lényege?

Mi a monetarista közgazdászok vélekedése a munkaerőpiacról?

Elemezze a fejlett országok (Pl. az OECD és az EU) tagországok népességének alakulását az elmúlt két évtizedbe

Elemezze a Világ népességnek hosszú távú alakulását

Elemezze Magyarország teljes termékenységi mutatójának alakulását az elmúlt évtizedekben!

Elemezze a családok gyermekszámának alakulását Magyarországon!

Elemezze a magyar leggyakoribb halálokok arányának alakulásának legfrissebb adatait!

Elemezze a várható élettartamot befolyásoló kockázati tényezők (alkohol, dohányzás, elhízás) tekintetében a hazai helyzetet nemzetközi összehasonlításban!

Elemezze Magyarország lakosságának koreloszlását megyék szerint!

Elemezze a hazai bevándorlás és kivándorlás adatait!

Elemezze az Európai Unió tagországainak bevándorlóinak számát és összetételét!

Elemezze a magyar népesség iskolázottságának és annak vertikális szerkezetének alakulását nemzetközi összehasonlításban

Elemezze a magyar foglalkoztatottak iskolázottságát és annak vertikális szerkezetének alakulását.

Vizsgálja meg, hogy a magyar foglalkoztatottakat mennyire védi a magasabb iskolai végzettség a munkanélküliségtől

Elemezze az iskolai végzettség és a munkanélküliség kapcsolatát nemzetközi összehasonlításban!

3.11. Hivatkozások

- Ádány R. (én): *A prevenció helyzete Magyarországon és viszonya a lakosság egészségi állapotából adódó prioritásokhoz.*
<http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kutat/tep/elet/adany.pdf> (Letöltés: 2015.08.05.)
- Andorka R. (1980): *A termékenység társadalmi tényezői a fejlett országokban.* <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/1089/1129> (Letöltés: 2015.08.05.)
- Bak D. – Szabó L. T. (2016): *Munkaerőpiac.* Oktatási füzetek. MNB., Budapest.
- Barnichon R. – Ch. Matthes (2017): *The Natural Rate of Unemployment over the Past 100 Years. Economic Letter Research from the Federal Reserve Bank of San Francisco.* <https://www.frbsf.org/economic-research/files/el2017-23.pdf> (Letöltés: 2019.08.01.)
- Bayer J. (1996): Politikai gondolkodás a huszadik században. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.oszk.hu/02000/02006/> (Letöltés: 2015.08.09.)
- Bell, D. (2001): Az információs társadalom társas keretrendszere. Információs Társadalom, 1. szám, pp. 3-33.
http://epa.oszk.hu/01900/01963/00001/pdf/infotars_2001_01_01_003-033.pdf (Letöltés: 2015.08.08.)
- Berend T. I. (1978): *Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Gyorsuló idő sorozat.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Bongaarts, J. (2009): Human population growth and the demographic transition. *Philosophical Transactions of the Royal Society B.* 27. October, vol. 364. no. 1532 2985-299
- Csité A. – Németh N. (2007): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországon. *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás.* II. évfolyam, 2. szám, pp. 257–289.
- Csutora M. (2008): Környezeti kihívások és válaszok. Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960-2005). In: *Rendszerváltás és Kádár-korszak*, Kossuth Kiadó, Budapest.
http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/250/1/Magyarorszag_hozzajarulasacikkvegl.pdf (Letöltés: 2015.08. 15.)
- Demográfia. (felelős szerk.: Kovácsiné Nagy Katalin, főszerk.: Klinger András) KSH, Budapest, 1996.
- Easterlin, R. A. (1978): The economics and sociology of fertility: a synthesis. In.: Tilly, Ch. (szerk.): *Historical studies of changing fertility.* Princeton. Princeton University Press.
- Education at a Glance 2006.* OECD. Indicators 2006.
- Education at a Glance* OECD. Indicators 1998.
- Ehrenberg, R. G. – Smith, R. (2003): *Korszerű munkagazdaságtan.* Panem Kiadó, Budapest.
- Faragó M. (2007): Egészségesen várható élettartamok Magyarországon 2005. KSH., Budapest.
- Fazekas K. (Szerk.) (2000): *Munkaerőpiaci tükrök.* MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Fehérvári A. (2015): Lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány* 3. sz. pp. 31-47.
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége és az utolsó ember.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Fukuyama, F. (2000): *A nagy szétbomlás.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gábor R. I. (Szerk.) (1990): *A munkaerőpiac makroökonómiaja. A munkagazdaságtan alapjai.* II. füzet, Aula, Budapest.
- Gábor A. (2005): *A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai.* (PhD értekezés) http://phd.lib.uni-corvinus.hu/79/1/gabos_andras.pdf (Letöltés: 2015.08.19.)

- Gábos A.-Tóth I. Gy. (2000): A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. *Századvég* 5. évf. 19. sz., pp. 77-113.
<http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/gabtort.htm#fn2> (Letöltés: 2015.08.09.)
- Gábos É. (2001): Magyarország lakosságának halandósága, egészségi állapota az ezredfordulón *Demográfia* 1-2. sz., pp. 7-43.
- Galasi P. – Nagy Gy. (1997): *A munkanélküliség gazdaságtana*. Aula Kiadó, Budapest.
- Galasi P. – Sík E. (1978): *Munkaerőpiaci elméletek*. SZEKI, Budapest. (Kézirat.)
- Galasi P. – Sík E. (1979): A szegmentált munkaerőpiac elmélete. (Nézetek a munkaerőpiac tagozódásáról a nyugati közgazdaságtanban.) *Közgazdasági Szemle* 1979. 11. Sz.
- Galasi P. (1997): *A munkaerőpiac gazdaságtana*. Aula Kiadó, Budapest.
- Galasi P. (Szerk.) (1982): *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. KJK, Budapest.
- Galasi P. (Szerk.) (1990): *A munkaerőpiac mikroökonómiája. A munkagazdaságtan alapjai I. füzet*, Aula, Budapest.
- Gálos J. – Timár J. (Szerk.) (1996): *Munkaerő-kereslet és -kínálat 1995-2010*. Munkaügyi Minisztérium – Világbank Emberi erőforrás Fejlesztési Program, Budapest.
- Goldstein, J. R. – M. K. Reyenfeld (2011): Has East Germany Overtaken West Germany? Recent Trends in Order-Specific Fertility. *Population and Development Review*, Sept., pp.453-472.
- Hablicsek L. - Monigl I. (1987): A magyarországi népességfejlődés 2000 után. *I.II. Statisztikai Szemle*, 1987. 8. sz. és 9.sz.
- Hablicsek L. (2000): Kísérlet a magyarországi roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: *Tanulmányok a cigányság helyzetéről*. Aktív Társadalom Alapítvány, 2000/5.
- Hablicsek L. (2001): *A népesség előreszámítása életkor és családi állapot szerint 1995-2055. Előzetes számítások a 2002. évi népszámlálás részleges adatai alapján*, KSH., Budapest.
- Hárs Á. (1992): A nemzetközi migráció néhány problémájáról. *Szociológiai Szemle*, 2.sz., pp. 123-137.
- Health at a Glance 2017. *OECD Indicators*. OECD 2017.
- Hopkins M. (2002): *Labour market planning revisited*. Palgrave Macmillan, New York.
- ILO 2013: Statistics of Employment, Unemployment, Underemployment: Economically Active Population. International training compendium on labour statistics. Module 1. Bureau of Statistics Policy Integration Department International Labour Office. Turin 2003.
<https://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/download/module.pdf> (Letöltés: 2019.06.08.)
- Józan P. (2002): A halandóság alapirányzata a 20. században, és az ezredforduló halálozási viszonyai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 4. sz.
- Józan P. (2009): Halálozási viszonyok és életkilátások a 21 század kezdetén a világ, Európa és Magyarország népességében. *Magyar Tudomány*, Október.
- Kamarás F. (2000): Termékenység, népesség-reprodukció. *TÁRKI*.
<http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a672.pdf> (Letöltés: 2015.09.05.)
- Kopp M. – Skrabski Á. (2007): A magyar népesség életkilátásai. *Magyar Tudomány*, 9. sz.
- Kornai J. (1981): Hiány. KJK, Budapest.
- Kotler, Ph. (2002): *Marketingmenedzsment*. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest.
- Laky T. – Kozmáné Takáts E. (1999): *A munkaerőpiac keresletét- és kínálatát alakító folyamatok. Munkaerőpiaci helyzetjelentés*. Munkaügyi kutatóintézet. A „közösen a Jövő Munkahelyeiért” Alapítvány, Struktúra – Munkaügyi Kiadó Kft., Budapest.
- Matthews, Ch. (2014): Poor Germany: Why the east will never catch up to the west *Fortune Magazin*, November.
- Népszámlálás 2011 Módszertani megjegyzések, fogalmak. KSH.
<http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf> (Letöltés: 2019.05.05.)

- Öri P. - Spéder Zs. (2012): *Demográfiai portré. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH NKI., Budapest.
- Polónyi I (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Polónyi I. (2010): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna: – avagy baj-e ha elemző közgazdász vezeti a hatos villamost? *Educatio*. 3. sz. pp. 384–401.
- Sachs, A. – Schlerr F. (2019): Labor Market Performance in OECD Countries: The Role of Institutional Interdependencies. *International Economic Journal* Volume 33, Issue 3. pp 431-454.
- Sinclair, P. (1987): *Unemployment: Economic Theory and Evidence*, Published by Wiley-Blackwell. Wallingford.
- Spéder Zs. (2014): *Demográfiai helyzetkép – Magyarország 2014*. KSH. NKI., Budapest. <https://www.nth.gov.hu/hu/media/download/701> (Letöltés: 2015.06.08.)
- Szűcs Z. (2006): Népességszortosítások, népességekategóriák (a népszámlálási típusú adatfelvételek alapján). Statisztikai Módszertani Füzetek. 48. KSH, Budapest. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/nepcsoport.pdf> (Letöltés: 2019.05.05)
- Tímár J. (1991): *A munkaerő-kínálat gazdaságtana*. Aula, Budapest.
- Timár J. (1996): A munkaerő-kínálat alakulása 2010-ig. *Közgazdasági Szemle*, XLIII. Évf. július-augusztus, pp. 682-698.
- Van de Kaa, D. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin* 42 (1).
- Van de Kaa, D. (1997): *Európa második demográfiai átmenete*. (Részlet.) http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web8-9_08_vdKaa.pdf (Letöltés: 2015.09.06.)
- Vukovich Gy. (1997): Népességi helyzetünk nemzetközi megközelítésben. *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában*, XIX. évf. 2. sz.

AZ OKTATÁS FINANSZÍROZÁSA

A fejezet témái:

- Az oktatási kiadások terjedelme
- Ki miért fizeti az oktatást
 - Miért fizet az egyén
 - Mit és miért fizet a munkaadó?
 - Az állami szerepvállalás magyarázatai
 - A nem állami fenntartók?
 - Az adományozók
- Az oktatás forrásainak megoszlása
- A finanszírozás módszerei
 - Hogyan fizet az állam?
 - A közoktatás-finanszírozás
 - A felsőoktatás finanszírozása

Az oktatás működésének, minőségének, egyáltalán létének, egyik alapfeltétele a finanszírozás, a rendelkezésre álló kondíciók és a források megszerzésének, illetve rendelkezésre bocsátásának módja. A finanszírozás mind az oktatáspolitikai, mind az oktatáskutatás egyik alapvető problémaköre.

Ennek a fejezetnek a célja, hogy betekintést adjon az oktatás finanszírozásának néhány általános kérdésébe, továbbá bemutassa a köz-, és felsőoktatás, valamint a felnőttképzés finanszírozásának hazai és nemzetközi jellemzőit.

4.1. Az oktatási kiadások terjedelme

Az oktatásról szóló híres könyvében *Coombs*, az USA akkori oktatási minisztere (államtitkára), a 20. század hatvanas éveinek végén azt írja, hogy „az elmúlt tizenöt évben az oktatási költségek jóformán mindenhol meredeken emelkedtek, nemcsak abszolút számokban, hanem a bruttó nemzeti termék, a nemzeti jövedelem és a teljes állami költségvetési bevétel százalékában is. (...) Az oktatás nem foglalhatja le a rendelkezésre álló erőforrások egyre nagyobb részét, mert ebből az egész társadalomban és gazdaságban súlyos nehézségek és torzulások származhatnak. Ez nem filozófia vagy nézőpont kérdése, hanem matematikai eredmény.” (Coombs 1971:53)

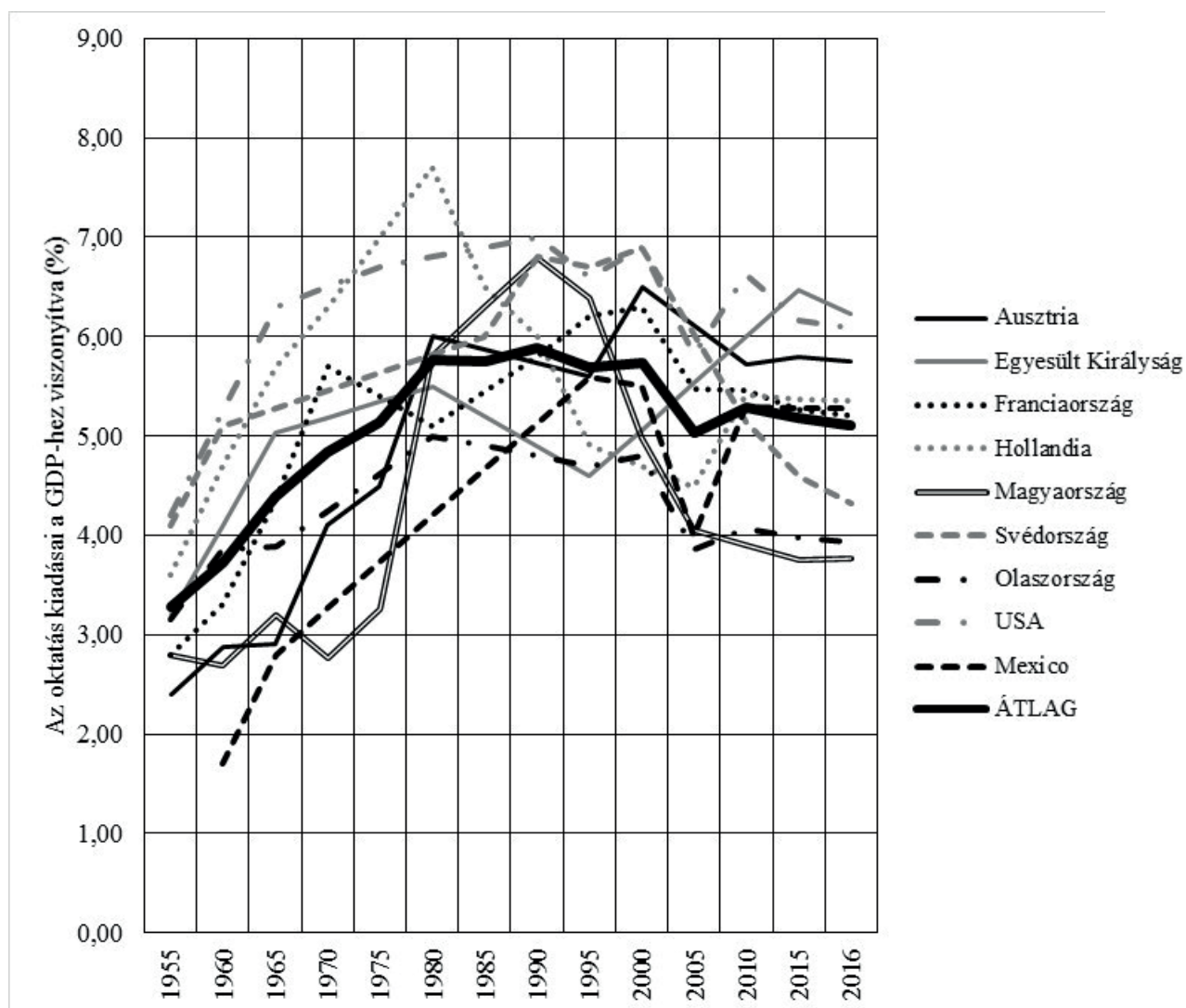
Az oktatásra fordított költségek növekedésének trendje a 20. század ötvenes és a 21. század első évei között telítődési görbe alakját mutatta, majd ezt követően (a 2000-es évek első évtizedének végén kialakult gazdasági válság után) némi visszaesést is tapasztalhatunk.

A kezdeti dinamikus növekedés után tehát az oktatás költségei a fejlett országok nagyobb részében, a nyolcvanas években érték el a maximumot, majd egyre lassabban emelkedtek, illetve stagnáltak, sőt csökkentek. Ez annak ellenére történt így, hogy a fiatalok és a felnőttek is egyre hosszabb ideig és egyre nagyobb arányban tanultak. De demográfiai okokból – a fejlett országokban – csökkent a gyermekek száma, más oldalról pedig átalakult az oktatás finanszírozási módja és ennek nyomán javult a (költség)hatékonysága.¹⁰⁹ Más oldalról azt se felejtjük el, hogy közben az országok GDP-je jelentősen növekedett, tehát a GDP arányában történő stagnálás, sőt a mérsékelt csökkenés ellenére is valójában növekvő kiadásokról van szó.

¹⁰⁹ A hatékonyság és a vele rokonfogalom az eredményesség gyakran használt oktatáspolitikai fogalmak.

A hatékonyság (efficiency) összekapcsolja az inputokat és az outputokat. A felhasznált pénzügyi és nem pénzügyi erőforrások nyomán jönnek létre az outputok. A hatékonyság legalapvetőbb mértéke az input-output arány. Annál jobb a hatékonyság, minél nagyobb egy adott bemenet kimenete vagy minél alacsonyabb az adott kimenet bemenete. (Mandl et al. 2008) Költséghatékonyság esetében a monetáris bemeneteket vetik össze a monetáris kimenetekkel.

Az eredményesség (effectiveness) az inputot vagy outputot az elérni kívánt végső célokhoz, azaz az eredményhez köti. Az eredményességet nehezebb felmérni, mint a hatékonyságot, mivel az eredményeket befolyásolja a politikai választás (Mandl et al. 2008). (Magyarul egy output akkor tekinthető eredménynek, amennyiben az oktatáspolitikai céljainak megfelel.)

4-1. ábra: Az oktatási ráfordítások 1955-től a GDP arányában néhány fejlett országban

Forrása: 1955–1975: (Coombs 1971); 1983-85: (Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, KSH); 1994-95: (Education Policy Analysis 1997), illetve (Education at a Glance 1997, 2000, 2005); valamint (Global Education Digest 2005) és 2005-2015: (OECD Statisztika)

4.2. Ki miért fizeti az oktatást?

Elöljáróban megvizsgáljuk, hogy a közgazdasági irodalomból megismert teóriák mennyiben igazolódnak a gyakorlatban, azaz az egyes szereplők miért is finanszírozzák az oktatást.

Mingat és Tan (1996) egy viszonylag jól áttekinthető táblázatban foglalták össze az oktatás költségeit és hasznait, illetve azok egyéni és társadalmi elhatárolását (4-2. ábra).

4-2. ábra: Az oktatás költségei és hasznai és azok egyéni és társadalmi elhatárolása

Forrás: Mingat-Tan (1996:7)

	EGYÉNI	TÁRSADALMI
K Ö L T S É G E K	C1. <u>Közvetlen költségek</u> (benne a tandíj)	C3. <u>Közösségi támogatás</u> (támogatások, adóalapú kiadásokkal)
	C2. <u>Elmaradt termelés</u> (Elmaradt jövedelem és egyéb eredmény)	
H A S Z N O K	B1. <u>Megnövekedett (piaci) termelékenység</u> (Ahogyan azt a keresetek vagy más munka kimenet tükrözi)	B3. <u>A munkavállalók termelékenységét befolyásoló (spill-over) hatások</u> (egy személy oktatása növeli munkatársai munka-termelékenységét)
		B4. <u>A technológiai lehetőségek kiterjedése</u> (például a tudományban, az orvostudományban, az iparban és másutt megszerzett ismeretek felfedezéséből, adaptálásából és felhasználásából eredő lehetőségek)
	B2. <u>Nem piaci magán eredmény</u> (jobb egészségi állapot, kibővült képességek a szabadidő élvezetésre, az álláskeresés hatékonyságának növekedése és egyéb személyes változások)	B5. <u>Nem piaci közösségi hatások, eredmények</u> (nagyobb társadalmi igazságosság, kohéziós közösségek, erősebb nemzeti érzés, lassabb népességnövekedés és a környezeti stressz megfelelő csökkentése, a fertőző betegségek kockázatának csökkentése, a bűncselekmények csökkentése stb.)

Megjegyzés: A szaggatott vonal azt jelzi, hogy az előnyök azonosítása nem teljesen szétválasztható

A következőkben ezen az ábrán kissé túllépve, azt vizsgáljuk, hogy a különböző szereplők – az egyén, a munkaadó, a nem állami fenntartó, az állam és az adományozók miért fizetik az oktatást.

4.2.1. Az oktatás egyéni haszna – azaz miért fizet az egyén?

Mint arra a könyv korábban részében részletesen kitértünk, az oktatás és a felsőoktatás egyéni értéke, haszna abban áll, hogy az oktatás növeli az egyéni kereseteket. Az egyéni jövedelmek szoros kapcsolatban vannak az iskolai végzettséggel. Azok, akik befejezett középiskolával rendelkeznek, többet keresnek, mint azok, akik nem; akiknek főiskolai, ill. alapképzési diplomájuk van, többet keresnek, mint azok, akik csak érettségiztek; és azok, akiknek mester diplomájuk van, többet keresnek, mint akiknek csak alapidiplomájuk, s a posztgraduális diplomások még ennél is többet (Hill et al. 2005).

Az oktatásban résztvevő egyének motivációját tehát a közgazdaságtan azzal magyarázza, hogy az iskolázás növeli az egyén termelékenységét és keresetét, csökkenti a munkanélküliséget és ezzel növeli az életkeresetet (lásd pl. Schultz 1983).

A fejlett országok 25-64 éves foglalkoztatottjainak – a középfokú végzettségűek keresetéhez viszonyított - relatív kereseteit vizsgálva egyértelműen igazolódik Hill fenti kijelentése, azaz a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők bérelőnnyel rendelkeznek. Magyarország az OECD országok között igen kedvező helyet foglal el a diplomások bérelőnyét tekintve (4-1. táblázat).

Bár az alacsony iskolázottságúak bérelmaradása a középfokú végzettségűekhez viszonyítva Magyarországon az OECD átlagnál nagyobb 2015. évi adatok alapján, viszont a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében, mind a BSc, mind a master fokozatot szerzettek bérelőnye a harmadik legnagyobb az OECD országok között.

Az egyén a várható életkereset és a képzési költségei jelenértékének egybevetése alapján megállapíthatja egyéni költségeinek (ráfordításainak) hozamát. Ez az oktatás magán költségeinek megtérülési rátája. Ha a megtérülés kedvező, úgy az a képzés vállalására ösztönöz.¹¹⁰

A megtérülési rátát férfira és nőre külön-külön szokták meghatározni az nemek eltérő kereseti szintje miatt.

A középfokú végzettségű nők és férfiak magán oktatási költségeinek megtérülési rátája jobb ugyan, mint az OECD átlag, azonban az adatközlő harminc OECD ország között csak a 22-23. helyen álltak 2015-ben. A felsőfokú végzettséggel rendelkező magyar férfiak megtérülési rátája viszont kedvező volt ugyanebben az évben – meghaladta az OECD átlagot, s az országok rangsorában a 6. helyen állt. A felsőfokú végzettségű nők megtérülési rátája alacsonyabb, mint az OECD országátlag (31 adatközlő ország között a 14).

Érdemes megjegyezni, hogy a 2000-es évek elején ennél kedvezőbbek voltak a magán költségek megtérülési rátái, az esés 2011 után következett be a költségtérítéssel képzéssel tanulók tandíjának emelése után.

Elég egyértelmű tehát, hogy a magasabb iskolázottság megszerzése Magyarországon (is) jó befektetés.

Az persze egy releváns kérdés, hogy a tanulásra jelentkezők valóban végeznek-e megtérülés-számítást.

Edward P. Lazear, a neves humán-erőforrás gazdaságtannal foglalkozó közgazdász szerint felmerül a kérdés, hogy miközben a megtérülési modell logikusan hangzik a „diákok nem erre támaszkodva döntenek el, hogy folytassák-e az iskolát. Végül is hány diák ül le az íróasztalhoz, hogy végig vigyen egy (...) [megtérülési] számítást? Még közgazdászok sem teszik meg ezt.” (Lazear 2006:153) A válasza azonban egyértelmű. Szerinte valójában a diákok implicit módon éppen ezt teszik. A kalkulációhoz nem használnak ugyan számítógépet, de a

¹¹⁰ Hozzá kell tenni, hogy az általánosan elfogadott megközelítés szerint az ember tőke-befektetés során az egyén nem egyszerűen profitmaximalizálásra törekszik, hanem hozammaximalizálás – azaz pénzbeli és nem pénzbeli hasznának maximalizálása – a célja. (Lásd erről pl. Varga 1998).

gondolatmenetük és az érveik, amelyekkel a döntésre jutnak lényegében a megtérülés számítás menetét követi (Lazear 2006:153-154).

4-1. táblázat: Relatív keresetek a középfokú végzettségű foglalkoztatottakhoz viszonyítva az OECD országokban (2015-ben)

	Középfoknál alacsonyabb végzettség	Nem felsőfokú post- secondary végzettség	Rövid idejű felsőfokú végzettség	Bachelor és azzal egyenértékű felsőfokú végzettség	Master és PhD vagy azokkal egyenértékű felsőfokú végzettség
Chile	68		142	264	472
Mexikó	61		130	196	371
Magyaró.	73	97	103	177	240
USA	68		114	166	232
Izrael	72		109	161	211
Franciaó.	80		131	138	205
Író.	82	95	124	170	203
Korea	72		115	145	190
Kanada	87	122	118	147	189
Németó.	76	118	153	158	185
Ausztria	71	107	138	91	184
Hollandia	82	124	132	132	184
Egy. Kir.	76		124	151	181
Cseho.	74		112	142	180
Ausztrália	83	97	108	143	179
Új-Zéland	87	114	115	137	178
Szlovákia	65		125	125	177
Dánia	81	129	116	113	169
Belgium	84	101		121	167
Görögo.	77	99	114	134	166
Letto.	87	92	111	134	165
Finno.	99	115	120	122	164
Lengyelo.	84	100		141	164
Svájc	77			137	164
Norvégia	76	103	119	114	157
Olaszo.	77				141
Észto.	87	87	92	124	133
Japán	78				
Luxemburg	64				
Portugália	74	105	165	169	
Szlovénia	80				
Spanyolország	71	114			
Svédó.	82	126			
Töröko.	70				
Izland					
OECD átlag	78		122	146	198

Forrás: Education at a Glance 2017

4-2. táblázat: Az oktatás egyéni költségeinek megtérülési rátái az OECD országokban (2015)

	Felsőfokú végzettségű férfi	Felsőfokú végzettségű nő	Középfokú végzettségű férfi	Középfokú végzettségű nő
Ausztrália	10%	14%	28%	29%
Ausztria	10%	9%	21%	16%
Belgium	10%	15%	9%	13%
Kanada	13%	17%	18%	23%
Chile	31%	35%	13%	16%
Cseho.	11%	8%	14%	20%
Dánia	11%	18%	23%	24%
Észto.	10%	19%	16%	26%
Finno.	12%	13%	27%	29%
Franciao.	12%	13%	14%	18%
Németo.	12%	10%	16%	19%
Görögo.	11%	12%	4%	6%
Magyaro.	20%	14%	11%	15%
Íro.	22%	29%	27%	38%
Izrael	30%	35%	14%	21%
Olaszo.	8%	10%	9%	12%
Japán	10%	3%		
Korea	25%	19%	17%	18%
Letto.	11%	13%	13%	25%
Luxemburg	12%	14%	9%	10%
Új-Zéland	13%	15%	9%	13%
Norvégia	8%	14%	21%	15%
Lengyelo.	16%	19%	15%	19%
Portugália	9%	11%	9%	10%
Szlovákia	13%	12%	25%	20%
Szlovénia	12%	15%	13%	23%
Spanyolország	11%	15%	12%	12%
Svájc	14%	14%	29%	24%
Töröko.	31%	41%	11%	20%
Egy. Kir.	11%	10%	12%	14%
USA	18%	18%	25%	31%
Izland				
Mexikó				
Hollandia				
Svédó.				
OECD átlag	14%	16%	16%	19%

Forrás: Education at a Glance 2018

A közgazdasági megközelítést – miszerint az oktatás iránti keresletet alapvetően a keresetnövekedés és az oktatási befektetés megtérülési rátája ösztönzi – más tudományos megközelítések kibővítik, kiegészítik. Szociológiai megközelítésben – mint azt korábban már láttuk - az egyén oktatási törekvéseinek elsődleges célja a társadalmi osztályok újratermelése. Egyes kutatások szerint az is megállapítható, hogy „minél inkább arra szerveződik az oktatás, hogy újratermelje a társadalom osztályszerkezetet, annál inkább gyengül annak a gazdasági növekedésre gyakorolt hatása.” (Fuller – Robinson 1999a:348) Ennek az az oka, hogy a társadalmi hovatartozást újratermelő oktatási rendszer részint a tananyag tartalmában a magas kultúrát helyezi előtérbe a szakismeret helyett, részint a felvételi keretszámában a társadalmi

hovatartozást tartja fontosabbnak a munkaerőpiac igényei helyett, továbbá inkább kötődik a közintézményekhez, mint a gazdasági vállalkozásokhoz.

Egy másik szociológiai megközelítés a státuszkonfliktus-elmélet (lásd bővebben Fuller – Robinson 1999a; 1999b), amely szerint az oktatás fő feladata, hogy muníciót adjon az álláskereséshez, a karrierépítéshez. Az egyének, a csoportok versengenek azért, hogy magasabb iskolázottságot érjenek el, mint versenytársaik, s ez oktatási expanziós spirált eredményez. Itt is igaz, hogy a nagyfokú státuszversennyel jellemezhető oktatási rendszerek esetében az iskolázottság gazdasági növekedésre gyakorolt hatása csökken, mert egyrészt az iskolázottság emelkedése inkább a státuszverseny eredménye, és nem a munkaerőpiac követelményeire való reagálás, másrészt ilyen rendszereknél az előremenetelnél a végzettség egyre nagyobb szerepet kap, romlik azonban az oktatás és a tananyag színvonala (Fuller-Robinson 1999a:349–350).

4.2.2. Mit és miért fizet a munkaadó?

Az oktatás-gazdaságtani szakirodalom szerint a munkáltatók motivációja attól függ, hogy a képzés általános vagy speciális. (Lásd erről Becker 1975, valamint magyarul Varga 1998.)

Az általános képzés a résztvevők termelékenységét úgy növeli, hogy a hatása nemcsak a képzést szervező, hanem más vállalatnál is érvényesül. Ezt a munkáltató csak akkor támogatja, illetve vállalja, ha a képzés költségeit¹¹¹ nem ő fizeti. A képzésben résztvevők hajlandók megfizetni a képzés költségeit, ha az elősegíti az érvényesülésüket.

Speciális képzés esetében a munkáltatónak kellene a teljes képzési költséget fizetni. Ekkor azonban veszteség érné, ha a munkavállaló munkahelyet változtat. Ezért akkor jár el ésszerűen, ha az oktatási költségeket és hasznát is megosztja a munkavállalóval. Hajlandó tehát a képzési költségek egy részét viselni, de nem vállalja a termelékenység növekedésének teljes költségeit.

Lazear (2006) is hasonló nézeteket fejt ki. „Ha a munkahelyi képzés általános, akkor a dolgozóknak – csökkentett bérek formájában – maguknak kell fizetni érte. Ez azt jelenti, hogy minden dolgozónak, aki részt szeretne venni a képzési programban, meg kell adni a lehetőséget erre.” (Lazear 2006:164) Viszont „ha a munkahelyi képzés vállalatspecifikus, a dolgozók és a vállalat osztoznak annak költségein és hozamain.” (Lazear 2006:171) Azt is hozzáteszi, hogy az ilyen képzéseknél a vállalatnak nagyobb szerepet kell játszani a résztvevő dolgozók kiválasztásában. „A vállalat azokat a dolgozókat szándékozik képezni, akik kis valószínűséggel lépnek ki, és akiknek a képzés jelentősen megemeli a termelékenységét.” (Lazear 2006:172)

A mainstream közgazdasági elmélet szerint tehát a munkaadók költségvállalási hajlandósága meglehetősen korlátozott, olyannyira, hogy általános jellegű képzés esetében nem hajlandók a képzés költségeit viselni, és a vállalatra speciális képzések esetében is csak részben hajlandók arra.

Ugyanakkor konkrét empirikus vizsgálatok nem teljesen igazolták ezt a teóriát. Például Booth és Bryan elemzése azt mutatta, hogy a munkáltatók valójában fizetnek az általános képzésért. Megállapították, hogy az általánosnak tekinthető képzéseket legtöbb esetben a munkáltatók fizetik. Továbbá arra is rámutattak, hogy a munkáltatók által finanszírozott képzés növeli a béreket (Booth-Bryan 2002). Más kutatások is arra mutattak, hogy a munkaadók az általános és a speciális képzés költségeit is megosztják (Loewenstein-Spletzer 1998).

A mainstream irányzattól szintén eltérő szempontok jutnak kifejeződésre a menedzsment irodalomban. E szerint a képzés, továbbképzés, fejlesztés az emberierőforrás-menedzsment meghatározó része. A képzés olyan személyzetfejlesztés, amely biztosítja az egyensúlyt a munkaköri követelmények és a munkakört betöltő személy jellemzői között, nemcsak a

¹¹¹ A költségekbe beleértve a kieső termelés vagy a helyettesítés költségét is.

jelenben, hanem a szervezet fejlődésének időtávján is (Nemeskéri2002). Ezért a vállalatok a képzésekre, a mainstream teóriától eltérő motivációkból költenek.

A vállalatok magatartása ugyanakkor a képzési költségek vállalásában jelentősen különbözik a vállalati nagyság és a tulajdonviszony szerint.(Barron et al. 1997, Barizsné-Polónyi 2004)

4.2.3. Az állami szerepvállalás magyarázatai

Az állam motivációit – ideértve a központi kormányzati, a regionális és a helyi önkormányzatok oktatási szerepvállalásának motivációit – a közgazdasági elmélet az oktatás közvetlen és közvetett társadalmi hozama szerint különbözteti meg (magyarul lásd Semjén 1997, Varga 1998, illetve Polónyi 2002). A közvetett hozam abból adódik, hogy az oktatás, mint közjószág, externális¹¹² hozamokkal jár. Ezen kívül más okok is felmerülnek, például az oktatási piac és az oktatást igénybevevők információinak hiányosságai. Az állam szerepvállalása mellett szól a társadalmi preferenciák fontossága a jövedelemelosztásban és az esélyegyenlőségben.

Mint arról korábban már volt szó, a magasabb iskolázottságúak nagyobb jövedelmének adótöbblete mellett, ami közvetlen állami hozamnak tekinthető, a következő közvetett, externális hozamokat szokták az oktatáshoz kapcsolni (Varga 1998):

- Az emberek, illetve a munkaerő alkalmazkodóképessége a technikai változásokhoz javul, az emberi tőke növekedésével nő az innovativitás (Lásd erről Schults 1983).
- Az oktatás következtében a demokratikus intézmények hatékonyabban működtethetők
- Kisebbségek a szociális, munkanélküliséget kompenzáló és egészségügyi kiadások.
- Alacsonyabb a bűnözés, ami csökkenti a bűnüldözés és a büntetés-végrehajtás költségeit.
- A közösségileg előállított közszolgáltatások növekednek.
- Javul a tőkepiac színvonala.

Ezeknek néhány elemét megvizsgáljuk röviden a következőkben.

A fajlagos szabadalomszámnak (az egymillió lakosra vetített hazai bejegyzett szabadalomszámnak) az iskolázottsággal (egy főre vetített átlagosan elvégzett iskolaévek számával) való kapcsolata között pozitív korrelációs kapcsolat van – ha nem is igazán robusztus. Hozzá kell tenni, hogy ez a kapcsolat a posztoszocialista országok (és Magyarország) esetében lényegében nem észlelhető, ami az iskolázottság minőségével lehet kapcsolatban. (Polónyi 2019)

Az iskolázottság egyik legszembetűnőbb összefüggése a munkaerő-piaci sikerességgel (a foglalkoztatottsággal és a munkanélküliséggel) tapasztalható. Ezeket korábban – a 3. fejezetben – már áttekintettük, itt csak röviden felvillantjuk ismétlésként az adatokat.

Mint azt az előző fejezetben láttuk a hazai 15-74 éves felsőfokú végzettségű népesség gazdasági aktivitása 70 % feletti, közel 80%-os, 10 %-ponttal meghaladja a szakmunkás végzettségűek foglalkoztatottsági rátáját, akiknek majdnem 40%-kal magasabb az aktivitása, mint az általános iskolát végzetteké. És a 8 általános iskolai osztállynál kevesebbet végzettek aktivitása nem éri el a 20%-ot a 2010-es évek végén.

A diplomások munkanélküliségi rátája 2-4% körül van az utóbbi években (2018-ban mind az egyetemet, mind a főiskolát végzettek esetében 2% alatti, s a gazdasági válság időszakában is csak a főiskolát végzetteké volt kicsi 5% felett. Ugyanakkor a középfokú

¹¹² Ha egy gazdasági döntés következményei olyan egyének helyzetét javítják vagy rontják, akik a döntésben nem vettek részt, akkor a döntésnek externális hatása volt. Vannak olyan vegyes közjószágok, amelyek részben magán-, részben pedig kollektív természetűek, azaz a haszon egy része osztható, másik része pedig oszthatatlan. Az oktatás is ilyen, mivel az oktatási beruházás egy része a résztvevő egyén haszna, s így magánjószág. De emellett az oktatás externális haszonnal is jár, melyet a társadalom minden tagja vagy egy része élvez (mivel előnyt jelent számukra, hogy vannak jól képzett emberek).

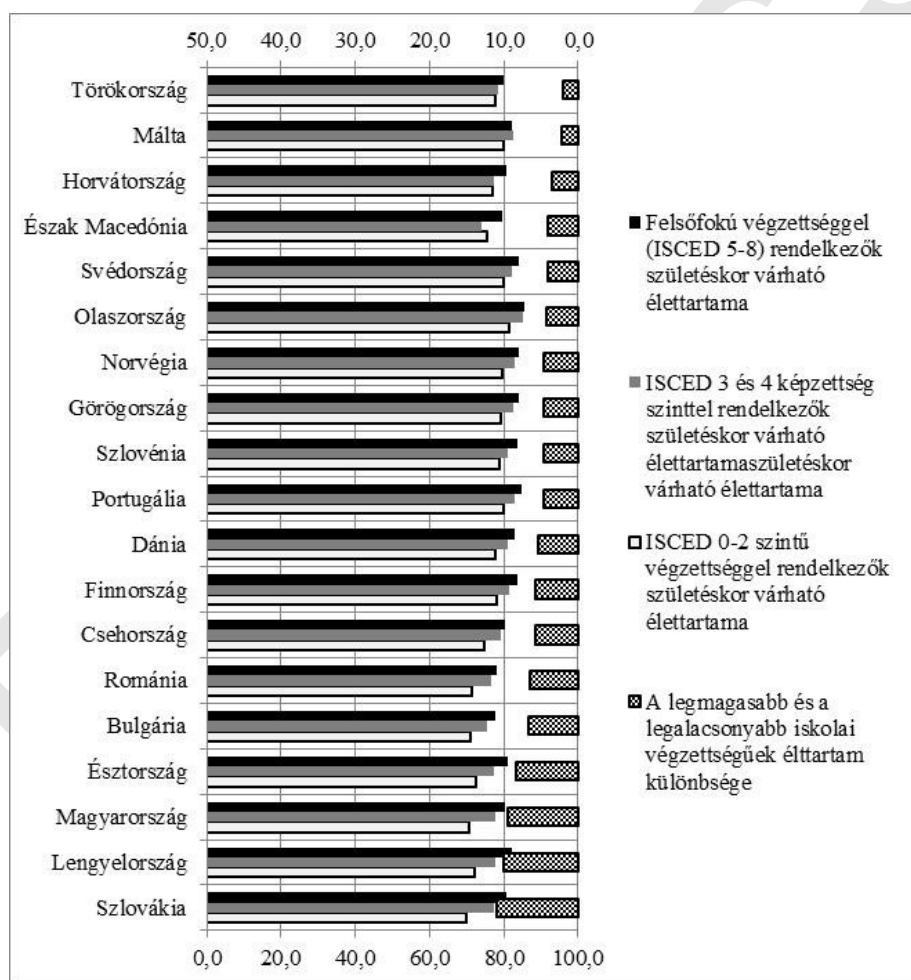
végzettséggel rendelkezők munkanélkülisége 2018-ban valamivel 4% alatt van, a gazdasági válság időszakában pedig 10% felett volt valamivel. Szembetűnő az alacsony iskolázottságúak, különösen a befejezetlen általános iskolával rendelkezők munkanélküliségének igen magas szintje.

Az iskolázottak kedvező foglalkoztatási jellemzői tehát valóban kímélik az állam foglalkoztatás-politikai kiadásait.

A közgazdaságtan az ember egészségi helyzetét az oktatással együtt a gazdasági jólét és fejlődés alapvető tényezőjének tartja. Az emberi tőkét növelő öt fő tényező közt említi *Theodor Schultz* az egészségügyet (lásd korábban, az emberi tőke elmélet bemutatásakor).

Másrészt az oktatás externális hozamai közé sorolják azt, hogy az iskolázottabb, tanultabb emberek egészségesebbek, s ezért kevesebb egészségügyi kiadást igényelnek, azaz a közösségnek kevesebbet kell az ő egészségügyi ellátásukra költeni, (ez még akkor is így van, ha vannak olyan megjegyzések, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a diplomások egészségügyi szolgáltatások iránti kereslete intenzívebb).

Az iskolázottság és a születéskor várható élettartam között igen jelentős együttmozgást láthatunk, a magasabb iskolázottságúak várható élettartama magasabb (4.3 ábra).

4-3. ábra: A születéskor várható élettartam és az iskolázottság 2016-ban néhány európai országban

Forrás: Eurostat adatai alapján saját számítás és szerkesztés

Az adatok arra mutatnak, hogy a születéskor várható átlagos élettartam együttmozog az iskolázottsággal. Mélyebb elemzés arra is rámutat, hogy az együttmozgás nem elsősorban a formális iskolaévek számával robusztus, hanem az iskolázottság mérhető

teljesítménymutatóival (pl. a PISA eredményekkel). Ez magyarázza azt a korábban látott sajátosságot is, hogy a poszt szocialista országok viszonylag magas formális iskolázottsága ellenére miért mutatnak gyengébb várható élettartam jellemzőket.

Sajátos externális hatás, az, hogy az iskolázottsággal csökken a kriminalitás, azaz a bűnözés valószínűsége. Az iskolázottság és a kriminalitás közötti ezen összefüggés társadalmi haszna aligha kíván mélyebb magyarázatot. Az összefüggés hazai alakulásáról úgy alkothatunk képet, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottak iskolázottságát összevetjük a teljes népesség iskolázottságával (4-3. táblázat).

Itt az állam haszna az, hogy az iskolázottabb népesség alacsonyabb kriminalitása miatt, az ezzel kapcsolatos közösségi (igazságszolgáltatási, büntetés-végrehajtási) kiadások kisebbek.

4-3. táblázat A büntetés-végrehajtó intézetekben fogvatartottak és a népesség iskolázottságának összehasonlítása 2013 és 2017

	Büntetés- végrehajtó intézetben fogvatar- tottak száma 2013 dec.	7 évesnél idősebb népesség 2011 (népszám- lálás)	Az adott végzett- ségű népesség arányában	Büntetés- végrehajtó intézetben fogvatar- tottak száma 2017 dec.	7 évesnél idősebb népesség 2016 (mikro- cenzus)	Az adott végzett- ségű népesség arányában
8 osztálynál kevesebb	5153	1149200	0,45%	1949	1013296	0,19%
Általános iskola 8 osztály	8161	1789663	0,46%	11115	1654732	0,67%
Szakmunkásképző és szakiskola	2491	2334707	0,11%	2408	2082478	0,12%
Középiskola	1545	2551276	0,06%	1444	2699261	0,05%
Egyetem, főiskola	470	1439616	0,03%	358	1715661	0,02%
Összesen	17820	9264462	0,19%	17274	9165428	0,19%

Forrás: Büntetés-végrehajtó intézetben fogvatartottak száma 2013-as adatok: BVOP, 2013. december 30-ra hivatkozva Hegedűs-Fekete 2014 alapján, 2017. évi adatok 2018/1 Börtönstatisztikai szemle alapján, a népesség iskolai végzettsége szerint: ksh.hu adatai alapján saját számítás

A fentiekben áttekintettek voltak az oktatás externális hatásainak jól mérhető elemei.

Ugyanakkor az oktatás legfontosabb externális hatása, a társadalmi kohézió növekedése, a demokráciatudat és demokráciaigény, a társadalmi tudatosság gyarapodása lényegében nem mérhető, pontosabban nagyon nehezen számszerűsíthetőek a gazdasági hatásai. Pedig ennek jelentőségét mutatja, hogy a Világbanknak a fejlődő világ országainak nyújtott oktatásfejlesztési hiteleinek nagyon gyakran nem elsősorban közvetlen gazdaságfejlesztési céljai vannak, hanem az oktatás által a felnövekvő nemzedék demokrácia tudatának fejlesztése.

Ehhez azért hozzá kell fűzni Friedman hezitálását az oktatás társadalmi kohézióval kapcsolatos hatásáról: „A ’külső környezeti hatás’ nem határozza meg, melyik iskolázást, és milyen mértékben kellene támogatni. A társadalmi haszon feltehetőleg nagyobb a képzés alacsonyabb szintjén, ahol a tananyag egységesebb, a haszon a képzés szintjének növekedésével csökken. Ez a megállapítás azonban nem általános érvényű. Sok állam jóval előbb támogatta az egyetemi oktatást, mint az általános iskolákat. Hogy az oktatás melyik szintje nyújtja a legnagyobb társadalmi előnyöket, és hogy a közösség korlátozott anyagi forrásaiból mennyit költsön ezen intézmények támogatására, azt minden közösségnek magának kell eldöntenie, és az elfogadott politikai csatornákon keresztül fejezi ki.” (Friedman 1996:97)

Végül is az iskolázottságnak számos gazdaságilag mérhető társadalmi haszna van.

Mindezek alapján – a társadalmi hasznokat és az állami költségeket összevetve – az oktatás közösségi költségeinek megtérülési rátáját ki lehet számítani (mint azt az OECD rendszeresen meg is teszi)(4-4. táblázat).

4-4. táblázat Az oktatás közösségi költségeinek társadalmi megtérülési rátái az OECD országokban (2015)

	Felsőfokú végzettségű férfi	Felsőfokú végzettségű nő	Középfokú végzettségű férfi	Középfokú végzettségű nő
Ausztrália	11%	12%	17%	11%
Ausztria	8%	6%	10%	5%
Belgium	11%	13%	10%	6%
Kanada	8%	7%	6%	4%
Chile	10%	7%	-1%	-2%
Cseho.	9%	7%	14%	8%
Dánia	7%	5%	10%	7%
Észto.	1%	1%	6%	2%
Finno.	8%	7%	14%	12%
Franciao.	10%	10%	9%	6%
Németo.	9%	5%	14%	12%
Görögo.	17%	22%	7%	4%
Magyaro.	15%	9%	6%	5%
Izland				
Íro.	21%	14%	12%	4%
Izrael	16%	9%	6%	1%
Olaszo.	11%	8%	9%	6%
Japan	10%	13%		
Korea	7%	2%	2%	-6%
Letto.	6%	4%	3%	4%
Luxemburg	7%	5%	6%	9%
Mexikó				
Hollandia				
Új-Zéland	10%	8%	4%	2%
Norvégia	4%	4%	9%	6%
Lengyelo.	11%	10%	9%	6%
Portugália	11%	11%	8%	4%
Szlovákia	6%	3%	10%	4%
Szlovénia	11%	12%	9%	7%
Spanyolo.	9%	7%	12%	6%
Svédó.				
Svájz	4%	2%	10%	6%
Töröko.	9%	8%	10%	2%
Egy. Kir.	16%	21%	20%	12%
USA	14%	10%	8%	7%
OECD átlag	10%	8%	9%	5%

Forrás: Education at a Glance 2018

A 2010-es évek közepén a magyar diplomás férfiak közösségi oktatási költségeinek megtérülési rátája a fejlett országok között kedvező helyen áll (az OECD országok között 5. helyen található Magyarország). A magyar nők adata is viszonylag kedvező (12. az OECD országok között).

A középfokú végzettségű férfiak és nők közösségi oktatási költségeinek megtérülési rátája már messze nem ilyen kedvező, az országok rangsorában a harmadik harmadban helyezkednek el. Ugyanakkor ezzel együtt elmondható, hogy az oktatás Magyarországon jó közösségi befektetés, hiszen a leggyengébb megtérülési ráta (a középiskolát végzett nők közösségi oktatási kiadásainak megtérülési rátája) 5% illetve 6% (a középfokot végzett férfiaké). Viszont a diplomás férfiak esetében ez 15%, ami igen kedvező mutató.

Mindenesetre ezt a részt bátran zárhatjuk a megállapítással, hogy az államnak megéri az oktatásra pénzt fordítani.

Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy néhány újabb közgazdasági irányzat, például a közösségi választások elmélete bizonyítja, illetve egyes oktatáspolitikai elemzések hangsúlyozzák, hogy **az oktatás finanszírozásának kormányzati döntéseit** nem a megtérülési mutatók, hanem az oktatásnak fogyasztásként, szociális ellátásként vagy rövidtávú munkaerőpiaci kiszolgálóként történő felfogása, azaz **nem hosszú távú megközelítés jellemzi.**

4.2.4. És a nem állami fenntartók?

Az államon kívül számos más szereplője van az iskolafenntartásnak és az oktatás finanszírozásának.

A rendszerváltás nyomán a hazai oktatási rendszert érintő egyik legjelentősebb változás az oktatási intézményalapítás szabadságának kialakulása volt. Az 1985. évi oktatási törvény¹¹³ 1990. évi módosítása¹¹⁴ liberalizálta az oktatási intézmények alapítását, amit azután az 1993. évi oktatással kapcsolatos törvények¹¹⁵ erősítettek meg. A rendszerváltás utáni közoktatás-szabályozást az önkormányzati felelősség, az intézményalapítás pluralizmusa és az intézményi autonómia jellemezte. A közoktatás túlnyomórészt önkormányzati tulajdonú és fenntartású volt, az alternatív iskolafenntartók – felekezetek, alapítványok, magán személyek és egyéb szervezetek - sokáig csupán néhány százalékot tettek ki.

A nem állami iskolafenntartók iskolái az alternatív iskolák. Nagy Péter Tibor írja az alternatív iskolákról: „Miben „tér el”, miben térhet el egy iskola, egy tanulási forma a főáramtól? Nyilván mindabban, ami egy iskolát, egy tanítási-tanulási formát egyáltalán jellemezhet. Azaz eltérhet a diákok és a tanárok összetételében, a fenntartásban, az iskolatípus és a rá jellemző iskolaszervezet kérdésében, a követett világnézetben, a követett módszerekben, a megválasztott tananyagban stb. (Nincs rá okunk, hogy „a pedagógiai értelemben vett” – módszerbeli, nevelési felfogásbeli – alternálást kitüntettként kezeljük.)” Majd hozzáteszi: „Az alternativitás csak akkor (oly időszakban és olyan vonatkozásban) értelmezhető, amikor az iskolák többségét valami közös jegy jellemzi, azaz van főáram. Azaz alternatív oktatásról csak azóta beszélhetünk, hogy létezik egy törvényekkel standardizált oktatási rendszer.” (Nagy 2004:75-76)

Az alternatív iskolák fenntartóinak nagyobb részét nem profitérdek, hanem speciális társadalmi, csoport és egyéni célok határozzák meg. (De hozzá kell tenni, hogy létezik profitérdekelt alternatív iskola is.)

A felekezeti iskolák esetében a motiváció egyértelmű, mint Laghi írja: „Az iskola részt vesz az Egyház evangelizációs küldetésében mint a keresztény nevelés kiváltságos területe.” Továbbá: „A katolikus iskola természetéből adódik nevelési programjának egyik legeredetibb eleme: a kultúra és a hit szintézise.” (Laghi 1997).

Pusztai így ír erről. „A rendkívül vegyes és egyre bővülő oktatási magánszektor iskolatípusai között a vallási - vagy etnikai - szocializációt célul kitűző iskolákat elkötelezett iskoláknak (commitment school) nevezi a szakirodalom (...). Legfontosabb megkülönböztető jegyük, hogy az iskolaközösség egy szubkultúrához tartozik és az oktatás a többi iskolának megfelelő tananyag mellett a szervezett vallási vagy etnikai csoport identitásörző törekvését szolgálja” (Pusztai 2004:15, Saha 1997-re hivatkozva). Hozzáteszi: „Az ilyen iskolák manifeszt céljai között a tanulmányi munka mellett a fiatal generáció vallási vagy kulturális szocializációja is jelen van.” (Pusztai 2004:15)

¹¹³ 1985. évi I. az oktatásról szóló törvény

¹¹⁴ 1990. évi XXIII. törvény az 1985. évi I. törvény módosításáról

¹¹⁵ 1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról, 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról, 1993. évi LXXXVI törvény a szakképzésről

A nem egyházi magánintézmények többségét a pedagógiai kísérleteket folytató (Waldorf, Montessori a tehetséggondozás, a képesség és személyiségfejlesztés stb.) óvodák, iskolák alkották 1992-ben, amelyek a polgári középrétegek színvonalasabb iskola iránti igényeit elégítik ki (Várhegyi 1992). Tomasz 2006-os vizsgálata alapján azt hangsúlyozza, hogy a Várhegyi által kiemelt célok már nem tekinthetők a magániskolák kizárólagos sajátosságának. A szerző a magániskolák legfontosabb céljaként azonosítja a) bizonyos szülői elvárások kielégítését, b) pedagógusok elvárásainak kielégítését, c) éllavas funkciók megvalósítását (pl. módszerek tekintetében), d) más célcsoportok elérését (specializálódhatnak a gyerekek egy-egy célcsoportjára, amit az állami iskolák nemigen engedhetnek meg maguknak). (Tomasz 2006)

Az önkormányzatokat törvény kötelezte a közoktatási feladat ellátására, ami nem jelentett feltétlenül iskolafenntartási kötelezettséget, túlnyomó többségük azonban fenntartott iskolát. Motivációjuk nem csak a törvényi kötelezésből származott, hanem abban nyilvánvalóan szerepet játszott a képviselt lakosságért (vagy nemzetiségi önkormányzatoknál a képviselt nemzetiségért) viselt felelősség.

A 2011-es köznevelési törvény nyomán, a megelőző időszakhoz képest radikálisan átalakult a közoktatás fenntartási, irányítási és finanszírozási rendszere. Az új oktatáspolitikai nyomán 2013-tól a közoktatás állami felelősségé vált. Az addigi önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba kerültek. Az oktatási intézmények fenntartói feladatait a KLIK (Klebsberg Intézményfenntartó Központ) látja el. Ezzel lényegében az egyes állami közoktatási intézmények önálló költségvetése megszűnt, mint ahogy önálló gazdálkodási döntéseik is. A fenntartói átalakulás hatása igencsak robosztus lett. A közösségi iskolák fenntartóváltásának nem egyszerűen az volt a hatása, hogy az önkormányzati iskolák tanulójának aránya 1%-ra csökkent, miközben a KLIK és a központi szervek iskolájának tanulójának aránya több mint 80%-ra nőtt, hanem az is, hogy az egyházi, felekezeti általános iskolák tanulójának aránya megduplázódott. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy sok önkormányzat inkább az egyházhoz mentették át intézményeiket, mintsem a KLIK-nek adták volna át.

A szakképző intézmények fenntartói rendszere 2015-ig azonos volt a közoktatás többi intézményével. 2015-ben viszont a szakközépiskola és a szakiskola fenntartása (KLIK-től) az Nemzetgazdasági Minisztériumhoz, majd nem sokkal később az Innovációs Minisztériumhoz került.

Az oktatáspolitikai lépések a 2010-es években olyan irányban hatottak, hogy az alapítványi és magán intézmények visszaszorultak.

A 2010-es évek második felében a közoktatásban (az óvodák nélkül¹¹⁶) a feladatellátási helyek 29%-a nem állami fenntartás alá tartozik, ahol az ellátottak 20%-a tanul.

A felsőoktatásban az intézmények 56%-a nem állami, viszont a hallgatóknak mindössze 13%-a jár ezen intézményekbe. A felsőoktatásban tehát viszonylag kisebb súlyt jelentenek – a hallgatólétszámot tekintve – a nem állami intézmények

Nemzetközi összehasonlításban (2015-ben) a magyar privátintézményi hallgatóarány – a felsőoktatás kivételével – az OECD átlag felett van (4-5. táblázat).

¹¹⁶ Az Óvodai ellátásban nem történt fenntartói központosítás, az óvodai feladatellátóhelyek több mint 80%-a 2018-ban is önkormányzati, ahová az ellátottak majdnem 90%-a jár.

4-5. táblázat: A magánintézmények tanulóinak aránya különböző oktatási szinteken az OECD országokban (21015)

	<i>Alapfok</i>		<i>Alsó középfok</i>		<i>Felső középfok</i>		<i>Felsőfok</i>
Chile	62,1%	Egy. Kir	59,2%	Egy. Kir.	77,5%	Letto.	92,2%
Belgium	54,0%	Belgium	59,0%	Chile	63,1%	Észto.	85,5%
Spanyolo.	31,5%	Chile	57,7%	Belgium	58,6%	Chile	84,6%
Ausztrália	30,4%	Ausztrália	41,6%	Korea	43,1%	Izrael	84,1%
Izrael	22,9%	Spanyolo.	31,3%	Ausztrália	40,5%	Korea	80,3%
Egy. Kir.	17,8%	Dánia	28,2%	Japán	32,4%	Japán	78,8%
Dánia	15,7%	Franciao.	21,8%	Franciao.	30,0%	Belgium	56,6%
Magyaro.	15,4%	Luxemburg	19,2%	Magyaro.	27,9%	Finno.	39,6%
Franciao.	14,6%	Korea	17,9%	Spanyolo.	25,7%	Mexikó	29,6%
Portugália	12,4%	Izrael	16,8%	Izland	20,8%	USA	27,3%
Luxemburg	10,8%	Svédó.	16,3%	Portugália	20,6%	Lengyelo.	25,4%
Svédó.	10,1%	Magyaro	16,0%	Finno.	19,4%	Izland	22,1%
Mexikó	8,8%	Portugália	12,6%	Mexikó	18,8%	Franciao.	20,5%
USA	8,3%	Mexikó	10,0%	Luxemburg	17,6%	Spanyolo.	17,8%
Szlovákia	7,1%	Németo.	10,0%	Svédó.	16,5%	Ausztrália	17,7%
Olaszo.	6,4%	Ausztria	9,5%	Szlovákia	15,1%	Ausztria	17,1%
Kanada	6,2%	Kanada	9,2%	Cseho.	14,7%	Svájc	16,7%
Ausztria	6,1%	Svájc	8,8%	Lengyelo.	14,7%	Portugália	16,4%
Észto	5,9%	USA	8,1%	Svájc	14,4%	Szlovákia	16,0%
Svájc	5,6%	Szlovákia	7,6%	Új-Zéland	14,3%	Hollandia	15,2%
Görögo.	5,2%	Japán	7,0%	Ausztria	10,7%	Új-Zéland	15,0%
Németo.	4,9%	Lengyelo	6,4%	Hollandia	10,4%	Norvégia	14,8%
Lengyelo.	4,9%	Új-Zéland	5,0%	Norvégia	9,6%	Magyaro.	13,1%
Töröko.	3,7%	Finno.	4,9%	Olaszo.	9,0%	Szlovénia	13,1%
Izland	3,3%	Észto.	4,8%	USA	8,2%	Cseho.	11,9%
Norvégia	3,1%	Görögo.	4,5%	Németo.	8,1%	Olaszo.	10,3%
Litvánia	2,4%	Töröko.	3,9%	Kanada	6,8%	Litvánia	9,7%
Cseho.	2,1%	Norvégia	3,7%	Izrael	6,3%	Svédó.	9,2%
Letto.	1,8%	Olaszo.	3,6%	Töröko.	4,2%	Németo.	8,9%
Új-Zéland	1,8%	Cseho.	3,2%	Görögo.	4,0%	Töröko.	7,4%
Finno	1,7%	Litvánia	3,2%	Észto.	3,6%	Íro.	5,0%
Korea	1,6%	Letto.	1,6%	Szlovénia	3,5%	Dánia	2,3%
Japán	1,2%	Hollandia	1,6%	Letto.	3,4%	Luxemburg	0,0%
Szlovénia	0,7%	Izland	1,0%	Dánia	2,3%	Kanada	..
Íro.	0,5%	Szlovénia	0,4%	Litvánia	1,9%	Görögo.	..
Hollandia	0,3%	Íro.	0,0%	Íro.	1,6%	Egy. Kir	..
OECD átlag	10,9%		14,3%		18,9%		29,2%

4.2.5. Az adományozók

Az észak amerikai felsőoktatás forrása között jelentős szerepe van az adományozóknak.

A jótékonsági motivációt elemző közgazdasági és szociológiai szakirodalom két megközelítése ismert az adományozó motivációinak magyarázatára (Czike-Kuti 2006).

Az egyik szerint az adományozási döntések indítéka valamilyen *egyéni érdek*; számtalan ilyen lehet, pl.

- a személyes haszonfüggvény (pl. olyan szolgáltatások támogatása, amelyet az adományozó maga is igénybe vesz),
- státusteremtés, a társadalmi tekintély kivívásának szándéka,
- pszichológiai szükségletek, amelyeknek a kielégítését a jótékonsági akciók hatékonyan szolgálhatják,
- a másoknak nyújtott segítségéből fakadó jóérzés és belső elégedettség – azaz az adományozás, mint az önmegvalósítás eszköze.
- Szintén jól ismert jelenség a részvét és szolidaritás, engesztelő áldozat a lelkiismeret megnyugtatóására, és
- a szorongások enyhítésének és a pozitív önkép fenntartásának igénye.

A másik szerint a jótékonsági magatartás alkalmazkodás annak a szűkebb-tágabb közösségnek a normáihoz és követelményeihez, amelynek az adományozó tagja, vagy amelyhez tartozni szeretne. Az elmélet lényege a szocializációs folyamat és az emberek társadalmi beágyazottsága és a társadalmi tőke. Ebben a megközelítésben a jótékonsági magatartás magyarázatának az olyan tényezők a meghatározói, mint

- a „kapcsolati kötelezettség”,
- az „események kötelezettség”,
- a „valahová tartozás szükséglete”,
- a szülői és környezeti minták.

A hazai oktatásban az adományok szerepe kicsi. A magán adományok nagyságrendjéről a nonprofit szektor bevételei alapján alkothatunk képet. A nonprofit szektor hazai részesedése meglehetősen szerény. Az önkéntes alapú magánadományok éves nagyságrendje, nagyjából a GDP 1 %-át tette ki kétezres évek elején. Ezen belül az oktatási célok közel 13%-ra rúgtak, tehát oktatási célú adományok nagyjából a GDP 0,1%-át tették ki, ami a költségvetési összes oktatási ráfordításainak (ami a GDP 5%-a körül mozog), mintegy félszázad része.

2018-ban a személyi jövedelem 1%-os felajánlásából a „technikai számos kedvezményezett” között egy olyan szerepelt, amelyiknek van valamilyen oktatási kötődése: a „Nemzeti Tehetség Program”¹¹⁷ kiemelt költségvetési irányzat, ami közel 290 ezer felajánlótól mintegy 1,4 milliárd forintot kapott.

Az „Szja 1%-os felajánlásban részesült regisztrált, valamint technikai számos kedvezményezett” 2018-as névsorát átnézve lényegében minden egyetem és főiskola szerepel abban. Ezek összege azonban ritkán haladja meg a 1 millió forintot (pl. az Universitas-Győr 3,6 millió forintot kapott; a Közép-Európai Egyetem 2,3 milliót; a Semmelweis; a Pécsi Tudományegyetem 1,5-1,5 milliót). Ugyanakkor szinte mindegyik felsőoktatási intézménynek több célja, szervezete, alapítványa stb. szerepel a kedvezményezettek között, azonban az egy-egy intézmény által összesen kapott legnagyobb összeg sem éri el az intézmény költségvetésének 0,1%-át.¹¹⁸

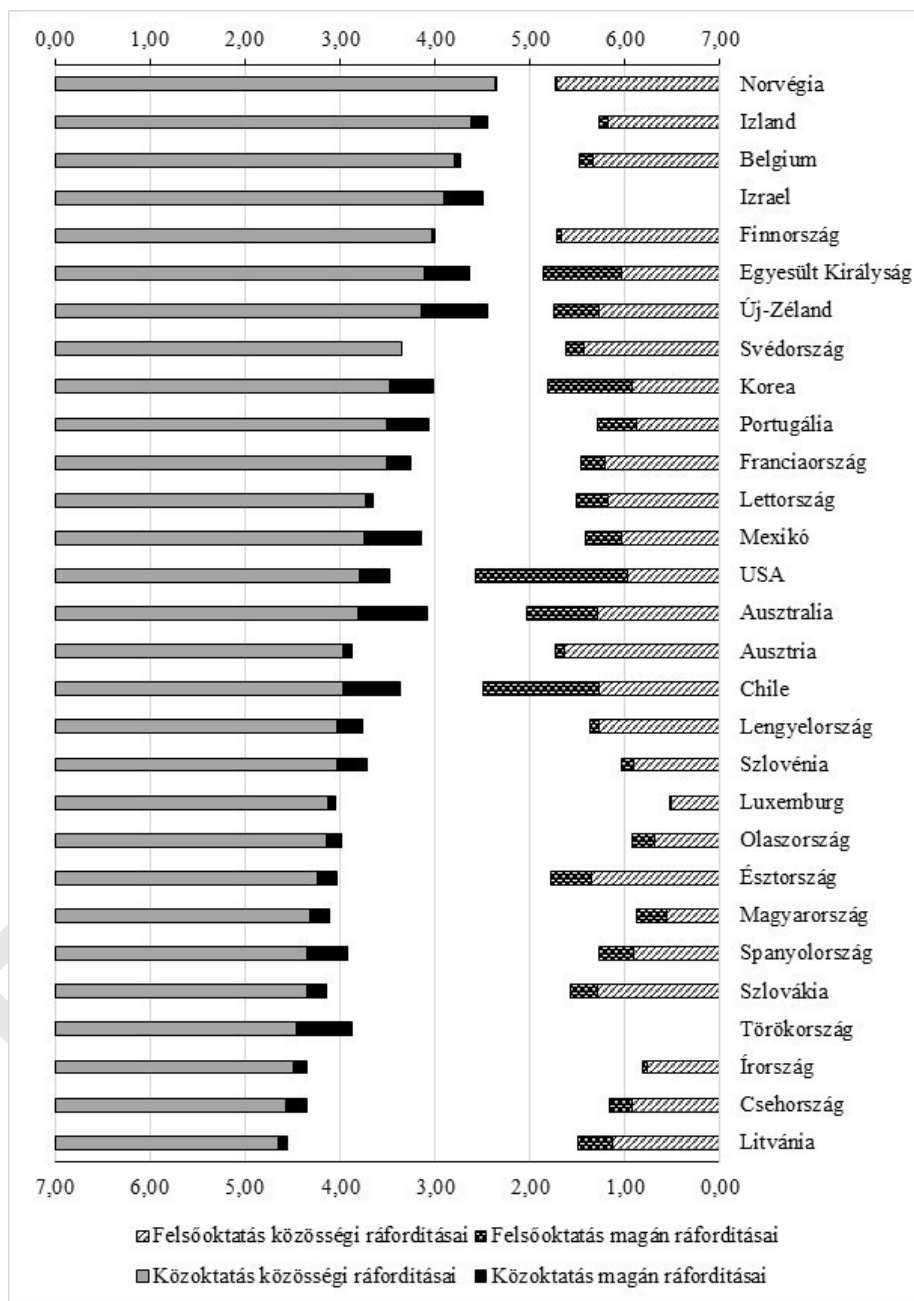
¹¹⁷ A Nemzeti Tehetség Programot 126/2008. (XII. 4.) OGY határozat hozta létre. Jelen könyv írásakor jelent meg a legfrissebb cselekvési programja (1686/2018. (XII. 17.) Korm. határozat

¹¹⁸ Azonban olyan angolszász ország, mint Ausztrália, ahol ennek nagyobb hagyományai vannak, sem több a magánadomány mint 1,5% (Rohayati et al. 2016).

4.2.6. Az oktatás forrásainak megoszlása

Az, hogy egy ország mennyit fordít az oktatásra, függ az ország gazdagságától, a gyermekek számától, az ország oktatáspolitikájától és a társadalom, az egyének preferenciáitól.

Abban is jelentős különbségek mutatkoznak az országok között, hogy az oktatási kiadások hogyan oszlanak meg a közösségi és a magánforrások között.

4-4. ábra: A közösségi és a magánkiadások aránya a GDP-hez képest a közoktatásban és a felsőoktatásban, 2015-ben

Forrás: Education at a Glance 2018

Az Egyesült Államokban az állami egyetemek költségvetésének 8%-át tette ki a magán adomány (private gifts) 2013-ban (Urahn S. K.-P. Conroy 2015).

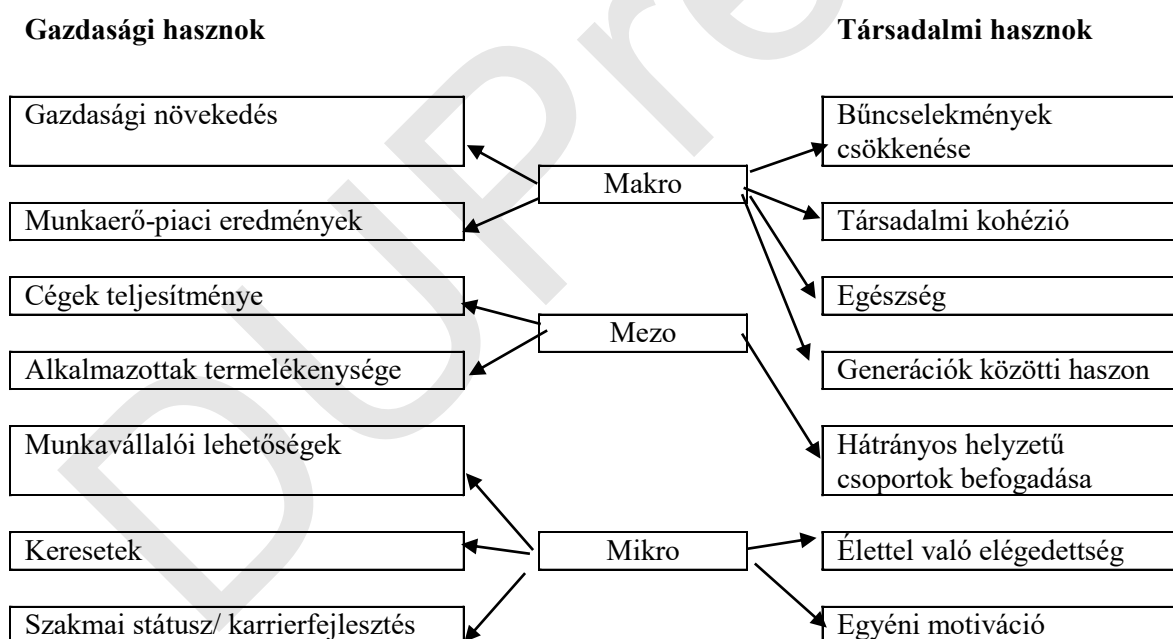
Az országok túlnyomó többségében mind a közoktatást, mind a felsőoktatást támogatja az állam. Azokban az országokban, amelyeknek a közoktatásában magas a magánforrások aránya, ott általában a felsőoktatásban is magas.

2015-ben a közösségi ráfordítások tekintetében a magyar közoktatás az utolsó harmadban helyezkedik el az OECD országok sorában, a magán ráfordításait tekintve pedig a középmezőny közelében található. A felsőoktatás közösségi ráfordításait illetően Magyarország –az adatközlő 27 ország között –az utolsó előtti, a magánráfordítások arányát tekintve pedig előlről az ötödik. A hazai felsőoktatás közösségi finanszírozását tekintve és a finanszírozás terjedelmét illetően is Magyarország az egyik legszerényebb az OECD országok között.

4.2.7. Az egyes aktorok haszna

Fox-Fieldsend (2018) alapvetően a felnőttképzés megtérülésével foglalkozó tanulmánya két ábrán foglalja össze az „emberbe történő befektetés” hasznait. Az első ábra (4-5. ábra) „teljes megtérülési képet nyújt”, amelynek célja a gazdasági és társadalmi előnyök kölcsönhatásának megértése.

Ez az ábra annyival mutat többet az eddigieknél, hogy megjelenít olyan társadalmi hasznokat, amelyekről eddig nem volt szó, mint például a generációk közötti hasznok, vagy az étellel való elégedettség.

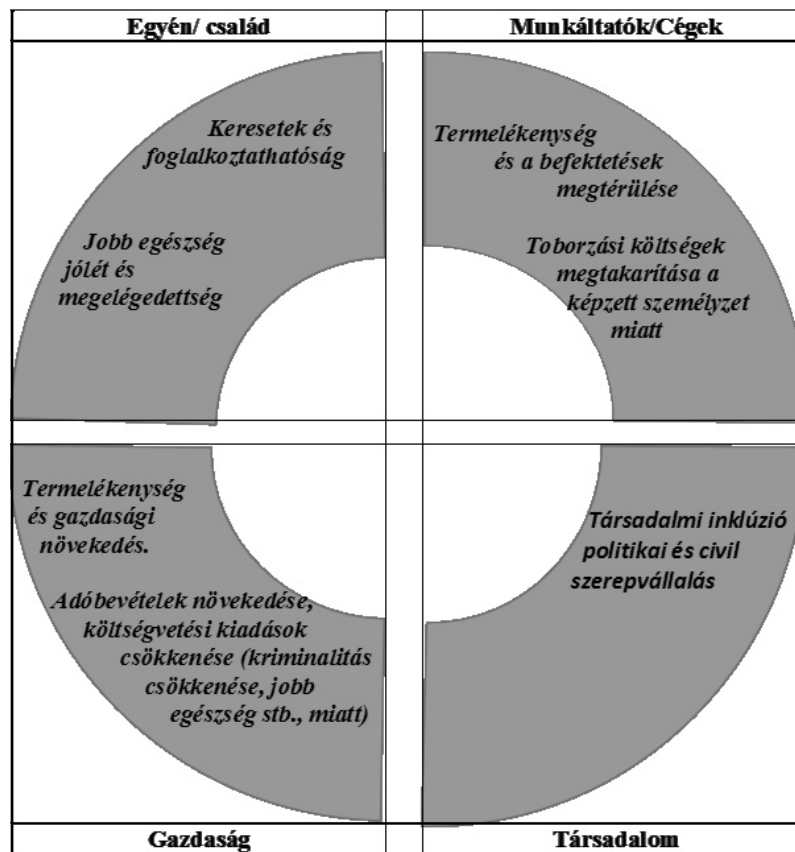

4-5. ábra: Az oktatási befektetések megtérülésének területei

Forrás: Fox-Fieldsend (2018:18)

A második ábra talán még szemléletesebb (4-6. ábra), mivel összefoglalja, hogy az egyes aktorok (egyén, munkáltató, gazdaság és társadalom) számára hogyan térül meg a képességekbe történt befektetés.

Ez is hoz néhány új elemet az eddig felsoroltakhoz képest, például a munkaadók hasznai között.

4-6. ábra: A képességekbe történő befektetések megtérülése

Forrás: Fox-Fieldsend (2018:18)

Bármelyik ábrára is tekintünk, megerősíti a fejezetben elmondottakat: az oktatás minden aktornak (az egyénnek, illetve családjának, a munkaadóknak, a gazdaságnak és a társadalomnak) jó befektetés.

4.3. A finanszírozás módszerei

Az oktatás finanszírozásának tisztán piaci formája az egyén teherviselése. A képzés közvetlen és közvetett költségeit az egyén vagy a szülő – esetleg más hozzátartozó – viseli munkajövedelméből vagy más jövedelmeiből, ill. megtakarításaiból. A társadalom az iskolakötelezettség alatt elvárja a szülői, eltartói teherviselést. Az ezt követő oktatási részvétel költségeinek viselésében azonban eltérőek egyes országok szokásai. Az országok túlnyomó többségében általánosan elvárt a gyermek egy bizonyos életkoráig a tanulmányaival járó költségekhez történő szülői hozzájárulás. Van olyan kultúra, ahol ez az iskoláztatás legvégéig kiterjed, van olyan, ahol a felnőttkor kezdetéig, s van olyan ahol ennél rövidebb ideig. Más oldalról ez a hozzájárulás alapvetően összefügg a szülő, eltartó anyagi helyzetével, az ország gazdasági fejlettségével és a társadalmi szokásokkal. Minél gazdagabb egy család annál hosszabb ideig tudja és szokta finanszírozni a gyermeke tanulását. És minél gazdagabb, fejlettebb egy ország, annál több ilyen család, eltartó van.

A legtöbb országban az állam hozzájárul az egyén oktatási költségeinek viseléséhez. Ennek aránya általában annál nagyobb, minél alacsonyabb iskolaszintről van szó. (De ez az iskola előtti ellátásra – az óvodára és a bölcsődére – nem feltétlenül igaz.) Az alapfokú oktatás és az alsó középfokú oktatás szinte minden országban államilag erősen támogatott. A felső középfok és a felsőoktatás valamivel alacsonyabb arányban, de ugyancsak támogatott a fejlett országokban a felnővekvő nemzedék esetében.

4.3.1. Az oktatás társadalmi, gazdasági integrációja

Az állam oktatási szerepvállalása elég általános a világ országaiban. Sőt ez a szerepvállalás nem csak állami finanszírozást jelent, hanem az országok igen nagy részében állami szolgáltatást is. Tehát az állam nem egyszerűen csak finanszírozza az oktatást végző szervezeteket, hanem ezen oktatást végző szervezetek kisebb-nagyobb részét maga hozza létre.¹¹⁹

A közintézmények ugyanakkor messze nem működnek piac-hatékonyan. Az oktatás társadalmi, gazdasági integrációja ugyanis jellemzően redisztributív.¹²⁰ A redisztributív integrációban nem hatnak az „éhség és a nyereség motívumai” (mint Polányi írja), illetve ahol az éhség vagy a nyereség motívumai mégis hatnak, más erős motívumokkal keverednek. Az így kialakult társadalmi motívumok azok az ösztönzők, amelyek révén az integrált tagok igazodnak a jóváhagyott magatartáshoz.¹²¹ (Polányi 1976)

Minden társadalmi integrációra igaz az, hogy az integrált aktorok legfontosabb motívuma a társadalmi elismertség, érvényesülés, a társadalmi rang és tekintély. A piaci gazdaságban az aktorok minden társadalmi célja mint gazdasági cél jelenik meg, és így a fenti alapmotívumok gazdasági motívumokká válnak.

¹¹⁹ Itt most nem teszünk különbséget a központi állam és a "helyi állam", azaz a városi, megyei önkormányzat között.

¹²⁰ Az oktatás társadalmi, gazdasági integrációja alatt azt értjük, hogy az oktatás a gazdaság más részeivel, szervezeteivel milyen kölcsönös összefüggésben áll, s e kölcsönkapcsolatok milyen következménnyel járnak a felsőoktatás működésére. Az itt használt fogalmak (a társadalmi, gazdasági integráció a reciprocitás, a redisztribúció, az árucseré) definíciója már a korábbi fejezetekben megtörtént.

¹²¹ "Az ösztönzők nagyon változatos forrásból erednek, mint amilyen a szokás és hagyomány, a vallási előírások és a politikai hűség, a jogi kötelezettség és az uralkodó, a közösség vagy a céh által felállított szabályzat. Rang és státusz, jogi kényszer és a büntetéstől való félelem, közelsímerés és egyéni hírnév biztosítják, hogy az egyén kivegye részét a termelésből. A nyomortól való félelemnek és a nyereségvágynak nem kell teljesen hiányoznia." (Polányi 1976: 133)

A redisztributív integrációban az aktorok motívuma meghatározó módon a társadalmi központ elvárás-rendszeréhez történő igazodásban ragadható meg¹²². Az aktorok motivációs rendszerében - a központi elváráshoz igazodás mellett - a társadalmi presztízszük, elismertségük megtartására, növelésére való törekvésük játszik meghatározó szerepet. E motivációjuk kielégítettségi szintjét a központ által rendelkezésükre bocsátott feltételek nagyságán mérik. Így az aktorok e feltételek, tényezők iránti igénye korlátlan. Ugyanakkor az aktorok teljesítményét társadalmi, közösségi, szakmai normák (elkötelezettség, hagyományok stb.), a büntetéstől való félelem, a nyugalomra (a zavarok, fennakadások elkerülésére) való törekvés határozzák meg. Így a rendelkezésükre bocsátott feltételekkel messze nem a piaci integrációban értelmezhető gazdasági racionalitás alapján "gazdálkodnak".¹²³

A redisztributív integrációban az aktorok a központ célkitűzéseinek megfelelően, az általa meghatározott arányok szerint tevékenykednek. Így az integrált aktorok alapvetően csak a központon keresztül állnak kapcsolatban egymással: az aktorok között mind vertikálisan, mind horizontálisan csökevényes az együttműködés. Minden aktor tevékenységének komplexitására törekszik, a másikkal történő munkamegosztás helyett. Más oldalról a redisztributívan integrált szolgáltatók tulajdonképpen a redisztributornak szolgálnak, – a szolgáltatás tényleges igénybe vevői sokkal kevésbé befolyásolják magatartásukat, mint piaci integráció esetében, ahol a szolgáltatók ki vannak szolgáltatva a vevők döntéseinek.

A redisztributív módon integrált közintézmények – így az oktatás – piachatékonyságát, kvázi piaci finanszírozási megoldásokkal lehet javítani a közgazdasági elméletek szerint.

A kvázi piaci megoldások jellemzője az, hogy az intézményeket szolgáltatásuk alapján, mintegy piaci árbevétel szerűen finanszírozzák. Az oktatás esetében ez azt jelenti, hogy az intézmények működésükhöz a finanszírozást az oktatott hallgatólétszámmal arányosan, mintegy a hallgatók helyett az állam által fizetett kvázi tandíjjal, és/vagy teljesítményük mérhető mutatói alapján történik.

Ezeknek a kvázi piaci finanszírozási megoldások a hetvenes évek közepén kerültek előtérbe. A jóléti államokban felhalmozódott gazdasági nehézségek az államot terhelő kiadások korlátozását kényszerítették ki.¹²⁴

Az oktatási rendszerek finanszírozásában erősödött a fentebb említett teljesítményarányos és piacmodellező finanszírozás, és nőtt az intézményi gazdálkodás önállósága. Az állam a források csökkentésével, a helyi végrehajtás önállóságával párhuzamosan, más források bevonására is ösztönözni akarta a végrehajtásért felelős szervezeteket. Ez természetesen az irányítási rendszerének átalakulását is maga után vonta.

A központi kormányzat közvetlen, direkt beavatkozásait az indirekt, összehangolást szolgáló beavatkozások váltják fel. A koordináció, a finanszírozás-politikán keresztül történő szabályozás a kormányzati irányítás meghatározó elemévé válik. Az állam feladata egyre inkább a pénzügyi koordináció és a megrendelői szerep. Az így erősödő önállóság azonban csak akkor lehet eredményes, ha párosul a társadalmi kontrollal. Ezt kívánja érvényesíteni az

¹²² A redisztributív integrációban a társadalom aktorainak és tevékenységeinek arányát az irányító központ hozza létre és fejlesztési elképzelései alapján hozza létre újra. Ez azt jelenti, hogy a tevékenységek és aktorok ezen arányaihoz, ill. új arányaihoz szükséges feltételeket a központ osztja el, ill. osztja újra.

¹²³ Amit az aktor a központtól kap, azt feltétlenül fel kell használnia, hiszen ha megmarad, akkor a következő osztásnál nem kap többet, vagy legalább ugyanannyit, s így pozíciója csorbul.

Ebben az értelemben tehát a társadalmi aktorok, szervezetek részint a korábbi részesedésük növelésére, de legalább megőrzésére (ami a rendszer struktúráját konzerválja), részint a kapott feltételek teljes felhasználására törekcszenek. A kibocsátások és a felhasznált feltételek összefüggése így gazdaságilag alig értékelhető. Kialakul a "lyukas zsák" hatás, – a redisztributív módon integrált szervezetek kibocsátásaikat egyre nagyobb ráfordítással érik el, és a fejlesztési többlet-ráfordításokat is észrevétlenül, hatás nélkül nyelik el

¹²⁴ A kiadások növekedését a megemelkedett munkanélküliség, s így az ellátásból adódó egyre nagyobb ráfordítási igények, a népesség öregedése és a nyugdíjbiztosítási rendszerek felfutása, a növekvő nyugdíj- és egészségügyi ellátási kiadások, továbbá a helyi önkormányzati és a központi – pl. közoktatási, felsőoktatási, kutatási, katonai – közösségi finanszírozási igények növekedése okozták.

elszámoltathatóság követelménye, ami azt igényli, hogy a kiadások egyezzenek meg az elfogadott költségterv előirányzataival, és az eredményei feleljenek meg a finanszírozó által elfogadott célokkal.¹²⁵

A másik fontos követelmény az átláthatóság,¹²⁶ ami azt jelenti, hogy az intézmény irányításáról és működéséről valamennyi információ, minden érdeklődő számára hozzáférhető legyen.

4.3.2. Az oktatás finanszírozás-politikája és az állam finanszírozási módszerei

Az oktatás állami támogatásának több módszere van:

1) Az egyik a közvetett finanszírozás, ami azt jelenti, hogy nem az oktatási intézményeket finanszírozza az állam, hanem a tanulókat. Így az intézmények működésének alapvető forrása a tandíj. (Emellett egyéb fontos források, például a kutatási megrendelések és pályázatok, valamint, az adományok stb.).

Az állam a tanulók, illetve hallgatók tanulmányi kiadásainak finanszírozásához többféle módon járulhat hozzá. Az egyik közismert módja az ösztöndíjak folyósítása, a másik a diákhitelezés¹²⁷. Az oktatás állami támogatásának lehet olyan formája is, hogy a tandíjat, illetve egyéb oktatási kiadásokat a személyi jövedelemadóban kedvezményezik. (Ezt a módszert inkább a felnőttképzésben használják.) Egy további lehetőség a voucherrel (oktatási utalvánnyal) történő finanszírozás.

Az oktatási utalvánnyal történő oktatásfinanszírozás legismertebb teóriáját Milton Friedman írta le (Friedman-Friedman 1998), de más szerzők (pl. Atkinson 1988) is ismertek.

"Az utalványos terv egyszerű és hatékony lehetőség arra, hogy a szülőknek nagyobb választási szabadságot adjon, miközben megtartja a jelenlegi pénzügyi forrásokat. Tegyük fel, hogy gyermekünk állami általános iskolába jár. Általában országszerte ez az adófizetőknek évente 2000 dollárjába került 1978-ban minden beiratkozott gyermek után. Ha kivesszük a gyermekünket az állami iskolából és magániskolába küldjük, az adófizetőknek mintegy 2000 dollárt takarítunk meg, de semennyi részt nem kapunk ebből a megtakarításból, csak amennyit minden adófizető kap, mely ez esetben legfeljebb néhány centnyi adójóváírást tesz ki. Magántandíjat kell fizetni az adón felül, és ez erős ösztönző, hogy gyermekünket állami iskolában tartsuk. Tegyük fel azonban, hogy a kormány azt mondja: >>Ha mentesít minket gyermekének oktatási költsége alól kap egy utalványt, egy papírt meghatározott pénzüsszegekről, amit csak és csakis akkor válthat be, ha ezt gyermekének iskoláztatására fordítja egy jóváhagyott iskolában.<< A pénz összege lehet 2000 dollár, vagy kisebb összeg is, mondjuk

¹²⁵ Az Európai Központi Bank így fogalmaz az elszámoltathatóságról: „Az elszámoltathatóság úgy értelmezhető, mint a független központi bank azon jogi és intézményi kötelezettsége, hogy világosan és alaposan bemutassa az európai polgároknak és választott képviselőiknek az általa hozott döntéseket, lehetővé téve a központi bank felelős működésének vizsgálatát céljai elérése tekintetében. Az elszámoltathatóság ily módon a központi bank függetlenségének fontos, egyenrangú párja.” Európai Központi Bank 2004. évi éves jelentés, 148. old. <http://www.ecb.int/pub/pdf/annrep/ar2004hu.pdf>

Az elszámoltathatóságnak biztosítása, hogy a kiadások egyezzenek a tervszámokkal, és a jelentkező eredmények (outcomes) hozzájáruljanak a kormányzati célkitűzések teljesüléséhez (Dr. Kovács Árpád, ÁSZ-elnök. In: A közfinanszírozás hatékonysága, mint nemzeti versenyképességi tényező. Győr, 2004. január 20. icegec.hu/hun/rendezvenyek/lezarult/PPP/Dr_Kovacs_Arpad.ppt.)

¹²⁶ „A fiskális transzparencia az állam pénzügyeinek legszélesebb értelemben vett átláthatóságát jelenti, beleértve a fiskális politika célkitűzéseinek áttekinthetőségét, működési mechanizmusainak világos szabályozását és a fiskális információk megbízhatóságát, időben történő közlését.” (Kiss 2003:96)

¹²⁷ Az oktatási hitelrendszerek nagyobbik része tulajdonképpen kvázi hitelrendszer – azaz lényegében az állam által működtetett, fenntartott (gyakran a pénzügyi intézményileg is elkülönült) rendszer. Ennek okainak elemzése messze vezetne, – nyilvánvalóan összefügg a tőkepiaci tőkéletlenségekkel (lásd erről pl. Friedman-Friedman 1998).

1500 vagy 1000 dollár. Így megoszlaná a megtakarítás ön és a többi adófizető között. (...) A szülőknek meg lehet és meg kell engedni, hogy az utalványokat (...) ne csak a magániskolákban, hanem más állami iskolákban is felhasználhassák." (Friedman – Friedman 1998:163-164) Ennek a finanszírozás egyik előnye az, hogy költségmegtakarítással jár, miután nem az adókon keresztül történik a pénzfolyósítás.¹²⁸ A másik előnye, hogy ösztönzi a közvetlen egyéni, szülői hozzájárulás növekedését (Friedman-Friedman 1998:165).¹²⁹ És a legfontosabb előnye a szerzők szerint, hogy az oktatási szolgáltatók között verseny alakul ki, ami mind a minőséget, mind a hatékonyságot előmozdíthatja. A tandíj egyben megnöveli a tanulók pénzügyi kockázatát is, és ezzel tanulmányi erőfeszítéseik növelése irányában hat.

Mindezen előnyei ellenére az európai fejlett országok finanszírozásában alapvetően csak a felnőttoktatásban, és ott is csak korlátozottan alkalmazzák.

Miért?

A közösségi választások elméletének egyik neves képviselője *Hirschman Friedmantól* eltérően nem gondolja úgy, hogy a piac mindent megold. Hirschman elismeri, hogy „a legtöbb közszolgáltatás ellátása nincs kitéve a ’piac törvényeinek’, a termelés hatékonyságának és minőségének megőrzésével kapcsolatos problémák óhatatlanul felmerülnek. E problémák kezelésének egyik nyilvánvaló módja a piaci nyomás valamilyen módon történő bevezetése a közügyi ellátás területén.” (Hirschman 2000: 98-99) Megállapítja, hogy erre a piaci megoldásra „az oktatástól az olcsó lakáson át bizonyos egészségügyi szolgáltatásokig, a jegyrendszer [voucher] merült fel megvalósítható alternatívaként. Szerinte azonban a jegyrendszerek „az alapszintű oktatás esetében akár alkalmatlannak is bizonyulhatnak, mivel a társadalom szempontjából kívánatos a termék bizonyos mértékig egységes színvonala, függetlenül az egyéni preferenciáktól. Ilyenkor a termék minőségének biztosításához a megtartásához a beleszólás szolgáltató fontos alternatív stratégiát.” (Hirschman 2000:100) Sőt Hirschman azt is hangsúlyozza, hogy az oktatás és az egészségügy területén a kivonulás, tehát a szolgáltató elhagyása és másik szolgáltató igénybe vétele veszélyes is lehet a közszolgáltatás egészére. Mint egy korábbi könyvében írja (Hirschman 1995). „A szülők, akik gyermekeiket nyilvános iskolából magániskolába küldik, döntésükkel hozzájárulnak a közoktatás színvonalának további hanyatlásához.” Sőt azt is hozzáteszi, hogy „a közoktatás minősége ugyanis mind a szülők, mind a gyermekek életét befolyásolja az adott közösségben, s ha a közoktatás minősége romlik, akkor ez olyan költségekkel járhat, amelyek semmissé teszik a gyermek magániskolába küldéséből fakadó előnyeit”(Hirschman 1995:108). Végül is Hirschman elveti az oktatás jegyrendszerrel történő piacosítását lényegében annak polarizáló hatása miatt, s az oktatás olyan sajátosságai miatt is, mint a szolgáltatóhoz való hosszabb tartozás előnye, vagy a próbavásárlás megvalósíthatatlansága.

A közvetett finanszírozás és az önfinanszírozás között van egy további lehetőség a tandíjhitellel történő finanszírozás, ami annyiban jelent állami tehervállalást, amennyiben a tandíjhitelt az állam garantálja, vagy esetleg kisebb-nagyobb mértékben kondicionálja. Ezt a rendszert elsősorban a felsőoktatás esetében, illetve a felnőttképzés esetében alkalmazzák leginkább. A felsőoktatás finanszírozás tandíjhitellel – állami finanszírozás helyett magánforrás-bevonással – történő finanszírozási modelljének egyik legismertebb teoretikusa Nicholas Barr (lásd pl. Barr 2012). A hallgatói hitellel kapcsolatos ellenérvek azt hangsúlyozzák, hogy kevésbé segíti az alacsonyabb gazdasági státuszú és jövedelmű rétegek felsőoktatásba kerülését, valamint hogy eltorzítja a felsőoktatás iránti keresletet, hiszen a drága hosszú képzések választása ellen hat. Előnyeként szokták említeni, hogy ugyanakkora állami

¹²⁸ Mint Friedmanék írják: „/.../ az azonos minőség költsége kétségtelenül nagyobb, ha a költségeket közvetve adókon keresztül fizetik, mint amikor közvetlenül fizetnek az iskoláért” (Friedman-Friedman 1998: 164). Ezt a szerzők elsősorban az utalványos finanszírozásra vonatkoztatva írják, de nem nehéz belátni, hogy minden közvetett finanszírozásra igaz.

¹²⁹ A szerzők szerint ez abban az irányban hat, hogy növekszenek az oktatási források.

kondícióval lényegesen több hallgató hitele támogatható, mint ugyanannyi pénzből nyújtott ösztöndíjjal. Az ösztöndíjjal azonos létszám esetén állami kiadáscsökkenéssel és így az adófizetők tereinek csökkenésével jár (Majer 2002).

Egy sajátos lehetőség, ami Magyarországon is felmerült a diplomás adó rendszer, aminek a lényege, az, hogy a felsőoktatásban végzettek többletadót fizetnek, mintegy utólagos tandíjként.¹³⁰ Ennek egyik fontos előnye, hogy igen gyorsan bevezethető, s igen gyorsan teljes bevételt eredményez – feltételezve, hogy nem felmenő rendszerben vezetik be (a tandíjhitellel szemben, amelynek visszafizetése évtizedekig tarthat.) Hátránya, hogy „oly mértékben betagozódik az államháztartásba, hogy megakadályozza az átláthatóságot és az önfenntartó működés ellenőrzését”. Az adórendszer nagyon hosszú ideig tartó stabilitását és változatlanságát feltételezi, miközben az adórendszer valójában kormányról-kormányra változik. Nem igazán képzelhető el, hogy olyan diplomás adó legyen, amely az elvégzett szakok ráfordításait és/vagy esetleg a képzés intézményenként különbségeit is leképzi - azaz a diplomás adó „nem tükrözi a képzés értékét és nem generál versenyt az intézmények között” (Berlinger 2003:55-56).

2) A másik állami finanszírozási forma, az oktatás közvetlen finanszírozása esetében az állami támogatást közvetlenül az intézmény kapja. Ennek több formája létezik.

Általánosan alkalmazott, hagyományos módszer az inputfinanszírozás (néha tárgyalásos intézményfinanszírozásnak is nevezik¹³¹). Ez a feladatok ellátásához szükséges, elvileg normázott, gyakorlatilag kialakított és engedélyezett inputok költségeit (személyzet száma és bére, működési – víz, gáz, villany stb. – költségek, eszközbeszerzés stb.) fedezi. Ennek egyik változata a „zéróalapú” költségvetési tervezés, amelynek lényege az, hogy az intézmények évről-évre megindokolják („nulláról építik fel”) minden költségvetési tételüket.¹³² Ezt csak új intézmények első költségvetésének megtervezésénél használják, ha használják egyáltalán.

Az inputfinanszírozás alapproblémája az, hogy az intézményi teljesítmények, eredmények, a szolgáltatási minőség, valamint a támogatás között nincs összefüggés. A finanszírozás ugyanis vagy a tényleges, vagy kialakított inputok alapján történik és nincs köze ahhoz, hogy a finanszírozott feladat végrehajtása mennyire eredményes, mennyire hatékony.

A költségmúlt alapján történő finanszírozás esetében, (gyakran nevezik bázis alapú finanszírozásnak is) a költségvetés tervezése, az előző év(ek) költségvetéséből indul ki, s a feladatváltozások (létszám, létesítmény, tevékenység stb. bővülés, vagy szűkülés) valamint az infláció figyelembevételével történik. A tevékenység eredményességét, hatékonyságát ez a finanszírozás sem veszi figyelembe.

Ezt a hiányosságot igyekszik eliminálni a kvázi piaci finanszírozás. Az állami kvázi piaci finanszírozásnak is több fajtája van. Az egyik fajtája a normatív finanszírozás (normative per capita funding), illetve a képletszerinti finanszírozás (formula funding), ami nem csak a hallgatólétszám alapján folyósítja a támogatást.

A normatív finanszírozás esetében a tanulólétszám alapján illetve egy vagy néhány (összevont szakirányra) vonatkozó normatíva alapján határozzák meg az intézmény (vagy fenntartójának) költségvetését. Lényegében olyan mintha a tanulók tandíját az állam fizetné ki közvetlenül az intézménynek, illetve fenntartójának – ezért is nevezik piacmodellező finanszírozásnak. (De rögtön tegyük hozzá, hogy ez a kvázi tandíj messze nincs ugyanolyan

¹³⁰ Ez a módszer tulajdonképpen nem ebbe a pontba való, mivel itt arról van szó, hogy az állam hogyan szedi be azt az adót, amivel végül is közvetlenül az intézményeket fogja támogatni.

¹³¹ McDaniel (1997) a következő finanszírozási módszereket különbözteti meg: az alkudozási modell, a tervezési modell, az input-irányított modell, az output-irányított modell, a harmadik fél által történt finanszírozás, a fogyasztói utalvány rendszere, és egyéb technikák, mint pl. a pályázatás, illetve a kevert modellek.

¹³² Gyakorlatilag ahol bevezették, ott mára lassan elhalt. Mint Osborne és Gaebler írja: „a gyakorlatban túlzottan időigényesnek és túl sok papírmunkát igénylőnek bizonyult. Ugyanakkor a vezetők túlföntül is könnyen tudták manipulálni a rendszert. A legtöbb helyen ez a rendszer önsúlyánál fogva halt el”. (Osborne – Gaebler 1994:129)

gazdasági és motivációs hatással mintha valódi tandíj lenne, mivel részint a hallgatók nem rendelkeznek felette, részint az intézmények nem a szolgáltatást igénybe vevőtől kapják a pénzt, – így a vevői szuverenitás nem érvényesül.)

Az állami kondíciókat a teljesítménnyel, a hatékonysággal és más tényezőkkel (pl. minőség stb.) összekötő finanszírozási forma a képletszerinti finanszírozás. Ennek lényege, hogy a finanszírozás olyan képlet alapján történik, amely az oktatáspolitikai által fontos tényezők mérhető egységeihez szabja a támogatást. Ennek a finanszírozásnak a figyelembe vett tényezők aspektusából számtalan formája alakult ki a nemzetközi gyakorlatban.¹³³ Az alapján, hogy melyik a legdominánsabb figyelembevett tényező meg szoktak különböztetni pl. hallgatólétszám alapú vagy pedagógus alapú képleteket. A képlet figyelembe veheti a felvett, az összes, vagy a végzett hallgatólétszámot, (vagy ezek kombinációját), épülhet a leadott óraszámra, vagy kreditekre. Figyelembe veheti a képzés infrastruktúra-működtetési feltételeit (bevilágított négyzetméter, fűtött légköbméter stb.), a képzésbe vont speciális hallgatók számát, vagy arányát, stb.

3) Az állami finanszírozás fontos eleme a feladat-, a projekt- és a programfinanszírozás, ami gyakran egymás szinonimájaként, néha egymástól eltérő fogalmakként használnak.

A feladatfinanszírozás azt jelenti, hogy a finanszírozott „feladat végrehajtása időben is lezárhatóan értelmezhető. Ez történik például bizonyos állami fejlesztési, beruházási programok esetén. A céltámogatások is olyan pántlikázott pénzek, amelyeket csak meghatározott célra, célcsoportra lehet elkölteni (...)” (Pete 1997). Tehát a feladatfinanszírozás a három fogalom közül a legtágabb, lényegében magában foglalja a program és projektfinanszírozás mellett az intézményfinanszírozás egyes (szigorúbb) formáit is.

A projekt közgazdasági definíciója: „egyedi folyamatrendszer, amely kezdési és befejezési dátumokkal megjelölt, specifikus követelményeknek – beleértve az idő-, költség- és erőforrás-korlátokat – megfelelő célkitűzés elérése érdekében vállalt, koordinált és kontrollált tevékenységek csoportja” (Lockyer-Gordon 2000:13). A projektfinanszírozás olyan finanszírozás, amely az előre, részletesen megtervezett, ütemezett projekt támogatását, annak előrehaladása szerint, az előrehaladás eredményeit mérve, kontrollálva folyósítja a támogatást.

A programfinanszírozás alatt is több mindent szoktak érteni. A programfinanszírozás leginkább használt fogalma – legalább is a tudománypolitikában és a fejlesztéspolitikában – azt jelenti, hogy nem egymástól független projekteket, beruházásokat támogatnak, hanem olyanok, amelyek komplex fejlesztési koncepcióba, ill. programba illeszkednek. De gyakran használják a programfinanszírozás lényegesen kevésbé szigorú megköttetéssel, gyakran a feladatfinanszírozás értelmében is.

A projektfinanszírozás mind a köz- mind a felsőoktatásban ismert finanszírozási forma. A felsőoktatás állami támogatása során például a kutatásfinanszírozásban használják. A feladatfinanszírozást pedig a beruházások és felújítások finanszírozása esetében. De ezen kívül az oktatásbeli tananyag, módszer, minőség (stb.) fejlesztési programok finanszírozása is használják valamelyiket. A projektfinanszírozást gyakran mint pályázati projektfinanszírozást nevesítik, s kiegészítő módszerként alkalmazzák főleg a kutatás, illetve a fejlesztés területén, valamint speciális feladatoknál. A pályázati fejlesztés és kutatásfinanszírozás között az a különbség, hogy míg az előzőnél az árverseny a cél, az utóbbinál az, hogy a rendelkezésre álló forráskeretből a tudományosan, szakmailag legígéretesebb kutatások valósuljanak meg. De a

¹³³ Gyakran az egyszerű normatív finanszírozást is a képlet szerinti finanszírozásba sorolják, hiszen a legegyszerűbb képlet az egy hallgatóra eső átlagos költség, illetve támogatás. Azonban a képlet szerinti finanszírozások egyik fontos jellemzője éppen az, hogy általában a tényleges hallgatólétszám nem szerepel a teljesítménymutatók között, hanem általában valamilyen számított létszámmal dolgoznak, amelyek olyan oktatáspolitikai szempontokat érvényesítenek, mint az elvárható végzési idő, vagy az elvárható lemorzsolódási arány stb.

nemzetközi gyakorlatban ismert olyan is, hogy a pályázati finanszírozás célja, hogy egy-egy oktatási feladattal a finanszírozó a szolgáltatást vállaló felsőoktatási intézményeket árverseny alapján bízta meg.

4) További létező – tulajdonképpen a legrégebb, a nem átlátható, nem elszámoltatható kormányzati irányítási korszakból származó – finanszírozási módszer az egyszerű, verseny nélküli, alku vagy alku nélkül, ígéret alapján folyósított támogatás. Ez a klasszikus redisztributív finanszírozás.

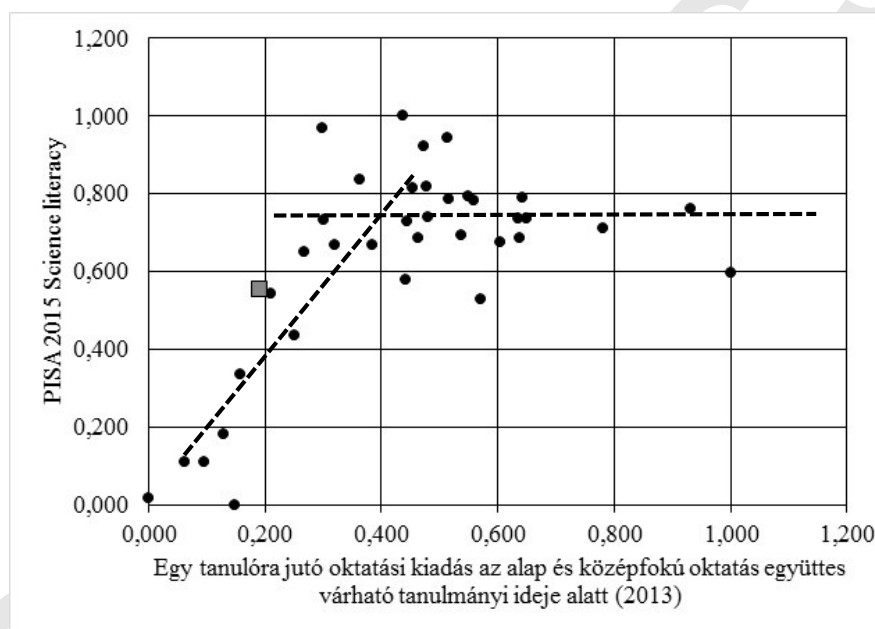
5) Az állami finanszírozásnak egy lehetséges keretformája, hogy nem egy évre szólóan határozzák meg az intézményi költségvetéseket, hanem több évre (3-5 évre), és szerződésben rögzítik azokat a követelményeket, amelyeket az intézményeknek meg kell valósítani a folyósítás érdekében.

Az oktatásfinanszírozás formáinak 20. század végi és 21. századi fejlődését az jellemzi, hogy az államok igyekeznek a piacot szimulálni és ezzel biztosítani, hogy a szolgáltatást igénybe vevők választásai, követelményei, és érdekei valamennyire érvényesüljenek. Az állami finanszírozás másik iránya az, amikor a kormányzati irányítás általános társadalmi követelményeket, a képzés minőségét, a regionális fejlesztést, valamint a szakmai és foglalkozási részpiacok keresletét és a költségmegtakarítás követelményeit érvényesíti. Az előző kormányzati megközelítés az oktatási intézmények autonómiájára épít, az utóbbi a direktív(ebb) kormányzati irányításra.

4.3.3. A közoktatás finanszírozása

a) Nemzetközi kitekintés

Elöljáróban érdemes a közoktatási ráfordítások terjedelmét és egy tanulóra vetített nagyságát megvizsgálni nemzetközi összehasonításban. A közoktatási ráfordítások szintjének alapvető jelentősége van. Magyarország 2015-ben az egy tanulóra vetített oktatási kiadásoknak az egy főre jutó GDP-hez viszonyított nagyságát tekintve az alap és alsó középfokú oktatást (tehát a mi rendszerünkben az általános iskolát) illetően a 25-27. helyen állt a harmincöt OECD országok között. És bár a középfokú oktatásban a középmezőnyben vagyunk, az összes óvoda és felsőoktatás közötti oktatási szint egy tanulóra vetített kiadásait illetően a 27. helyen állunk. Ez a ráfordítás nemzetközi összehasonlításban meglehetősen szerény, ami azért probléma mert, mint azt az OECD elemzése kimutatta, egy adott ráfordítási szint alatt a PISA eredmények romlanak (4-7. ábra).

4-7. ábra: Az egy főre jutó oktatási kiadások és a PISA2015 Science Literacy értékek kapcsolata (standardizált számokkal) – OECD (2017) 1.1 ábrája alapján saját szerkesztés (Magyarország szürke négyszöggel jelölve)

A közoktatási kiadások terjedelme mellett alapvető kérdés a finanszírozás módszere.

A finanszírozási rendszerek 2013. évre vonatkozó nemzetközi áttekintése igen sokszínű képet ad. Az egyik csoportosítási lehetőség az, hogy az állami pénzeszközök iskolákba történő átutalásának utolsó szakaszának ki a meghatározó szereplője.

- Az országok egy részénél a források nagy részét a helyi önkormányzatok osztják el (USA, Norvégia, Lengyelország, Finnország, Kanada, Lettország, Litvánia, Izland, Szlovákia, Korea, egyesült Királyság).
- Az országok másik részénél a források elosztásában a regionális, vagy állami hatóságok juttatják el az iskolákba (Ausztrália, Japán, Spanyolország, Mexikó, Németország, Belgium, Csehország, Svájc, Ausztria).

- És végül egy további csoport, ahol a források meghatározó részét a központi hatóságok osztják el (Új-Zéland, Hollandia, Magyarország, Szlovénia, Törökország, Luxemburg, Írország, Olaszország, Portugália, Franciaország, Észtország, Chile).(OECD 2017)

A támogatások felhasználási szabadságát illetően az állami támogatás háromféle lehet az OECD országok gyakorlatában:

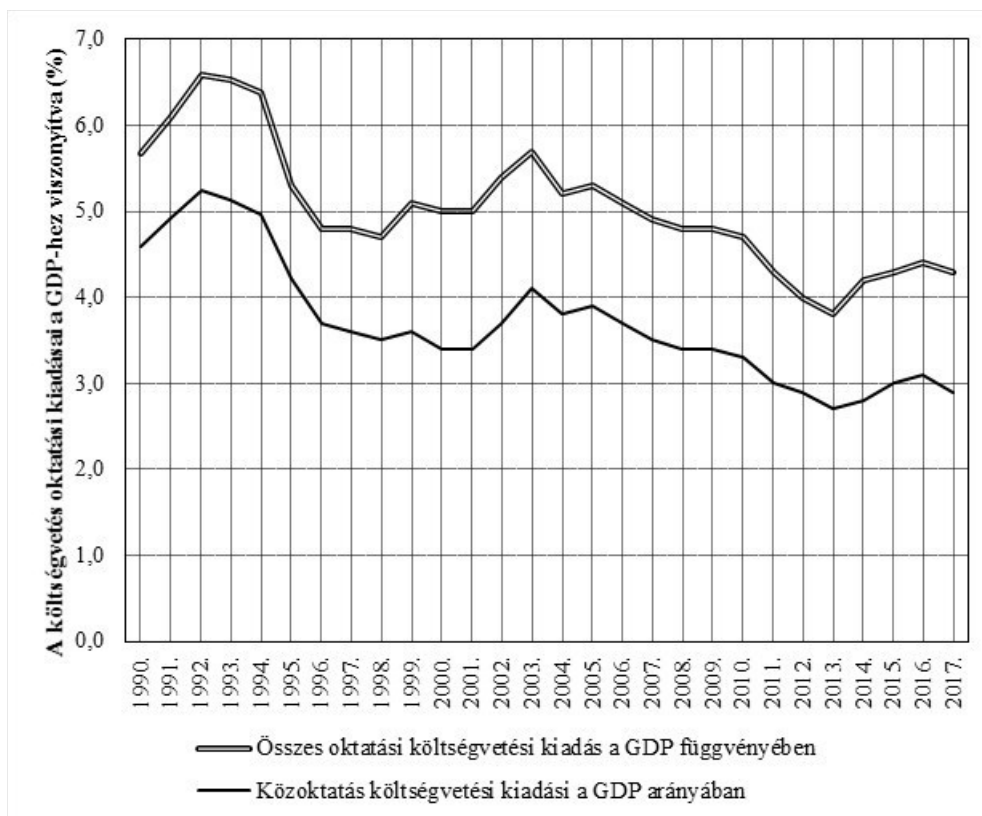
- Az egyik az egyösszegű átutalás, amelynek felhasználásáról teljes egészében helyben döntenek, azaz a helyi önkormányzat dönt.
- A blokk támogatást azzal a feltétellel folyósítják, hogy azt csak egy bizonyos típusú kiadásra, azaz folyó kiadásokra vagy beruházásokra lehet fordítani.
- Az iskola-specifikus támogatás lényege, hogy azt csak az adott célra lehet költeni, nem csökkenthető, s nincs adminisztratív mérlegelési lehetőség a különféle iskolák közötti átcsoportosításra sem (abban az esetben, ha egy helyi önkormányzat egynél több iskoláért felel). (OECD 2017)

Az iskolák támogatásának meghatározását illetően négy fő módszert lehet elkülöníteni az OECD országokban:

- Az egyik az adminisztratív mérlegelés, amely az egyes iskolák számára szükséges erőforrások mennyiségének egyedi értékelésén alapul. Noha indikátorok használatával járhat, a végleges elosztás nem feltétlenül felel meg a számításoknak, és ezeket nem minden iskolában alkalmaznák egyetemlegesen.
- A költség-kiegészítés, amely figyelembe veszik a korábbi kiadásokat a következő évre vonatkozó előirányzat kiszámításához kisebb módosításokkal, tekintettel a konkrét változásokra (például a hallgatói szám, az iskolai létesítmények, az alapanyagok árai). Ezt a módszert gyakran kombinálják az előzővel. Ezt a két módszert általában központosított rendszerekben használják.
- Az ajánlattétel és alku módszerének lényege, hogy az iskolák nyílt versenyekben pályáznak egy adott programban való részvétel révén felkínált kiegészítő finanszírozásra vagy további források igénybevétele.
- A formulafinanszírozás, amely objektív kritériumokra épül, és egyetemlegesen alkalmazott szabályt jelent annak meghatározására, hogy az egyes iskolák milyen forrásokat kapnak. Az illetékes hatóság formálisan meghatározott eljárást (egy képletet) használ az előzetesen meghatározott kritériumok alapján megállapított közpénzek szintjének meghatározására, amelyek a legtöbb esetben input-, output- vagy teljesítményorientáltak. Ezeket az előre meghatározott kritériumokat pártatlanul alkalmazzák minden kedvezményezettre (például a központi intézmény, vagy az iskola). A képletekben szereplő változócsoporthoz négyfélék szoktak lenni, 1) a hallgatólétszám és képzési szint, 2) meghatározott szükségletek figyelembe vétele, 3) a tanterv vagy oktatási program jellemzőinek figyelembevétele; és 4) az iskolai jellemzők tekintetbe vétele (OECD2017).

b) A hazai közoktatás-finanszírozás

A hazai közoktatás finanszírozásának áttekintését is a finanszírozás terjedelmével kezdjük. A közoktatási kiadások GDP-hez viszonyított aránya a kilencvenes évek első felének öt százalékos feletti arányáról a gyermekek számának csökkenése miatt a 2000-es évek elején 3,5%-ra csökkent, majd a 2003-as közalkalmazotti béremelés nyomán elérte a négy százalékos. Ezt követően azonban folyamatosan csökken, a 2010-es évek második felében 3% alá esett.

4-8. ábra: A közoktatás kiadásai a GDP-hez viszonyítva 1990–2017 között

A finanszírozás módszerét az 1990. évi önkormányzati és az 1993. évi közoktatásra vonatkozó törvények határozták meg.

A hazai közoktatás finanszírozásának a rendszerváltást követő alapvető jellemzője az volt, hogy az 1990. évi LXV. törvény a fiatalok oktatásának felelősségét a helyi önkormányzatokra ruházta, és ehhez átadta az állami iskolák tulajdonjogát. A helyi önkormányzatoknak¹³⁴ az iskolák fenntartásával, vagy más iskolafenntartókkal kötött megállapodás útján kellett a közoktatási törvényben előírt tandíjmentességet biztosítani. A törvény értelmében az állam a közoktatás feladatainak ellátásához hozzájárult, aminek mértékét az éves költségvetési törvényben kellett meghatározni. A hozzájárulásnak biztosítania kellett a létszámnormák szerinti pedagógus és egyéb személyzet bérét, pótlékait és járulékait, valamint egyéb támogatást.¹³⁵

A közoktatás finanszírozása tehát kétlépcsős volt. Az első lépcső az, ahogyan a központi költségvetés az iskolafenntartókat finanszírozta, a második lépcső az, ahogyan az iskolafenntartók az iskoláikat finanszírozták.

A központi költségvetés által az iskolafenntartók részére folyósított támogatás meghatározó része a központi a normatív támogatás volt. A normatív támogatás a fenntartótól függetlenül egységes volt, de oktatási szintenként differenciált. A normatív finanszírozás többször változott, a 2000-es évek elején több mint negyvenféle normatívával dolgozott. Ezek nagy része ún. alapnormatíva¹³⁶ volt, amelyek a támogatás négyötödét tették ki. A kiegészítő

¹³⁴ A helyi önkormányzat köteles volt gondoskodni az óvodai és általános iskolai nevelésről és oktatásról. A megyei önkormányzat pedig a közép- és szakiskolai ellátásról, a felnőttoktatásról és az alapfokú művészetoktatásról.

¹³⁵ A normatíván kapott központi támogatás szabad felhasználású volt, tehát az önkormányzat nem köteles oktatásra költeni, azonban köteles a közoktatási feladatot ellátni.

¹³⁶ Ilyen alapnormatívák voltak többek között az „Óvodai nevelés”, az „Iskolai oktatás 1-4. évfolyamokon”, az „Iskolai oktatás 5-8. évfolyamokon” az „Iskolai oktatás a 9-13. évfolyamokon” feladatok normatív hozzájárulása.

normatívák funkciója egy-egy kiemelt célfeladat támogatása volt (pl. étkezés, tankönyvellátás, fogyatékosok oktatása).

Az állam egy másik – bár lényegesen kisebb arányt képviselő – hozzájárulása az oktatáshoz a címzett és céltámogatások voltak, amelyek az iskolafenntartók beruházási, fejlesztési és egyéb célfeladataihoz nyújtottak támogatást.

További központi forrás volt az elkülönített állami alapoktól kapott támogatás. Ez elsősorban a szakképző intézményeknél volt számottevő, amelyek a szakképzési alapból kaphattak támogatást.

A működéshez még szükséges fennmaradó részt a fenntartónak saját forrásaiból kellett biztosítania.¹³⁷

A központi források aránya a kilencvenes évek közepén a közoktatás költségeinek alig több mint felét tette ki. később ez az arány az összes költség négyötödére emelkedett, mivel a közoktatási törvény azokra garanciát vállalt.¹³⁸ Az önkormányzat saját támogatásának aránya a 2000-es évek legelején tizenöt százalék alá csökkent. Az iskolák saját bevétele – ami az államháztartási törvény értelmében a fenntartó hozzájárulásának minősül – nagyjából nyolc százalék volt.

A nem önkormányzati nem állami iskolafenntartók normatív támogatása feletti részének biztosítása is az iskolafenntartók feladata volt.

Ez a közoktatási finanszírozás – az alkotmányos előírásoknak megfelelően – szektorsemleges volt (azaz független a fenntartótól), mivel a normatívakkal az állam nem az intézményeket, hanem a tanulókat a fenntartótól függetlenül finanszírozta.

Az egyházi oktatási intézmények finanszírozása esetében kezdetben csak azok az egyházi iskolák kaptak normatív támogatás feletti kiegészítést, amelyek az önkormányzatokkal közoktatási megállapodást kötöttek. Később az Oktatási Minisztérium egyre több egyházi oktatási intézménnyel kötött ilyen megállapodást, és a 90-es évek második felére már valamennyi kapott kiegészítő támogatást, ami így lényegében általánossá vált. A korábbi szektorsemleges finanszírozást ugyanis módosította az 1998 évi vatikáni megállapodás és ennek kodifikálása. Ezzel a kormány elfogadta az „egyenlő finanszírozás” olyan értelmezését, amely szerint az egyházi iskolák tanulóit a szektorsemleges állami normatívákon túl egy olyan kiegészítő támogatás is megilleti, amely megfelel az önkormányzati iskolák által saját fenntartójuktól kapott kiegészítő támogatások átlagával. A kiegészítő normatíva bevezetésével az egyházi intézmények váltak a közoktatás legbiztonságosabban finanszírozott intézményeivé, miután működésüket teljes egészében a költségvetés fizette. Ugyanakkor sem az önkormányzati, sem a többi nem állami, nem önkormányzati intézmény nem kapott ilyet. Ennek is tulajdonítható az a tendencia, hogy miközben az önkormányzati iskolák tanulóinak száma csökkent, azon közben az egyházi iskolák tanulóinak száma növekedett.

Ennek a finanszírozási rendszernek az egyik legsúlyosabb problémája az volt, hogy nem volt képes, vagy csak igen korlátozottan tudta kezelni a fenntartó önkormányzatok gazdasági,

¹³⁷ Az önkormányzatok esetében a saját hozzájárulás forrásai közé tartozott az ún. átengedett és megosztott bevételek (a személyi jövedelemadó meghatározott hányada, gépjárműadó 50%-a, egyes bírságok /pl. környezetvédelmi/ bevétele stb.) a saját bevételek (helyi adók, egyes illetékek, hatósági eljárási díjak, vagyonértékesítés és gazdálkodás bevételei).

¹³⁸ A közoktatási törvényt 1996-ban úgy módosították, hogy garanciákat igyekeztek beépíteni a központi támogatás szintjére. „A helyi önkormányzatok részére biztosított mindenkor éves normatív költségvetési hozzájárulások összege nem lehet kevesebb, mint a tárgyévvel megelőző második évben a helyi önkormányzatok által a közoktatásra fordított teljes kiadások – csökkentve a felhalmozási és tőkejellegű kiadások és az intézmények működési célú bevételei, valamint a központosított előirányzatok összegével – nyolcvan százaléka. A normatív hozzájárulások összegének el kell érniük az előző évi normatív hozzájárulások összegét” 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról 118 § (4)

Majd 1999-ben a nyolcvan százalékot kilencvenre emelték. 2005-ben pedig a szöveg úgy módosult, hogy „A helyi önkormányzatok részére biztosított normatív hozzájárulások és egyéb támogatások együttes összegének el kell érnie az előző évi normatív hozzájárulások és egyéb támogatások együttes összegét.”

területi különbségeit. Az általános iskolai feladatellátási helyek 51 %-a 5000 fő alatti településen volt 2005-ben. A gimnáziumi és szakközépiskolai feladatellátási helyek esetében ez 10 % alatt volt.

A kistélepülési oktatás problémái nyilvánvalóak. A kistélepüléseken a gyermekek számából adódóan alacsony létszámú kisiskolák működési költsége fajlagosan magasabb volt¹³⁹ és ma is magasabb. Ugyanakkor a kistélepülések önkormányzatainak bevételei általában igen szűkösek. Ezeket a problémákat az oktatásfinanszírozás azzal igyekezett kompenzálni, hogy a kistélepülések, illetve hátrányos helyzetű települések oktatását kiegészítő normatívákkal támogatta a központi költségvetés.

A kistélepülések oktatása azonban nem egyszerűen csak a mérhető hatékonyság és a helyi kondíciók ellentmondása miatt, azaz finanszírozási okokból problémás. A kistélepülések lakosságának szociális összetétele is jelentős hatással van az oktatásra. Más oldalról a kistélepülési iskolák pedagógus gondokkal is küszködnek, magas a fiatal pedagógusok és a képesítés nélkül tanítók aránya¹⁴⁰.

A közoktatás hatékonysági problémái vezettek oda – vagy legalább is ezek szolgáltak indokul – hogy a hazai közoktatás finanszírozását 2007-ben átalakították. A változás abban foglalható össze, hogy amíg az eddigi finanszírozás a tanulólétszám és a normatívák alapján történt, addig az új finanszírozás egy része (az eddig a főnormatívák által folyósított összeg, azaz a finanszírozás mintegy kétharmad része), a tanulólétszámból és a közoktatási törvény osztálylétszámból valamint oktatói óraterhelésből levezethető teljesítménymutató alapján történt. Ez a finanszírozás-átalakítás azonban nem járt átütő sikerrel. Sőt, mivel bevezetése forráskivonással is járt gyakorlatilag rontott a közoktatás helyzetén.

A közoktatás fenntartási, irányítási és finanszírozási rendszere – mint arról korábban már volt szó - a 2011-es köznevelési törvény nyomán, a megelőző időszakhoz képest radikálisan átalakult. Korábban a közoktatási rendszer önkormányzati felelősségi és fenntartási körbe tartozott, amelynek működéséhez az állam normatív, majd a 2000-es évek első évtizedének második felében képletszerű finanszírozással járult hozzá. Az új oktatáspolitikai nyomán 2013-tól a közoktatás állami felelősségé vált. Az addigi önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba kerültek, (amit a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ, KLIK lát el)¹⁴¹. A normatív illetve képletszerű finanszírozás ezzel párhuzamosan megszűnt, s helyére inputfinanszírozás lépett, azaz az alkalmazott pedagógusok és egyéb alkalmazottak bérét, az egyes intézmények (intézményrészek) közműdíjait, és a dologi kiadásokat az intézményfenntartó központ tervezi és finanszírozza (egészen pontosan a béreket a Kincstár finanszírozza a központ bérfeladása alapján). Ezzel lényegében az egyes intézmények önálló költségvetése megszűnt, mint ahogy önálló gazdálkodási döntéseik is.

A közösségi iskolák fenntartóváltásának nem egyszerűen az volt a hatása, hogy az önkormányzati iskolák tanulóinak aránya 1%-ra csökkent, miközben a KLIK és a központi szervek iskoláinak tanulóinak aránya több mint 80%-ra nőtt, hanem az is, hogy az egyházi,

¹³⁹ Ezt jól mutatják az ÁSZ egyik vizsgálatának adatai:

Település típus (2000)	Egy tanulócsoportra jutó kiadás (eFt/év)	Egy tanulóra jutó kiadás (eFt/év)
Fővárosi kerület	5437	225,4
Város 10 ezer lakos felett	4024	185,0
Város 10 ezer lakos alatt	4036	180,6
Község 1000 lakos felett	3233	165,0
Község 1000 lakos alatt	3497	280,6

ÁSZ (2002): Jelentés az általános iskolai oktatás minőségének javítását szolgáló intézkedések ellenőrzésének tapasztalatairól 2002. június Állami Számvevőszék

¹⁴⁰ Lásd SuliNova (2006): Kistélepülések kisiskolái Az Oktatáspolitikai Elemzések Központja nyilvános közpolitikai elemzése suliNova Kht. Budapest, 2006

¹⁴¹ Meg kell jegyezni, hogy az önkormányzat visszaveheti intézményét, annak finanszírozási terhével, azonban annak kondícióit magának kell előteremtenie.

felekezeti iskolák tanulóinak aránya jelentősen megnövekedett. Ennek nyilvánvalóan az is az oka (a keresleti tényezők mellett), hogy sok önkormányzat inkább az egyházhoz mentette át intézményeit, minthogy a KLIK-nek adta volna át.

A szakképző iskolák (szakgimnáziumok, szakközépiskolák és a szakiskolák) esetében annyiban más a helyzet, hogy a közösségi iskolák 2013-as (KLIK-hez történő) fenntartóváltását 2015-ben újabb (ezúttal az Nemzetgazdasági Minisztériumhoz, illetve később az Innovációs Minisztériumhoz történő) fenntartóváltás követte. Ezen a területen megfigyelhető az alternatív fenntartók eltérő arányalakulása, a felekezeti fenntartó arány növekedése, viszont az alapítványi és magán intézmények visszaszorulása.

A közoktatás finanszírozásának radikális változása, kétségtelenül biztonságot teremtett a kistépülések pedagógusainak bérezésében. Azonban igen sok problémát is szült. Először is a kistépülések semmivel sem váltak vonzóbbakká a pedagógusok (és az értelmiség) számára. Ráadásul a központi finanszírozásra való áttérés (és a vele párhuzamosan a rendszerből kivont források) nyomán az iskolák dologi ellátása radikálisan romlott. A központi finanszírozással nem javult a hátrányos helyzetű kistépülési iskolák helyzete. Viszont a másik oldalon a gazdag települések iskoláinak helyzete esetenként radikálisan romlott, hiszen a gazdag önkormányzatok többletkondíciói, a bér és dologi ellátás többletei elmaradtak. A következmény tehát a lefelé nivellálás. Az intézkedéseknek akkor lett volna pozitív hatása, ha felfelé mozdítja el a hátrányos helyzetű és a kevésbé érinti a módos települések feltételeit.

4.3.4. A felsőoktatás finanszírozása

Altbach és szerzőtársai (Altbach et al. 2009) tanulmányukban leszögezik, hogy a felsőoktatás finanszírozásának világszintű trendjeinek gazdasági, politikai és társadalmi gyökerei, valamint következményei vannak. A következőkben foglalják össze ezeket a trendeket:

1. A legtöbb ország egyre inkább tudásalapú gazdaság: a felsőoktatás több helyen egyre inkább a gazdasági fejlődés egyik fő motorjává válik. Az országokban, ahol szélesebb körű innovációs rendszerek vannak a felsőoktatást egyértelműen elismerték a fejlesztés kulcsszereplőjeként.
2. A felsőoktatás iránt növekszik az egyéni és családi kereslet. Ez a keresletnövekedés jóval meghaladhatja azt a kapacitást, amelyet a tudásgazdaság képes felvenni.
3. Az egy diákra jutó költségek gyorsabban emelkednek, mint az infláció.
4. Az állami adóbevételek nem képesek lépést tartani a gyorsan növekvő felsőoktatási költségekkel, ráadásul más politikai és társadalmi igényeknek megfelelően jelentős versenytársai vannak a felsőoktatásnak.
5. A globalizáció fokozódása számos egyéb dolog mellett hozzájárul mind a felsőoktatás iránti növekvő kereslethez mind a nem megfelelő kormányzati bevételekhez.
6. A szinte minden országban egyre növekvő mértékben támaszkodnak az ún. nontax bevételekre: a költségmegosztásra, azaz a szülők és/vagy diákok egyre nagyobb részt vállalnak a tandíjjal és egyéb díjakkal a finanszírozásban, hozzájárulnak a felsőoktatás nélkülözhetetlen bevételeihez. Még Európában is felmerülnek a tandíjak, ami pedig hosszú ideig volt a szabad közösségi oktatás bástyája. A tandíjak ideológiailag és politikailag is vitatottak, jelentős politikai konfliktusok lobbanáspontjaként szolgálhatnak.
7. A pénzügyi támogatásoknak növekvő jelentősége van: ebben a hallgatói hitelprogramok különösen fontosak és költséghatékonyabbak a felsőoktatásban való részvétel és a hozzáférés növelése érdekében.
8. A gazdaságok fokozódó liberalizációja, azaz a szabad piac és a magánszektor orientációja számos kormányt arra ösztönöz, hogy az állami egyetemek átszervezésével és privatizációjával, új állami menedzsment eszközök megvalósításával, valamint a magánintézmények ösztönzésével válaszoljon a felsőoktatás pénzügyi kihívásaira. (Altbach et al. 2009)

Mindezek hatására a költségmegosztás is átalakul. A költségmegosztás leginkább a tandíjak és "felhasználói díjak" megjelenésével és növekedésével jár. A nagyobb költségmegosztás irányába történő politikai váltás többféle formát ölthet a nemzetközi gyakorlatban (Altbach et al. 2009):

1. A tandíj kezdeti bevezetése (ahol a felsőoktatás korábban tandíjmentes volt) 1997-1998-ban először az Egyesült Királyságban történt meg.
2. Egy speciális tandíj-pálya, a kétlépcsős tandíj –amikor a hallgatók egy része állami támogatott, ingyenes felsőoktatásban részesül –: az ilyen kétlépcsős tandíjdíj van számos átmeneti gazdaságban, mint például Oroszországban, Kelet- és Közép-Európában.
3. A tandíjak nagyon éles emelkedése, a jelentősebb költségmegosztás felé történő elmozdulás, a hallgatók és / vagy a szülők által viselt tandíjnövekedés általában csökkenti a kormány, ill. az adófizetők részvételét (pl. ez történt az Egyesült Államokban és Kanadában).
4. A "felhasználói díjak" vagy más díjak kivetése: ez gyakorlatilag az összes átmeneti gazdaságú országában megtörtént. Több fejlett országban (pl. Svédországban, Norvégiában, Finnországban és Dániában), ahol a felsőoktatás tandíjmentes maradt, a diákok költségei kizárólag a megélhetési költségek. A megélhetési költségek ezekben az

országokban nagyon magasak, amit a diákok főként diákhitelek segítségével viselnek (amit az adófizetők végső soron támogatnak valamennyire).

5. A hallgatói ösztöndíjak megszüntetése, csökkentése, vagy „befagyasztása”, ami aztán csökkenti a reálértéket (pl. Nagy-Britanniában, a volt Szovjetunió, Kelet- és Közép-Európa, valamint Ázsia számos átmeneti gazdaságú országában).
6. A hallgatói hitelek költségmegtérülési hatékonyságának növelése: amit a diákhitelek támogatásainak csökkentésével lehet elérni, illetve a kamatlábak növelésével, a kamatfizetés időtartamának csökkentésével, illetve a kölcsönök számának mérséklésével.
7. Az alacsony tandíjú vagy tandíjmentes állami szektor kapacitásának korlátozása, a tandíjaktól függő magán felsőoktatási szektor ösztönzése, – gyakran némi állami támogatással (pl. Japán, Korea, a Fülöp-szigetek, Indonézia, Brazília és más Latin Amerikai és Kelet-Ázsia ország) (Altbach et al. 2009).

Bár a költségmegosztás különböző formákban is bekövetkezhet, a tandíj kiszabása és/vagy nagymértékű növelése jár a legjelentősebb pénzügyi hatással. A tandíjak a bevételek szempontjából jelentősek, folyamatosak, és rendszeresen növelhetők. Ezzel ugyanakkor a hallgató költségei elkerülhetetlenül emelkednek. Lehetséges módszer, hogy tandíjkezdvezményt biztosítanak a hozzáférhetőség megőrzése érdekében. Sok megfigyelő azt is állítja, hogy a magasabb tandíj kedvező hatással van az oktatás minőségére és a tanterv relevanciájára, ami egy másik fontos előny. Mégis, a tandíj a költségmegosztás politikailag és ideológiailag leginkább átítatott formája, s az emberek közötti konfliktusok forrása, egyik oldalon azokkal, akik úgy vélik, hogy a kormánynak folytatnia kell a felsőoktatás ingyenességét, a másik oldalon azokkal, akik felismerték a kormány növekvő kiadásait és így elfogadják a költségmegosztás szükségességét (Altbach et al. 2009).

Lergetporer és Woermann a tandíj bevezetésének elfogadtathatóságát vizsgálta. Megállapították, hogy az információszolgáltatás befolyásolhatja a tandíj nyilvános preferenciáit, azaz az információs kampányok segíthetnek a felsőoktatási finanszírozás reformjának bevezetésében. A politikai döntéshozóknak a felsőoktatási finanszírozás újrászervezésének lehetőségeit korlátozza a közvélemény figyelmen kívül hagyása. Mint hangsúlyozzák ez azért fontos, mert „a legtöbb OECD országban a közelmúltban növekvő költségvetési hiány és a költségvetési konszolidáció szükségessége nélkülözhetlenné teszi az állami oktatás finanszírozásának felülvizsgálatát.” A tandíj bevezetésével kapcsolatban leszögezik, hogy míg a tandíj elvének elfogadása magasabb lehet azokban az országokban, ahol a tandíj hosszabb tapasztalattal rendelkezik. A túl magas vagy túl gyorsan bevezetett tandíjak korlátot szabhatnak a felsőoktatási finanszírozási reformoknak. (Lergetporer-Woermann 2019)

A költségmegosztási trend kialakításában kulcsszerepet játszanak a nemzeti, globális, politikai és ideológiai kontextusok (Altbach et al. 2009).

A hazai felsőoktatási költségmegosztási törekvések a rendszerváltást követően szinte azonnal megindultak. Az első felsőoktatási törvény már megteremtette a tandíj bevezetésének lehetőségét, amit azután két év múlva a kormányzati költségvetési konszolidáció (az ún. Bokros csomag) keretében vezettek be, de az a politikai pártok választási harcának részévé vált, s azon a néven, hogy „tandíj” el is törölték. Jellemző módon a hazai politikai paletta ellentmondásos voltára, jól lehet egy jobboldali kormány teremtette meg a törvényi feltételeket, ám egy baloldali kormány vezette be, és egy jobboldali kormány törölte el. Viszont az Altbach által említett „speciális tandíj-pálya, a kétlépcsős tandíj” formájában a tandíjjal majdnem egyidőben bevezeti be egy baloldali kormány a költségtérítési képzést, ami – álságos módon – kimarad a politikai vitákból, s mind a baloldali, mind a konzervatív kormányok megtartják (2013-ban a kormány önköltségi szintre emeli, s önköltségnek nevezi át), s a hallgatók majdnem felével fizettetve „nem tandíjat”.

a) Az állami finanszírozás formái – nemzetközi kitekintés

Egy ország felsőoktatás finanszírozásának a konkrét modellje, az állami finanszírozási módszer a politikai érdekektől és az állami stratégiától, a gazdasági elméletek ismeretétől és a közvélemény hatásától függ. Mindenesetre a kiválasztott finanszírozási irányoknak meg kell felelniük a világszintű trendeknek, amelyek befolyásolják az egész felsőoktatási rendszer olyan összetevőit, mint a pénzügyi források diverzifikálása, a magán- és üzleti alapok vonzása; a felsőoktatásra szánt állami költségvetési előirányzatok hatékony felhasználására szolgáló rendszer létrehozása; a felsőoktatás pénzügyi autonómiájának növelése; a tanulmányok hitelezési rendszerének javítása (Pranevičienė et al. 2017).

Az európai országokban illetve régiókban alkalmazott állami felsőoktatás-finanszírozási módszereket az alábbi táblázat foglalja össze Claey-Kulik & Estermann (2015) módszerek szerint, illetve régióként.

Bár a fő finanszírozási módszer a képletalapú a vizsgált európai rendszerek többségében, a tárgyalásos blokk-támogatás/történeti allokáció – amelynek lényege a kialakult pénzügyi múltból kiinduló a fenntartóval folytatott egyeztetetésre, megbeszélésre épülő intézményi költségvetés kialakítás - továbbra is a legfontosabb mechanizmus néhány nagy rendszerben, például Franciaországban, Olaszországban és Lengyelországban (csak az oktatás finanszírozásában az utóbbi kettőben), valamint néhány kisebb ország esetében (lásd 4-9. táblázat). A legtöbb országnak azonban különböző elosztási módjaik vannak, és az elemzések nagy különbségeket mutatnak a rendszerek között (Claey-Kulik & Estermann 2015:17-18).

4-9. ábra: Az állami finanszírozási mechanizmusok egyszerűsített áttekintése Az állami finanszírozási mechanizmusok egyszerűsített áttekintése

Blokk támogatás			
Teljesítmény alapú finanszírozás		Egyéb finanszírozás	
Teljesítmény szerződés	Finanszírozási képlet		Tárgyalás
	Kimeneti kritériumok	Bemeneti kritériumok	Történelmileg meghatározott elosztás
Projekt alapú finanszírozás			
Kiválóság finanszírozás			
Egyéb közvetlen finanszírozás (benne a célzott finanszírozással)			

Forrás: Claey-Kulik & Estermann (2015:17)

4-10. ábra: A felsőoktatás finanszírozási formák áttekintése Európában

	Képletszerinti finanszírozás	Finanszírozás teljesítmény összefüggéssel	Tárgyalási / történelmi meghatározás
Elsődleges mechanizmus	BE-FL, BE-FR*, DE-BB, CZ, DE-HE, DK*, ES-CA, FI, HU, IE, IS, LT, LV*, NL, PT, RO*, SE*, UK-EN	AT	BE-FR ⁺ , CH, DE-NRW, DK ⁺ , EE, FR, IT*, NO, PL*, SE ⁺
Másodlagos mechanizmus	CH, DE-NRW, DK ⁺ , EE, FR, IT*, NO, PL ⁺⁺ , SE ⁺	DE-BB, DE-HE, FI, FR, IE, IT, LV ⁺ , NL, UK-EN	DE-BB, DE-HE, ES-CA, HU, NL

Forrás: Claey-Kulik & Estermann (2015:17)

* Csak oktatás finanszírozás

⁺ Csak kutatás finanszírozás

Rövidítések: AT: Austria; BE-FL: Flanders in Belgium; BE-FR: French speaking Community in Belgium; CZ: Czech Republic; DK: Denmark; DE-BB: Brandenburg in Germany; DE-HE: Hesse in Germany; DE-NRW: North Rhine-Westphalia in Germany; EE: Estonia; ES-CA: Catalonia in Spain; FI: Finland; FR: France; HU: Hungary; IS: Iceland; IE: Ireland; IT: Italy; LV: Latvia; LT: Lithuania; NL: Netherlands; NO: Norway; PL: Poland; PT: Portugal; RO: Romania; SK: Slovakia; SE: Sweden; CH: Switzerland; TR: Turkey; UK-EN: England in United Kingdom

A képletszerinti finanszírozás lényegéről már volt szó. A finanszírozási képletben szereplő változók a múlt (például az elmúlt évre) vonatkoznak. A képletszerinti finanszírozást gyakran azért vezetik be, hogy a finanszírozási források elosztása átláthatóbbá váljon a mérhető mutatókkal való összekapcsolás nyomán. A történeti elosztáshoz képest ez lehetővé teszi az évek során bekövetkezett változások figyelembe vételét, például a diákok számának alakulását.

A képlet szerinti felsőoktatás-financezírozást a 90-es évek elején vezették be több európai országban (1993-ban Észak-Rajna-Vesztfáliában, Dániában, 1994-ben Olaszországban, Portugáliában, Svédországban, majd a 2000-es évek legelején több más európai országban) Tegyük hozzá, hogy Magyarországon 1996-tól.

Claeys-Kulik & Estermann (2015) 30 indikátort sorol fel, amelyek a 26 vizsgált európai ország illetve régió képletszerinti finanszírozásában szerepet kaptak. Ezek közül a BA/MA hallgatólétszám volt az, amelyik a vizsgált régiók több mint háromnegyedében szerepelt a képletben és a kívülről kapott finanszírozás, amelyik kicsit több mint 60%-ban (4-6 táblázat).

4-6. táblázat: A képletszerinti finanszírozásokban leggyakrabban szereplő indikátorok.

Indikátor	Országok, régiók száma ahol az indikátor része a finanszírozási képletnek
BA/MA hallgatók száma	20
Kívülről kapott finanszírozás	16
Kiadott BA/MA fokozatok száma	15
Kiadott doktori végzettségek száma	14
Nemzetközi hallgatók száma	13
Doktor hallgatók/jelöltek száma	12
Kutatás fejlődés	12
Kapott EU/nemzetközi finanszírozás	12
Személyzet létszáma	11
Elvégzett kreditek/letett vizsgák/teljesített évek	10

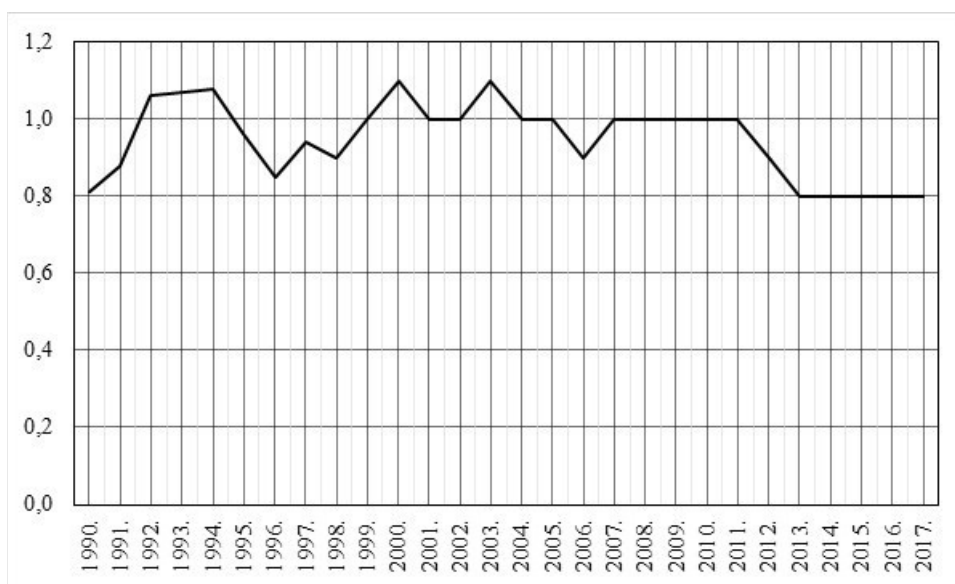
Forrás: Claeys-Kulik & Estermann 2015:28, 3. táblázat alapján saját számítás

A képletben szereplő indikátorok száma igen nagy különbségeket mutat országoként, illetve régióként. A legkevesebb indikátor: kettő a lett (BA/MA hallgatólétszám és a doktorhallgatók száma) és az angol (elvégzett kreditszám és a kutatás fejlődése) finanszírozásban szerepel, - a másik póluson, tizenöt vagy annál is több indikátort öt ország esetében (Csehország, Spanyolország, Lengyelország, Románia, Törökország) találunk.

b) A hazai felsőoktatás finanszírozása

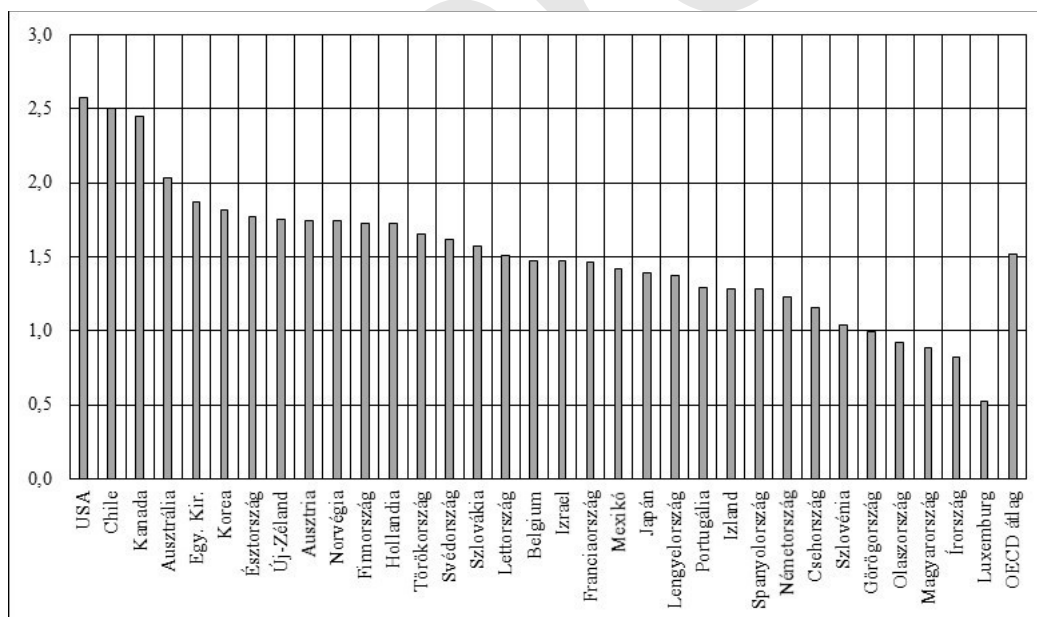
Az elmúlt évtizedben a magyar felsőoktatás kiadásai és az állami támogatás GDP-hez viszonyított aránya a kilencvenes évek közepén csökkent, mivel az eladósodott és túlterhelt államháztartás költségeit 1994-ben elkerülhetetlenül mérsékelni kellett. Ezt követően a felsőoktatás költségeinek aránya nőtt, állami támogatása javult. Az évtized végére a felsőoktatás összes kiadása a GDP-hez viszonyítva 1,7%-ra emelkedett, az állami támogatása pedig elérte az 1,1%-ot. Ezt követően azonban – lassan ugyan, de – ismét csökkenést látunk.

Mindezekkel párhuzamosan a teljes időszakban – 1990-től – gyorsan emelkedett a hallgatók száma.

4-11. ábra: A felsőoktatás költségvetési kiadásai a GDP-hez viszonyítva Magyarországon 1990-2017

Nemzetközi összehasonlításban a hazai felsőoktatás ráfordítás 2015-ben messze elmaradt az OECD átlagtól.

4-12. ábra: A felsőoktatási kiadások a GDP-hez viszonyítva 2015-ben

A felsőoktatás támogatási szintjének másik összehasonlítási lehetősége az egy hallgatóra jutó állami (kormányzati) támogatásnak az egy főre jutó GDP-hez való viszonyyszáma. Miközben 2005-ben Magyarország ebben a tekintetben az OECD országok között (25 adatközlő ország esetében) a 14. helyen állt, 2015-ben (35 adatközlő ország között) a 28. volt.

2000-ben az egy hallgatóra vetített kormányzati támogatás 34% volt Magyarországon, 2015-ben pedig 21,3%. A csökkenés igen jelentős, azonban, ha figyelembe vesszük, hogy időközben a felsőoktatásban jelentős, a költséghatékonyságra ható strukturális változások

történtek, akkor érthető a csökkenés. A tényezők közül az egyik legjelentősebb a kreditrendszer bevezetése. A másik az egy oktatóra jutó hallgatólétszám jelentős növekedése, mivel a kétezres évek első évtizedének közepéig tartó hallgatói expanzió az oktatólétszám lényeges változása nélkül zajlott le.

Végül is a hazai felsőoktatás kondicionálása meglehetősen ellentmondásos képet mutat. Részint a magyar felsőoktatás költséghatékonysága jelentősen növekedett, azonban a támogatás szintjének elmaradása a nemzetközi gyakorlatban tapasztalttól jelentős zavarokat okozhat.

A felsőoktatás finanszírozási rendszere az 1993-ban alakult ki.

A 1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról szóló törvény 9§ kialakította a felsőoktatás állami finanszírozásának lényegében 2016-ig érvényes szerkezetét, létrehozva a hallgatói, a képzési, a létesítmény-fenntartási, a kutatási, valamint a fejlesztési előirányzatot. Ezek közül a hallgatói előirányzat normatív volt, a képzési és a létesítmény-fenntartási pedig a 1996-tól lett normatív, majd 2000-től formula rendszerű.

A 2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatás normatívnak nevezett (valójában formula) finanszírozását határozza meg. A 127 § (2) szerint „Az éves költségvetésről szóló törvény állapítja meg azt az összeget, amelynek figyelembevételével, az e törvényben foglaltak szerint a Kormány meghatározza a felsőoktatási intézmények működéséhez biztosított normatív támogatás rendszerét. A felsőoktatási intézmény részére pályázati úton, valamint megállapodás alapján is adható támogatás.” Majd a (3) részletezi, hogy „A normatív költségvetési támogatás lehet

- a) hallgatói juttatásokhoz nyújtott,
- b) képzési,
- c) tudományos célú,
- d) fenntartói,
- e) egyes feladatokhoz nyújtott támogatás.

A központi költségvetésből biztosított normatív költségvetési támogatásra - a d) pontban meghatározott normatív költségvetési támogatás kivételével - a felsőoktatási intézmények azonos feltételek alapján válnak jogosulttá.”

A hazai felsőoktatás-finanszírozás változásának legfontosabb szakaszai a következők voltak:

- 1990-1996 intézményfinanszírozás, amely az előző évi bázisra épül, és egyéni alkuk egészítették ki;
- 1997- 2000 piacmodellező normatív finanszírozás¹⁴², amely az előző évi bázisra épült, és normatíva alkuk határozták meg;
- 2001- 2005 képletszerinti részben piacmodellező, részben költségmodellező finanszírozás, amely továbbra is az előző évi bázisra épült, és normatíva alkuk határozták meg;
- 2006 után 2013-ig képletszerinti részben piacmodellező, részben költségmodellező finanszírozás – amely elvileg a törvényben meghatározott garantált normatíva növekedésre épült, azonban jelentős szerepet játszott benne a hallgatólétszám alku, valamint az újraéledő egyéni támogatás alku.

A 2011. évi CCIV. törvény megtartotta a '93 óta létező szerkezetet, de elhagyta a normativitást. A 84 § (1) szerint: „A felsőoktatási intézmény működéséhez a fenntartó biztosít támogatást. Az éves költségvetésről szóló törvény állapítja meg a felsőoktatás állami támogatását. A felsőoktatási intézmények működéséhez biztosított állami támogatás rendszerét a Kormány határozza meg. A felsőoktatási intézmény részére pályázati úton, valamint megállapodás alapján is adható támogatás.” Majd a (2) szerint „Az állami támogatás célja

- a) a hallgatói juttatások,

¹⁴² A normatív finanszírozás alatt itt egy egyszerű képletszerinti finanszírozást értem, ahol az indikátor a hallgatólétszám, pontosabban a finanszírozási szakcsoportonkénti hallgatólétszám.

- b) a képzési tevékenység,
- c) tudományos fejlődés,
- d) fenntartási feladatok,
- e) a hallgatói sport,
- f) egyes speciális felsőoktatási feladatok ellátásának biztosítása.

(3) Az állami támogatásra - a (2) bekezdés d) pontjában meghatározott állami támogatás kivételével - az állami felsőoktatási intézmények azonos feltételek, az egyházi és magán felsőoktatási intézmények - törvény eltérő rendelkezése hiányában - a Kormánnyal kötött megállapodás alapján válnak jogosulttá.”

2012-ben egy salátatörvény keretében (2012. évi CCVIII. törvény) a 84§ felsorolása kiegészül egy újabb tétellel a „minősített intézmények támogatásának” biztosításával¹⁴³. Az igazán jelentős változás azonban az volt, hogy a finanszírozással foglalkozó törvényi rész további szakaszokkal egészül ki. Ezek közül a 84/A§ amely – a törvény korábbi változatában nem is szereplő **normatívát**¹⁴⁴ – **állami „(rész)ösztöndíjnek” nevezi át** azt is előírva, hogy „A felsőoktatásban folyó képzéseket a normatív képzési támogatáshoz való jogosultság szempontjából finanszírozási csoportokba kell sorolni”.

2016-ban (a 2016. évi CXXVI. törvény) azután **megszüntette a felsőoktatás 1993 óta kialakított finanszírozási szerkezetét**. A 84. § (2) szerint „Az állami támogatás célja

- a) a hallgatói juttatások,
- b) a felsőoktatási intézmény 2. § (1) bekezdése szerinti alaptevékenységének¹⁴⁵
- c)-d) – [törölve]
- e) a hallgatói sport,
- f) egyes speciális felsőoktatási feladatok ellátásának,
- g) a (...) minősített intézmények támogatásának,
- h) kulturális és fejlesztési támogatások biztosítása.”

Ezzel összefüggésben a 84/A§ ismét újrafogalmazódik. Kimarad belőle a (rész)ösztöndíjra és a normatívára történő utalás s helyére egy felhatalmazás kerül, miszerint „A felsőoktatási intézmény 2. § (1) bekezdése szerinti alaptevékenységének biztosítását szolgáló támogatás rendszerét a Kormány rendeletében állapítja meg.”¹⁴⁶ A törvényben a normatíva szó csak a hallgatói támogatásokkal és a doktori ösztöndíjjal kapcsolatban jeleni meg.

Érdemes a normatív finanszírozás végrehajtási rendeletének módosulásait is áttekinteni.

A kormányváltás után az 50/2008. (III. 14.) (a felsőoktatási intézmények képzési, tudományos célú és fenntartói normatíva alapján történő finanszírozásáról szóló) Korm. rendeletet 2013-ig négyszer módosítják, ezt követően azonban – **a már többször említett jelentős felsőoktatási támogatáscsökkentés után 2017-ig, a hatályon kívül helyezésig változatlanul hagyták.**

A 2010-es módosítás lényegében mindegyik alapképzés normatíváját csökkentette valamivel több mint 10%-kal, a tudományos normatívákat pedig 15%-kal, ezen túlmenően beiktatta az új osztatlan képzések normatíváit. 2011-ben a tudományos normatívákat valamivel (kb. 8%-kal) emelték (de így sem érte el a 2009-es szintet). A 2012-es módosítás során a mesterképzések normatíváját csökkentették valamivel több mint 10%-kal, és beiktatták „az egyes képzési területek iránymutató képzési költségkeretei (E Ft/fő/év)” táblázatot a jogszabály

¹⁴³ A törvény 10§-a kiegészült azzal, hogy a kormány „nemzetstratégiai célok megvalósítása érdekében” felsőoktatási intézményeket kiemelt felsőoktatási intézmény, kutató egyetem, illetve alkalmazott tudományok főiskolája” minősítést kaphat.

¹⁴⁴ A felsőoktatási törvénynek a 2012. évi CCVIII. törvénnyel való módosításáig a törvényben a normatíva szó nem szerepelt csak egyetlen helyen a 78§-ban ahol a hazai felsőoktatási intézmények Magyarország területén kívül szervezett székhelyen kívüli képzésének normatív állami támogatásáról van szó.

¹⁴⁵ 2. § (1) A felsőoktatási intézmény az e törvényben meghatározottak szerint – az oktatás, a tudományos kutatás, a művészeti alkotótevékenység, mint alaptevékenység folytatására – létesített szervezet.

¹⁴⁶ 2§(1) tartalmát lásd előző lábjegyzet.

2. mellékleteként. 2013 és 2017 között, a hatályon kívül helyezéséig a jogszabály ezzel a két melléklettel, változatlan normatívákkal és költségkeretekkel volt hatályban.

Végül a 389/2016. (XII. 2.) (a felsőoktatási intézmények alaptevékenységének finanszírozásáról szóló) Korm. rendelet hatályon kívül helyezte 2017. augusztus 31-től, s helyébe lépett. A 389/2016. (XII. 2.) Kormányrendelet melléklete „a felsőoktatási intézmény által szakra, felsőoktatási szakképzésre, illetve doktori képzésre (...) megállapított alaptámogatással megegyező magyar állami (rész)ösztöndíj összegét”¹⁴⁷ tartalmazta, amely összegeket a „jogosult hallgatói létszámmal”¹⁴⁸ megszorozva adódik ki az „alaptámogatás intézményi összege”. Az alaptámogatás összegét $\pm 10\%$ -kal eltérítik a (pályakövetési rendszer adatai alapján értékelt) végzettség elhelyezkedési jellemzői alapján. Kiegészítő támogatásként megmaradt a fogyatékossgal élő hallgatók után járó kiegészítő támogatása (a korábbi 120eFt/év helyett 150 eFt/év összegben) Végül is **tehát egy viszonylag egyszerű normatív finanszírozást hoz vissza rendelet** (megszüntetve a tudományos normákat).

Tegyük hozzá, hogy ez, mint a jogszabály is írja az alaptámogatás, amihez két jelentősebb támogatási alapokból némi többlettámogatás járulhat, (az összes állami támogatás mintegy 10%-át kitevő nagyságrendben).

A 2000-es évek első évtizedének kezdete utáni finanszírozási módszer szabályozása tehát sok tekintetben ellentmondásos. Jól lehet, a törvényből kikerül a normatív finanszírozás fogalma gyakorlatilag egészen 2013-ig érvényben marad annak végrehajtási rendelete. A 2012-2013. évi radikális támogatás kivonást követően azonban ellehetetlenült a normatív rendszer alkalmazása, miközben a képzési normatívának állami ösztöndíjjá való átkeresztelése nyilvánvalóan megkövetelte volna annak alkalmazását. Ugyanakkor a hallgatólétszám csökkenés miatt a minisztériumi vezetőktől is elhangzó érv volt, hogy létszámcsökkenés mellett nincs értelme a normatív finanszírozásnak. Más oldalról a minisztérium más szakértői anyaga többször érvelt amellett, hogy a normatív finanszírozást nem kell „leváltani”. Ez a nem leváltás azonban csak attól az időtől kezdve volt realitás, amikor kiderült, hogy a kormány feladta az önfenntartó felsőoktatás erőltetését, azaz nem folytatódik sem a támogatás kivonás, sem a diákhitel 2-vel önköltséget fizető hallgatólétszám radikális növelése az államilag támogatott hallgatólétszám rovására.

Végül is a felsőoktatás támogatásának normalizálódása és az állami ösztöndíjas konstrukció rögzülése nyomán értelemszerűen adódott egy lényegében egyszerű normatív finanszírozás, amelynek alapja az államilag támogatott hallgatólétszám és a (szakok szerint) differenciált (állami ösztöndíjnak nevezett) normatívák.

A felsőoktatási kiadások forrása az állami támogatás mellett az intézmények bevételei. A 90-es években és az ezredforduló után ezek a bevételek a kiadásoknak nagyjából a felét tették ki, a 2010-es években megközelítették – sőt 2013-ban, amikor jelentős támogatási összeget vont ki a kormány a felsőoktatás működtetéséből – meghaladta a 60%-ot. A 2010-es évek végén 57% körül van.

A hazai felsőoktatás bevételei között a tandíjbevétel mintegy 50-60 milliárd forintot tett ki a 2010-es évek második felében, ami az összes bevétel mintegy 15-18%-a (és a kiadásoknak mintegy 10%-át fedezi). A gazdasági szereplőktől származó bevétel az összbevétel mintegy 5%-ára tehető. A bevételek nagy része az államháztartáson belülről származik (a legnagyobb tétel ezen belül az orvoskarok klinikai, gyógyító tevékenységének ellentételezése, ami a 2010-

¹⁴⁷ Az ösztöndíjak, (a táblázat keretösszegnek nevezi ezeket, amik lényegében normatívák) szintenként (FOSZ, alapképzés, mesterképzés, doktori képzés) és szakcsoportonként vannak től-ig összegekben meghatározva. (A től-ig-en belül az intézmény határozza meg az összeget, amennyiben erre nem kerül sor, akkor a minimális összeg a normatíva)

¹⁴⁸ Ez három félév ösztöndíjas hallgatólétszámának súlyozott átlaga: a költségvetési évet megelőző év október 15-i létszám (1/10-e), a költségvetési év március 15-i létszám (5/10-e), és a költségvetési év október 15-i létszám (4/10-e). Munkarendtől függetlenül mind a teljes idejű képzésben, mind a részdíjós képzésben vagy távoktatásban tanuló hallgató egy jogosult hallgatónak számít.

es évek végén az összes kiadásnak mintegy harmadát fedezte, de igen jelentős volt az Európai Unió forrásából származó bevétel is).

c.) Hazai tandíjtörténelem

A rendszerváltás előtt az 1985. évi oktatási törvény¹⁴⁹ szabályozása felsőoktatásban a tanulmányi eredménytől függő igen alacsony mértékű tandíj megállapítását tette lehetővé, amit gyakorlatilag az intézmények – az időszak igen magas inflációja miatt elértéktelenedett összege miatt - be sem szedtek.

A felsőoktatás új, önálló törvényi szabályozására 1993-ban került sor (1993. évi - a felsőoktatásról szóló - LXXX. Törvény). E törvény szabályozása alapján a felsőoktatásban résztvevő hallgatóknak tandíjat tartoztak fizetni. A hallgatói tiltakozások hatására a tandíj bevezetése azonban elodázódott.

Végül is a tandíjat bevezető törvény az 1995. évi („a gazdasági stabilizációt szolgáló egyes törvénymódosításokról szóló”) XLVIII. törvény – vagy népszerűbb nevén „Bokros-csomag” – lett. A törvény felsőoktatással kapcsolatos intézkedésének indoklása igen rövid: „A módosítás célja, hogy a felsőoktatásról szóló törvény tandíjfizetésre vonatkozó rendelkezései 1995. szeptember 1-jétől alkalmazhatóak legyenek.”

A tandíjat is érintő következő jelentősebb változás 1996-ban következett be, amikor is bevezetésre került az államilag finanszírozott hallgatólétszám valamint a költségtérítés fogalma, amelynek lényege, hogy az állam csak meghatározott létszám finanszírozását vállalja, - ez államilag finanszírozott létszám (ami a törvény értelmében tandíjat fizet). Az ezen felül az intézmények kapacitáshatáráig felvehető hallgatólétszám államilag nem finanszírozott, költségtérítésre kötelezett, és semmilyen állami támogatásra nem jogosult.

1998-ban a kormányváltást követően az (első diplomaszerezésre irányuló) államilag finanszírozott hallgatók tandíjmentességet kaptak. Tegyük hozzá a nem tandíjnak nevezett tandíj, a költségtérítés egyáltalán nem szűnik meg, az államilag nem támogatott hallgatók költségtérítéses rendszere ez időszak alatt is változatlan marad, sőt igen intenzíven növekszik az ilyen konstrukcióban a felsőoktatásba kerülő hallgatók száma, és aránya.

A 2006-tól kezdődő új kormányzati ciklusban – ismét csak az államháztartás reformja kapcsán - került újra elő a felsőoktatási tandíj bevezetésének kérdése. A felsőoktatási törvény államilag támogatott és költségtérítéses képzésről szóló szabályozása azzal egészült ki, hogy az államilag támogatott hallgató képzési hozzájárulás (ez lett volna a tandíj neve) fizetésére köteles.

Az ellenzék azonban a képzési hozzájárulás szakpolitikai problémáját nagypolitikai szintre vitte. Így a Fidesz és a KDNP népszavazási kezdeményezése és aláírásgyűjtése nyomán – és az OVB és az Alkotmánybíróság nem jelentéktelen értelmezési vitája után - a képzési hozzájárulás megszüntetése 2008. március 9-én a vizitdíjjal, és a kórházi napidíjjal együtt népszavazásra került. A népszavazáson a képzési hozzájárulás eltörlése (is) megkapta a szükséges szavazatokat.

Lényegében tehát visszaállt, pontosabban megmaradt és továbbélt a költségtérítéses rendszer. Azaz tandíjat nem vezettek be, de maradt a polarizált tandíjrendszer. Azaz a hazai felsőoktatásba két fajta hallgató járt továbbra is, függetlenül attól, hogy állami, vagy magán intézmény hallgatója volt: államilag finanszírozott hallgató, aki nem fizetett tandíjat, s minden hallgatói támogatásra jogosult volt, és költségtérítéses hallgató, aki a teljes képzési költségét kifizette, s nem jogosult hallgatói támogatásokra. Ezen csak részben segített az a helyzet, hogy a jogszabályok alapján a legjobb költségtérítéses hallgatók bekerülhettek a legrosszabb

¹⁴⁹ 1985. évi I. törvény az oktatásról - (ez a törvény együtt szabályozta az iskolarendszerű képzés valamennyi szintjét, és intézményét)

államilag támogatott hallgatók helyére¹⁵⁰. És az is csak részben tette a rendszert igazságosabbá, hogy valójában a költségtérítés – a bevezetésétől 2013-ig - nem jelentette a teljes képzési belekerülést, hanem az esetek nagyobb részében a képzési normatívával nagyjából megegyező tandíjat jelentett.

A 2010-es kormányváltás azután az új jobboldali kormánykoalíció új felsőoktatási törvényt alkotott. A törvény fontos újdonsága volt, hogy az államilag támogatott hallgatókat átkeresztelte ösztöndíjas hallgatóknak, (de nem szüntette meg az államilag nem fizetett, nem ösztöndíjas hallgató-rendszert). Egyben a törvény bevezette a hallgatói szerződés intézményét, amely a tanulmányok sikertelensége, vagy a végzést követő meghatározott idejű hazai munkavállalás elmaradása esetén az állami támogatás visszafizetésére kötelez.

2013-ban a kormány felveti az önfenntartó felsőoktatás elképzelését, amelytől a hallgatói megmozdulások nyomán visszakozik, azonban a nem ösztöndíjas hallgatók költségtérítésének összegét önköltségi szintre emeli. Ugyanakkor ennek ellensúlyozására bevezetik a diákhitel² hallgatói hitelkonstrukciót, amely az önköltséges hallgatók térítési díját teljes egészében finanszírozza (közvetlenül az intézmény részére a hallgatói kézhezvétel nélkül), igen kedvező kamatfeltételek mellett, de évtizedes eladósodással.

A 2010-es évtized végén a magyar felsőoktatási hallgatók kicsit több mint 40%-a fizet önköltséget tanulmányaiért, ezen belül a nappali tagozatos hallgatóknak valamivel több mint egyharmada, a részidős hallgatóknak pedig valamivel több mint 61%-a fizeti tanulmányai minden költségét (4-7. táblázat).

¹⁵⁰ Lásd Ftv. 55§ és 59§ valamint 51/2007 (III.26.) Kormányrendelet 29§

4-7. táblázat: A hazai felsőoktatás hallgatóinak létszáma és megoszlása finanszírozás szerint

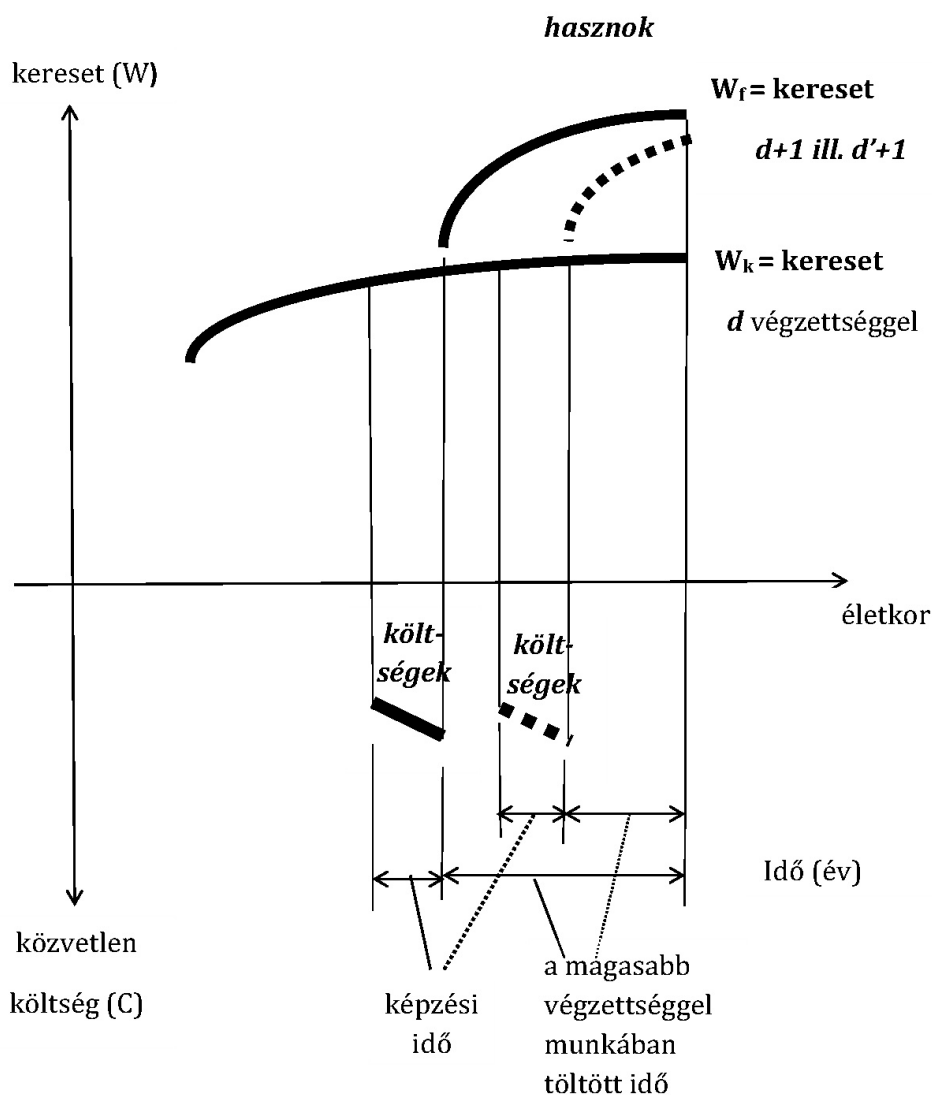
	Összes hallgató (e fő)	Összes államilag finanszírozott hallgató (e fő)	Összes költségterítéssel hallgató (e fő)	Költségterítéssel arány (%)	Összes nappali tagozatos (e fő)	Államilag finanszírozott nappali tagozatos hallgató-létszám (e fő)	Költség-terítéssel nappali tagozatos hallgató (e fő)	Költségterítéssel arány a nappali tag hallgatók között (%)	Összes részdíjas hallgató (e fő)	Államilag finanszírozott esti, levelező tag hallgató (e fő)	Költségterítéssel részdíjas hallgatók száma (e fő)	Költségterítéssel arány a részdíjas hallgatók között (%)
1991	114,7	114,7		0,0%	83,2	83,2		0,0%	31,5	31,5		0,0%
1992	125,9	125,9		0,0%	92,4	92,4		0,0%	33,5	33,5		0,0%
1993	144,6	144,6		0,0%	105,2	105,2		0,0%	39,3	39,3		0,0%
1994	169,9	169,9		0,0%	118,8	118,8		0,0%	51,1	51,1		0,0%
1995	195,6	151,6	44,0	22,5%	133,0	121,6	11,4	8,6%	62,6	30,0	32,6	52,1%
1996	215,1	161,5	53,6	24,9%	145,8	134,7	11,1	7,6%	69,3	26,8	42,5	61,3%
1997	254,7	183,8	70,9	27,8%	156,9	143,1	13,8	8,8%	97,8	40,7	57,1	58,4%
1998	279,4	197,2	82,2	29,4%	168,2	150,2	18,0	10,7%	111,2	47,0	64,2	57,7%
1999	305,7	199,2	106,5	34,8%	177,7	156,2	21,5	12,1%	128,0	43,0	85,0	66,4%
2000	327,3	190,8	136,5	41,7%	183,9	162,3	21,6	11,7%	143,4	28,5	115,0	80,2%
2001	349,3	192,2	157,1	45,0%	193,0	165,3	27,7	14,3%	156,3	26,9	129,5	82,8%
2002	381,6	197,5	184,0	48,2%	203,4	170,4	33,0	16,2%	178,2	27,1	151,1	84,8%
2003	409,1	206,3	202,8	49,6%	216,3	178,2	38,1	17,6%	192,8	28,1	164,7	85,4%
2004	421,5	210,2	211,4	50,1%	225,5	181,2	44,3	19,7%	196,0	29,0	167,0	85,2%
2005	424,2	216,5	207,7	49,0%	231,5	185,4	46,1	19,9%	192,7	31,1	161,6	83,8%
2006	416,3	218,8	197,6	47,5%	238,7	187,7	51,0	21,4%	177,7	31,1	146,6	82,5%
2007	397,7	212,4	185,3	46,6%	242,9	185,1	57,8	23,8%	154,8	27,3	127,5	82,4%
2008	381,0	211,8	169,3	44,4%	242,9	184,2	58,7	24,2%	138,1	27,5	110,6	80,1%
2009	370,3	214,0	156,3	42,2%	242,7	183,5	59,2	24,4%	127,6	30,5	97,1	76,1%
2010	361,3	209,5	151,8	42,0%	240,7	178,3	62,4	25,9%	120,6	31,3	89,4	74,1%
2011	359,8	208,8	151,0	42,0%	241,6	176,8	64,8	26,8%	118,2	32,1	86,1	72,8%
2012	338,5	194,3	144,2	42,6%	233,7	164,3	69,4	29,7%	104,8	29,8	75,0	71,6%
2013	320,1	181,6	138,5	43,3%	223,6	154,0	69,6	31,1%	96,5	27,6	68,9	71,4%
2014	306,5	175,1	131,4	42,9%	217,2	146,9	70,3	32,4%	89,3	28,2	61,1	68,4%
2015	295,3	169,7	125,7	42,5%	210,1	140,2	69,9	33,3%	85,2	29,4	55,8	65,4%
2016	287,0	167,5	119,5	41,6%	205,6	136,8	68,7	33,4%	81,5	30,6	50,8	62,4%
2017	283,4	164,1	119,3	42,1%	202,3	132,4	69,8	34,5%	81,1	31,6	49,5	61,0%

Forrás: Oktatási Hivatal felsőoktatási statisztika

4.4. A felnőttképzés finanszírozása

4.4.1. A felnőttképzés megtérülése

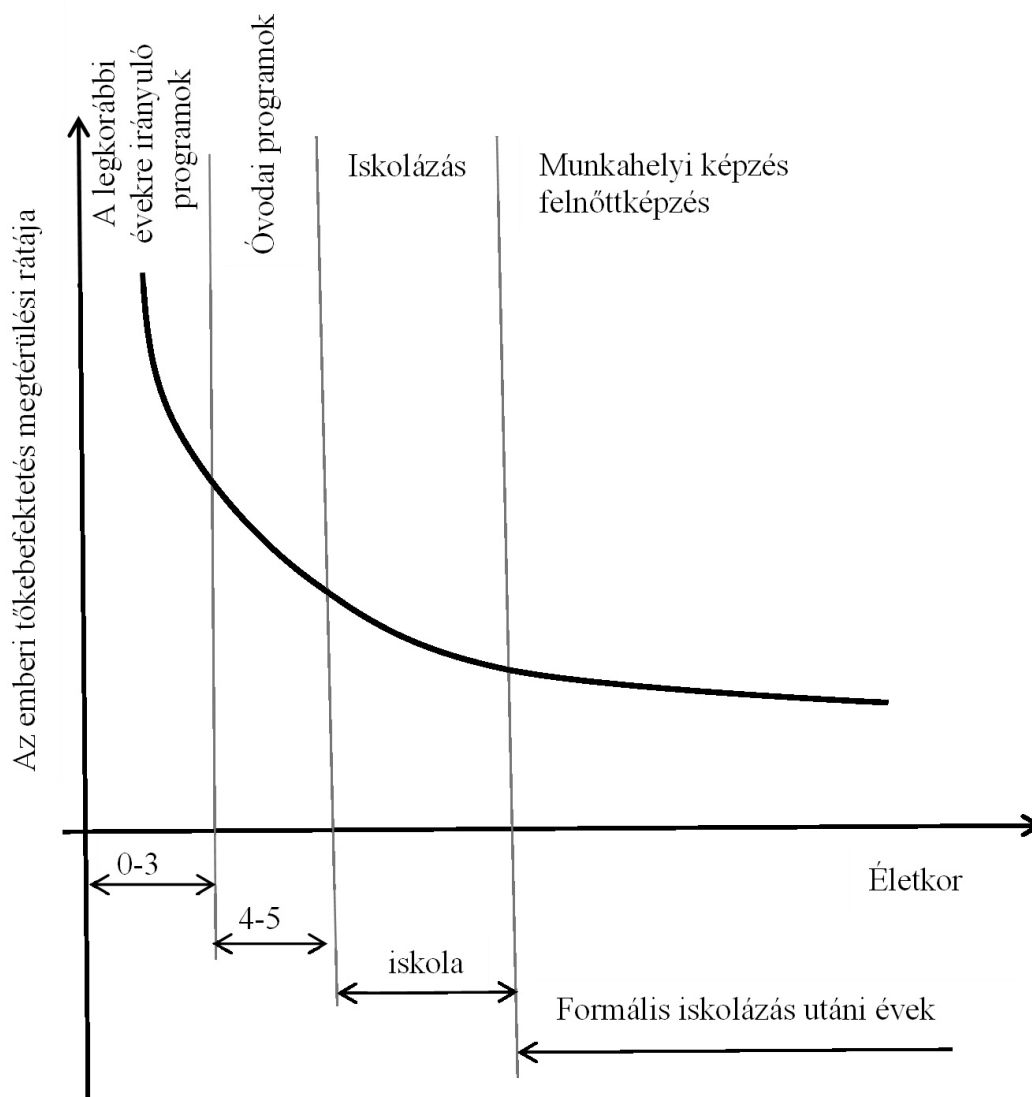
A korábban értelmezett egyéni megtérülési ráta lényegében a felnövekvő nemzedékre vonatkozott, azonban az nyilvánvalóan az egész munkában töltött életszakaszra igaz. Azaz ha későbbi életszakaszban szerzünk magasabb keresetet eredményező végzettséget, annak költségei és hasznai összevethetők, egyéni megtérülési rátája kiszámítható. Az hogy az egyéni megtérülési ráta mekkora, az nyilvánvalóan attól függ, hogy a képzés költségeinek és a keresetnövekedésnek a jelenértéke mekkora.

4-13. ábra: A felnőttkori továbbtanulás költség-, kereset-, és idő összefüggései

Forrás: saját szerkesztés

Mindenesetre egyes irodalmak szerint (Heckman and Masterov (2005), Heckman (2011)) a felnőttkori tanulás megtérülése alacsonyabb, mint az iskoláskori tanulása.

4-14. ábra Az oktatási befektetések összegzése

Forrás: Heckman 2011:82, 3. ábra alapján saját szerkesztés

Más szakértői anyagok azonban ennél lényegesen magasabbra értékelik a felnőttkori tanulást.

Az Európai Bizottságnak készített, a "Felnőttkori tanulás finanszírozásáról" szóló 2013-as zárójelentés egyik kérdése, amelyre választ keres, hogy „Miért fektessünk a felnőttoktatásba?”. A választ azzal kezdi az anyag, hogy „az előrejelzések azt mutatják, hogy 2020-ra az összes munkahely több mint egyharmada felsőfokú képesítéseket igényel, és csak 15% -a várhatóan alacsony képzettségű. Ugyanakkor jelenleg a felnőttek 25%-a csak alacsony képzettségi szinttel rendelkezik. Ezért a felnőttkori tanulás is hozzájárulhat ahhoz a kiemelt célhoz, hogy 20 millió embert emeljen ki a szegénységből és a társadalmi kirekesztésből. A felnőttek képzettségi szintjének javítása javítja a foglalkoztatáshoz való hozzáférést.” Majd azzal folytatja, hogy „a tanulásban való részvétel pozitív hatással van a szélesebb társadalmi előnyökre is, mint például az egészségesebb életmód, a közösségi feszültség csökkenése és a jólét megtapasztalása. A felnőttkori tanulási infrastruktúrába való beruházás további előnye a

fenntartható növekedés ösztönzésének. Ugyanakkor szükség van a befektetések megtérülési rátájára vonatkozó jobb tájékoztatásra.” (Financing Adult Learning 2013:4)

Arra a kérdésre, hogy hogyan lehet a felnőttkori tanulásba befektetni, azt a választ adja, hogy a stabil és fenntartható fejlődésre vonatkozó prioritásokra kell összpontosítani. Kiemeli a kormány által támogatott minőségbiztosítási rendszerek fontosságát és a fogyasztók védelmét. Továbbá azt hangsúlyozza, hogy költség-haszon elemzéssel valamint a gazdasági és társadalmi előnyök felismerésével kell javítani a felnőttképzésbe történő befektetések hatékonyságát. (Financing Adult Learning 2013: 4)

Arra a kérdésre is keresi a választ az anyag, hogy ki fizesse a felnőttkori tanulást. A válaszban azt hangsúlyozza, hogy egyensúlyt kell teremteni

- a kormány,
- a munkaadók,
- az egyének és
- más érdekeltek – köztük a civil társadalmi szervezetek – finanszírozásának felelősségvállalásában annak érdekében, hogy elegendő befektetést biztosítsanak a felnőttoktatásba.

A kormánynak fontos szerepe van a hátrányos helyzetű csoportok finanszírozásában és a piaci hiányosságok korrigálásában.

A munkáltatók és magánszemélyek a saját észlelt költségeik és előnyeik alapján végeznek beruházásokat.

A költségmegosztás, amely az előnyöket tükrözi, stabilabb és fenntarthatóbb finanszírozási környezetet eredményezhet. (Im.: 4.p.)

Az anyag kitér a finanszírozás hogyanjára és eszközeire is.

Megállapítja, hogy „a kezdeti oktatás után a tanulásban való részvétel aránya gyorsan csökken, és a további részvétel jóval magasabb azok között, akik már részesültek a magasabb szintű oktatásban.” Míg a magas szintű és középszintű készségekkel rendelkezők felkészítése fontos a gazdasági fejlődéshez, ugyanakkor azok képzésére is szükség van, akik alacsonyabb készségekkel bírnak a munkaerőpiacra való belépésre, maradásra vagy a munkaerőpiacon való visszatérésre. A szélesebb társadalmi fejlesztési célok megkövetelik az egész életen át tartó tanulás megközelítést is. Ezért különleges "kísérő intézkedésekre" lehet szükség a kiemelt fontosságú csoportok elköteleződésének és sikeres teljesítésének ösztönzésére, különösen azok számára, akik korábban nem vettek részt a felnőttképzésben. Ezek az intézkedések magukban foglalják a figyelemfelkeltést, az átfogó útmutatást és a megfizethető gyermekgondozás szükségességét.(Im.: 5p.)

Az anyag rámutat, hogy a különböző nemzeti gyakorlatokat áttekintve a finanszírozási eszközök széles skálája létezik. Az adott finanszírozási eszköz kiválasztásánál azt kell szem előtt tartani, hogy, milyen hatással van a tanulók hozzáférésére, a szolgáltatók fenntarthatóságára és az esetleges költséghatékonyságra is.(Im.: 5p)

Az szakértői anyag kulcsüzeneteket fogalmaz meg, amelyek közül itt csak a témánkhoz szorosabban kapcsolódóakat említem meg:

- A felnőttkori tanulásba történő befektetés a jobb készségek és kompetenciák fejlesztése révén egy igazságosabb, koherens, fenntartható és versenyképesebb Európát teremt.
- A jól és hatékonyan szervezett felnőttkori tanulás megtérülés mértéke ugyanolyan magas, mint az alapfokú oktatásban való beruházásoké, és fel kell ismerni, hogy ez része az egész életen át tartó tanulásba történő kiegyensúlyozott, átfogó befektetésnek.
- Az új felnőttkori tanulási módszerek¹⁵¹ megfelelő használata javíthatja a felnőttkori tanulás gazdaságosságát, hatékonyságát és elérését.

¹⁵¹ Mint például a nyitott oktatás, a tömeges on-line nyitott tanfolyamok és az e-learning.

- A szociális partnerségek elősegíthetik a költségmegosztó mechanizmusok alkalmazását a munkáltatók és az egyének között, felismerve hogyan lehet egyenlően megosztani a pénzügyi és nem pénzügyi terheket és előnyöket.
- A kormányok olyan politikai környezetet, jogi kereteket és ösztönzőket biztosítsanak, amelyek bátorítják és lehetővé teszik a munkáltatók, az egyének és a civil társadalmi szervezetek számára, hogy hozzájáruljanak a felnőttkori tanulás finanszírozásához.
- A felnőttoktatással és - ellátással foglalkozó közoktatási és szakoktatási és képzési infrastruktúra közös felhasználása csökkentheti a felnőttkori tanulás költségeit, és ágazatokon átnyúló szinergiákat és költségmegtakarítást eredményezhet az oktatásban és a képzésben.
- Az értékelés és ellenőrzés lehetővé teszi az egyedi finanszírozási eszközök hozzáadott értékének és költséghatékonyságának azonosítását. (Im.: 6p).

Az anyag hangsúlyozza, hogy a felnőttkori tanulás előnyei és költségei bizonyos helyzetekben egyszerűen kiszámíthatók, de a közpolitikai területeken sok olyan eset van, ahol a költségek és előnyök kevésbé kézzelfoghatóak és nehezebben számszerűsíthetők pénzben. Ehhez kapcsolódóan bemutatja a Financing Adult Learning 2013 tanulmányhoz készült angol szakértői anyag – a korábban látott Mingat-Tan (1996) munkánál egyszerűbben – táblázatát a tanulás hasznairól, szélesebb körű előnyeiről.

4-15. ábra: A tanulás szélesebb körű előnyei

	Magán	Közösség
Pénzügyi	• Növekvő jövedelem és gazdagság • Növelt termelékenység és jövedelmezőség	• Az adóbevételek növekedése • Megnövekedett foglalkoztatás • Csökkentett egészségügyi költségek • Csökkentett bűnözés
Nem pénzügyi	• Jobb egészségügyi állapot • Nagyobb életviteli elégedettség • Az egyéni jólét növelése	• Társadalmi tőke • A társadalmi kohézió • Szociális bizalom • Jól működő demokrácia • Politikai stabilitás • A gyermekszegénység csökkenése

Forrás Financing Adult Learning 2013:20

A fentiekhez hozzátartozik, hogy a felnőttképzés megtérülésével foglalkozó tanulmányok nagyobbik része alapvetően a munkahelyi képzésekre illetve az alacsony iskolázottságúak felnőttképzési részvételére koncentrál, s állapít meg jelentős megtérülést. Például Hanushek és szerzőtársai 23 országra kiterjedő elemzése azt igazolta, hogy a számolási készségek egy standard szintjének elérést célzó képzések az idősebb munkavállalók körében 18%-kal növelték a bért. (Hanushek et al. 2015). De pl. az UNESCO 2009. évi tanulmánya is alacsony iskolázottságúak képzésének magas megtérülését emeli ki elsősorban.

Azonban több elemzés is szélesebb megközelítésben vizsgálja kérdést. A London School of Economics tanulmánya például megállapítja, hogy az egész életen át tartó tanulás bármely formájához való visszatérés elemzése azt sugallja, hogy a férfiak és a nők szempontjából jelentős pozitív hozamok vannak. A hatás nagysága mindkét nem esetében hasonló: a férfiak és a nők óránkénti jövedelme 20%-kal növekszik 10 évvel az egész életen át tartó tanulás végzettségének megszerzése után. (Blanden et al 2009) Az Egyesült Királyságra kiterjedő közelmúltbeli elemzés szerint a 30 évesnél idősebbek felsőfokú üzleti valamint műszaki jellegű képzésének becsült megtérülési rátája – jól lehet alacsonyabb, mint a fiatalabbaké, de pozitív - 4-6% körül van. (Bhutoria, A. 2016)

Jelen sorok írója is végzett számításokat az iskolarendszerű felnőttképzés megtérülését vizsgálva, a felnővekvő nemzedék oktatási megtérülési rátáinál magasabb megtérülést mutatott ki, (államilag finanszírozott képzés esetében, elhanyagolt lemorzsolódással). (Polónyi 2004). Ez tulajdonképpen logikus is tűnik, hiszen a felnőttképzés esetében a kieső kereset, amely a ráfordítás egyik legnagyobb tétele, jelentősen kisebb, hiszen a felnőttképzési programok általában lényegesen intenzívebbek. Ugyanakkor a magasabb lemorzsolódás és a magasabb tandíj sokat ront a megtérülésen. Nyilván ebből adódik, hogy egy walesi elemzés azt állapítja meg, hogy ha az idősebb munkavállalók magasabb szintű képesítést szereznek – például a felsőoktatásban –, a megtérülés alacsonyabb, mint a fiatalabb munkavállalók esetében, azért, mert az oktatásban való részvételük alternatív költségei általában magasabbak, és megnövekedett jövedelmük kevésbé biztos (Connolly et al.2008).

A viták ellenére leszögezhetjük, hogy a felnőttképzés – bár vélhetőleg alacsonyabb mértékben, mint a fiatal nemzedéké, de – rentábilis befektetés.

4.4.2. felnőttképzés finanszírozási mechanizmusai

A felnőttképzés állami kondicionálásának mechanizmusai igen sokfélék lehetnek.

A felnőttképzés két szereplőnek okoz költségeket, - amelyeket a finanszírozási rendszer valamilyen formában kompenzálhat - az oktatásban résztvevő egyénnek, és az oktatásban résztvevő egyén munkaadójának.

1.) A folyamatos és felnőttképzésben résztvevők képzéssel kapcsolatos költségeinek részbeni állami átvállalásának a gazdaságpolitikai alapja az a megközelítés lehet, hogy a folyamatos és felnőttképzés hosszabb távon csökkenti a munkanélküliséget és így csökkenti a kormányzat munkanélküliséggel és a szociális ellátással kapcsolatos kiadásait, költségeit, továbbá hozzájárul a gazdaság teljesítményének, a GDP-nek a növeléséhez. A képzettség növekedésének az egészségesebb életmódra való hosszú távú hatása következtében ugyancsak számítani lehet az egészségügyi kiadások csökkenésére. Azzal, hogy ezzel hosszabb távon hozzájárul a GDP növeléséhez és az adóterhek csökkentésének lehetőségéhez, végül is minden adófizető polgár érdeke az, hogy mai adóbefizetéseiből a folyamatos és felnőttképzésre az állam áldozzon. A felnőttképzésben résztvevők költségeinek részbeni állami átvállalására - tehát a finanszírozás módszerének - alapvetően két fajtája van: a közvetlen és a közvetett finanszírozás.

1.1.) A közvetlen finanszírozás azt jelenti, hogy a finanszírozás címzettje az oktatási intézmény, szervezet, az oktatási szolgáltató vagy annak fenntartója. A finanszírozás formája lehet pénz, vagy adókedvezmény. Amennyiben a közvetlen finanszírozás pénz formájában történik, a leggyakoribb finanszírozási formák a következők:

- Az egyik az intézményfinanszírozás,
- a másik forma a normatív finanszírozás, (amiket korábban már tárgyaltunk).
- Egy további lehetőség a versenypályázati projekt finanszírozás, amely lényegében valamennyi fenti módszerrel együtt előfordul, mint második, vagy többedik finanszírozási csatorna. Alapvetően a kutatás-, fejlesztés-, valamint speciális feladatok finanszírozásának meghatározó módszere.
- És végül lehet megrendeléssel –árversenyben –történő finanszírozás, amikor valamely megrendelő (pl. az állam, vagy valamely vállalat, ill. piaci szereplő) egy képzést, vagy kutatást, fejlesztést árajánlatkéréssel, a szolgáltatók (felsőoktatási intézmények) versenyeztetése után kialakult áron szerződésben rendel meg. A Munkaerőpiaci Alapból történő képzés-finanszírozás meghatározóan ebben a formában történik ma nálunk.

A közvetlen finanszírozás egy további formája az adókedvezmény lehet, amikor az oktatási szolgáltató oktatási tevékenységből származó bevétele illetve eredménye után adókedvezményt, vagy adómentességet kap. Ez a finanszírozási forma az oktatási szolgáltatást igénybevevők számára valamivel alacsonyabb árakat eredményez, de alapvető célja nem is ez, hanem inkább a szolgáltatók számának, fejlődésének előmozdítása.

A közvetlen – pénzbeli – finanszírozás esetében a finanszírozásnak általában kell legyen néhány alapvető feltétele:

- Az első ilyen az oktatási szolgáltató akkreditációja, vagy valamilyen (pl. a korábbi oktatási programjainak mutatói alapján végzett) minősítése.
- A másik, a képzési program akkreditációja, valamint standardizálása vagy kreditálhatósága.
- Egy további feltétel a finanszírozásba történő befogadás (az árversenyben való megfelelés).
- A fentiek mellett több további feltétel is megfogalmazható, pl. fontos követelmény, hogy alapvetően a munkaidő kímélő oktatási programok, és képzési formák jussanak támogatáshoz. Továbbá az is fontos, hogy a támogatást csak a sikeresen végzettek száma után járjon (ami azt is fontossá teszi, hogy a vizsgarendszer az oktatási szolgáltatóktól független legyen).

1.2.) A másik támogatási módszer a közvetett finanszírozás. Ez azt jelenti, hogy a finanszírozás címzettje nem az oktatási szolgáltató, hanem az oktatási szolgáltatás igénybe vevője. Az oktatásban résztvevő ez esetben teljes tandíjat fizet, azonban költségeit részben, vagy egészben valamilyen formában kompenzálják. A kompenzálásnak több formája lehet:

- A legismertebb és legáltalánosabb az ösztöndíj, amikor az oktatásban résztvevő oktatással kapcsolatos kiadásainak részbeni, vagy teljes fedezetére pénzbeli támogatásban részesül.
- A másik, a voucher (az állam által kibocsátott oktatási utalvány), amellyel azután a hallgató a tandíját fizeti.
- Egy másik, viszonylag közismert módszer a hallgatói hitelek rendszere.
- A felnőttképzésben viszonylag széles körben alkalmazott megoldás a tanulók oktatási kiadásainak kompenzálására a tandíj, illetve egyéb oktatási kiadások személyi jövedelemadóban történő kedvezményezése, – amely alapvetően akkor alkalmazható, ha a tanuló rendelkezik olyan jövedelemmel, amelynek adózása során a kedvezmény realizálható személyi jövedelemadó kedvezmény – tehát a munkanélküliek, inaktívak és hátrányos helyzetű rétegek esetében nem megfelelő megoldás.

A közvetett finanszírozás egyik előnye az, hogy költségmegtakarítással jár, miután nem az adókon keresztül történik a pénzfolyósítás. A másik előnye, hogy ösztönözni fogja az egyéni tehervállalást. Legfontosabb előnye azonban az, hogy az oktatási szolgáltatók között verseny alakul ki, ami mind a minőséget, mind a hatékonyságot előmozdítja.

2.) A felnőttképzéssel kapcsolatos költségek egy jelentős része a munkáltatónál jelentkezik (elsősorban mint a képzésen résztvevő alkalmazott helyettesítési költsége). A felnőttképzésben résztvevő foglalkoztatottak munkáltatóinak a képzéssel kapcsolatos költségeit könnyítő állami politikának a gazdaságpolitikai alapja a már korábban említett okokra épülhet. A megközelítés itt kiegészülhet azzal is, hogy a felnőttképzés érdeke a munkáltatónak is. Ez a megközelítés elvileg költségmegosztást indokol az állam és a munkáltatók között a továbbképzés költségeinek viselésében. A munkáltató érdekeltsége csak a speciális – azaz csak a saját vállalatnál hasznosuló – képzesek költségvállalásában van, s ott is csak korlátozottan. Ezért a

képzés kiterjesztéséhez nélkülözhetetlen az állam olyan szerepvállalása, amely a munkáltatóktól átvállal terheket az alkalmazottaik képzésével kapcsolatban a vállalatoknál felmerülő költségekből. Ennek legkézenfekvőbb formája egy olyan állami adópolitika, amely adókedvezményt biztosít a munkáltatók számára az oktatásban résztvevő alkalmazottaik száma alapján. Itt is célszerű néhány a minőséget és a hatékonyságot biztosító megszorítás. Például csak az államilag akkreditált képzési programokon sikeresen végzett alkalmazottak utáni adókedvezmény biztosítása. Az adókedvezmény megvalósítására több lehetőség is van, pl. az államilag elismert szakképzésben sikeresen végzett saját foglalkoztatottak után igénybe vehető meghatározott összegű visszaigénylés, vagy befizetési könnyítés (pl. a Munkaerőpiaci Alapból, ill. Alapba), mind a nyereségadó alapjának csökkentése.

4.5.A finanszírozás sokszínűsége és a tapasztalatok adaptálhatósága

Bruce D. Johnston írja – igaz hogy a felsőoktatás finanszírozásának nemzetközi gyakorlatáról – de lényegében minden képzési szintre igaz, hogy egy ország oktatási rendszerének finanszírozását az adott nemzet történelme, gazdasági fejlettségi szintje, népessége, demográfiai jellemzői, a társadalmi rétegződés mértéke és természete, politikai rendszere, és az uralkodó ideológiák határozzák meg. Hozzáteszi azt is, hogy ami egyik országban működik, és úgy tűnik, hogy megoldja a problémákat, az lehet teljesen hatástalan, vagy akár kontraproduktív lehet egy másik országban (Johnstone 2015).

4.6. Kérdések, feladatok

Vizsgálja meg a fejlett országok oktatási ráfordításainak terjedelmét a GDP-hez viszonyítva, s helyezze el Magyarországot ezek rangsorában!

Elemezze a különböző országokban a diplomás bérelőny alakulását!

Vizsgálja meg az oktatás egyéni költségeinek megtérülési rátájának alakulását a fejlett országokban!

Elemezze Magyarországon a különböző iskolázottságú munkaerő-foglalkoztatási és munkanélküliségi rátáját!

Vizsgálja meg a fejlett országokban az iskolázottság és a foglalkoztatottság, ill. munkanélküliség kapcsolatát

Vizsgálja meg a születéskor várható élettartam regionális alakulását Magyarországon!

Vizsgálja meg a születéskor várható élettartam és az iskolázottság kapcsolatát a fejlett országokban!

Elemezze az oktatás közösségi költségei megtérülési rátájának alakulását a fejlett országokban!

Elemezze a hazai közoktatás rendszer fenntartói szerkezetét az egyes fenntartókhoz tartozó intézmények tanulóinak létszáma alapján – az általános iskolák, a gimnáziumok, és a szakképző iskolák esetében – a 90-es évektől napjainkig!

Elemezze a hazai felsőoktatási intézmények fenntartói szerkezetét az egyes fenntartókhoz tartozó intézmények tanulóinak létszáma és az intézmények, karok száma alapján!

Elemezze a közoktatásban és a felsőoktatásban az állami és a magán ráfordítások arányát a különböző országokban!

Vizsgálja meg a hazai oktatási kiadások szintjét nemzetközi összehasonlításban!

Elemezze a hazai közoktatás költségvetési kiadásainak alakulását!

Elemezze a hazai közoktatás és szakképzés iskoláinak fenntartói szerkezet-alakulását!

Elemezze a magyar felsőoktatás kormányzati támogatásának szintjét nemzetközi összehasonlításban!

Hogyan aránylik egymáshoz a felnővekvő nemzedék és a felnőttek képzésének megtérülési rátája?

Milyen finanszírozási módszerei vannak a felnőttképzésnek?

Mennyire adaptálható egy ország oktatási rendszerének finanszírozása egy másikra?

4.7. Hivatkozások

- Altbach, Ph. G. – L. Reisberg - L.E. Rumble (2009): Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. A Report Prepared for the UNESCO 2009. World Conference on Higher Education. http://www.cep.edu.rs/public/Altbach,_Reisberg,_Rumbley_Tracking_an_Academic_Revolution,_UNESCO_2009.pdf (Letöltés: 2018.12. 10.)
- ÁSZ (2002): Jelentés az általános iskolai oktatás minőségének javítását szolgáló intézkedések ellenőrzésének tapasztalatairól. 2002. június, Állami Számvevőszék.
- Atkinson, G. B. J. (1988): Újabb fejlemények az oktatás finanszírozásában. Oktatásfinanszírozás. (Szerk.: Semjén A - Lukács P.) Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Barizsné Hadházi E. - Polónyi I. (2004): Felnőttképzés, vállalati képzés. Debreceni Egyetem – Közgazdaságtudományi Kar, Debrecen.
- Barr, N. (2012): A felsőoktatás finanszírozása. *Felsőoktatási Műhely*, 1. sz. pp. 39-70 https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/felsooktatasiaruhely/FeMu/2012_1/FEM_2012_1_39-70.pdf (Letöltés: 2018.12. 15.)
- Barron, J. M. – M. C. Berger – D. Black (1997): *On-the-Job Training*. Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Becker, G. (1975): *Human Capital*. The University of Chicago Press, 1975. Chicago.
- Berlinger E (2003): Jövedelemarányos visszafizetésen alapuló hallgatói hitelrendszerek. PhD értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
- Bhutoria, A. (2016): Economic Returns to Education in the United Kingdom. Foresight Government Office for Science. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/593895/Economic_Returns_To_Education_-_final.pdf
- Blanden, J. – F. Buscha – P. Sturgis – P. Urwin (2010): Measuring the Returns to Lifelong Learning. *Centre for the Economics of Education*, London School of Economics. London.
- Booth, A. L. – M. L. Bryan (2002): Who Pays for General Training? New Evidence for British Men and Women Discussion Paper Series. Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor, April. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.644.6899&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés: 2012.12. 15.)
- Claeys-Kulik, A. L. – Th. Estermann (2015): Define Thematic Report: Performance-Based Funding of Universities in Europe, European University Association, Brussels. <https://www.eua.eu/downloads/publications/define%20thematic%20report%20performance-based%20funding%20of%20universities%20in%20europe.pdf> (Letöltés: 2016. 10.)
- Connolly M. – G. Rees – C. Furlong (2008): Research & Development informing policy and practice in adult learning. The Wider Benefits of Adult Learning NIACE. http://www.assembly.wales/NAfW%20Documents/fin_3_-fhe-05_-niace_the_national_institute_of_adult_continuing_education_dysgu_cymru_-_annex.pdf%20-%2028012010/fin_3_-fhe-05_-niace_the_national_institute_of_adult_continuing_education_dysgu_cymru_-_annex-English.pdf (Letöltés: 2019. 08. 21.)
- Coombs, Ph. H.(1971): *Az oktatás világválsága. Rendszerelemzés*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Czike K – Kuti É. (2006): *Önkéntesség, jótékonyság, társadalmi integráció. Nonprofit Kutatócsoport és önkéntes központ alapítvány*. Budapest. http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/NP_14_1.pdf (Letöltés: 2015.12.18.)
- Education at a Glance* 1997, 2000, 2005, 2017. OECD 1997, 2000, 2005, 2017.
- Education Policy Analysis* 1997. OECD 1997.

- Financing Adult Learning. Final Report. Thematic Working Group, Brussels, 2013.
https://www.hm.ee/sites/default/files/thematic_wg_financing_report.pdf (Letöltés: 2017. 01.05.)
- Fox, N. – G. Fieldsend (2018): FinALE “How to Invest”. Financial Indicators for Adult Education. Individual Learning Company. <https://eaea.org/wp-content/uploads/2018/01/FinALE-Indicators-final.pdf> (Letöltés: 2019. 08.05.)
- Friedman, M. - Friedman, R. (1998): Választhatasz szabadon. Akadémia Kiadó, Budapest. *MET Publishing Corp.*, Florida-Budapest.
- Friedman, M. (1996): Kapitalizmus és szabadság. Akadémia Kiadó, Budapest, - MET Publishing Corp., Florida-Budapest.
- Fuller, B. - R. Rubinson (1999a): Az iskolázottság hatása a nemzetgazdaság növekedésére. In.: Oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Halász G. - Lannert J.) Okker Kiadó Kft, Budapest.
- Fuller, B. - R. Rubinson (1999b): Kiterjeszti-e az állam az iskoláztatást? A tapasztalatok áttekintése. In.: Oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Halász G. - Lannert J.) Okker Kiadó Kft, Budapest.
- Global Education Digest 2005. UNESCO 2005.
- Hanushek E. A. – G. Schwerdt – S. Wiederhold – L. Woessmann (2013): Returns to Skills around the World: Evidence from PIAAC Working Paper Bureau of Economic Research. <https://www.nber.org/papers/w19762.pdf> (Letöltés 2019. 08. 15.)
- Heckman J. - D. V. Masterov (2007): The Productivity Argument for Investing in Young Children. In.: *Review of Agricultural Economics*. 3. sz. pp. 446–493. http://jenni.uchicago.edu/papers/Heckman_Masterov_RAE_2007_v29_n3.pdf (Letöltés: 2017. 01.05.)
- Heckman, J. (2011): The American Family in Black & White: A Post-Racial Strategy for Improving Skills to Promote Equality. In.: *Dædalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*. 2. sz. pp. 70-89. http://jenni.uchicago.edu/papers/Heckman_2011_Daedalus_v140_n2.pdf (Letöltés: 2017. 01.08.)
- Hill, K. – D. Hoffman – T. R. Rex (2005): *The Value Of Higher Education: Individual And Societal Benefit. (With Special Consideration for the State of Arizona.)* Arizona State University, October. <https://www.asu.edu/president/p3/Reports/EdValue.pdf> (Letöltés: 2015. 12.15.)
- Hirschman, A, O. (2000): *Versengő nézetek a piaci társadalomról.* És egyéb újkeletű írások. József Tankönyvek, Budapest.
- Hirschman, A., O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Johnstone, D. B. (2015): Financing Higher Education: Worldwide Perspectives and Policy Options. THF Working Papers. Series No.6 The Head Foundation. http://www.headfoundation.org/papers/2015_65_Financing_H_Ed_WW_Perspectives_and_policy_options.pdf (Letöltés: 2019.01.29.)
- Laghi, C. (1997): A Katolikus Nevelés Kongregációja (1997): A katolikus iskola a harmadik évezred küszöbén. (A Szemináriumok és az Oktatási Intézmények számára.) 1997. december 28. Róma. <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=137> (Letöltés: 2015.12.12.)
- Lazear E. P. (2006): *A humán erőforrások közgazdaságtana vállalati vezetők részére.* Nemzeti tankönyvkiadó. Budapest.
- Lergetporer, Ph.- L. Woessmann (2019): The political economy of higher education finance: how information and design affect public preferences for tuition. CESifo Working Papers. https://www.cesifo.org/DocDL/cesifo1_wp7536.pdf (Letöltés: 2019. 05. 20.)

- Lockyer, K. - J. Gordon (2000) *Projektmenedzsment és hálós tervezési technikák*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Loewenstein, M.A. - J. R. Spletzer (1998): Dividing the Costs and Returns to General Training. *Journal of Labor Economics*, 1998, vol. 16, issue 1, pp.142-171.
- Majer B. (2002): A magyar hallgatói hitelrendszer. Elméleti szempontok és nemzetközi összehasonlítás. *Közgazdasági Szemle* XLIX. évf., július–augusztus, pp. 641–663.
- Mandl, U. – A. Dierx – F. Ilzkovitz (2008): The Effectiveness and Efficiency of Public Spending. European Communities, Brussels. https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication11902_en.pdf (Letöltés: 2018. 05.04.)
- McDaniel, O., C. (1997): The Effects of Government Policies on Higher Education in Search of Alternative Steering Methods. VUDA's, Gravenhagen.
- Mingat, A. - J-P. Tan (1996): The Full Social Returns to Education: Estimates Based on Countries' Economic Growth Performance. World Bank, Washington. http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079934475/547667-1135281504040/Tan_sror.doc (Letöltés: 2017. 01.09.)
- Nagy P.T. (2004): Az alternativitás formái a magyar oktatástörténetben. *Educatio*, 1. sz.
- Nemeskéri, Gy. (2002): A képzés, mint az emberi erőforrás fejlesztésének kiemelt eleme. *Humánpolitikai Szemle*, Január.
- Nemzetközi Statisztikai Évkönyv KSH Budapest, 1985.
- OECD (2017): *The Funding of School Education: Connecting Resources and Learning*. OECD Publishing, Paris.
- Osborne, D. – Gaebler, T. (1994): *Új utak a közigazgatásban*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- P. Kiss G. (2003): Fiskális transzparencia – jelzőszámok nélkül? In: Botos K. (szerk.) (2003): *Pénzügypolitika az ezredfordulón*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. JATEPress, Szeged.
- Pete P. (1997): Az államháztartás feladatfinanszírozáson alapuló modellje. *Közgazdasági Szemle*, 2.sz. pp.150-164.
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest.
- Polónyi I. (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Polónyi I. (2004): *A felnőttképzés megtérülési mutatói*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest.
- Polónyi, I. (2019): Oktatás és gazdasági fejlődés I.-II. *Köz-gazdaság* XIII.: 2018/4 pp. 25-38., 14 p. (2019) ill. II. rész megjelenés alatt.
- Pranevičienė, B. – A. Pūraitė – V. Vasiliauskienė – Ž. Simanavičienė (2017): Comparative Analysis of Financing Models of Higher Education. SOCIETY. INTEGRATION. EDUCATION. Proceedings of the International Scientific Conference. Volume IV, May 26th-27th, pp.330-341 journals.ru.lv/index.php/SIE/article/download/2315/2451 (Letöltés: 2018.12.10.)
- Pusztai G. (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rohayati, M.I. – Y. Najdi - J. C. Williamson (2016): Philanthropic Fundraising of Higher Education Institutions: A Review of the Malaysian and Australian Perspectives. *MDPI*. <https://www.mdpi.com/2071-1050/8/6/541/pdf> (Letöltés: 2019.02.10.)
- Schultz, Th., W.(1983): *Beruházások az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Semjén A. (1997): Állami szerepvállalás és finanszírozás a közoktatásban: merre tovább? *Új Pedagógiai Szemle*, 2. sz. pp. 17-31.
- SuliNova (2006): *Kistélepülések kisiskolái. Az Oktatáspolitikai Elemzések Központja nyilvános közpolitikai elemzése*. SuliNova Kht., Budapest.

- Tomasz G. (2006): Oktatási intézmények a magánszférában. *I.-II. Tani-tani*. <http://www.tani-tani.info/084tomasz> valamint <http://www.tani-tani.info/091tomasz> (Letöltés: 2017. 10. 14.)
- Urahn S. K. - P. Conroy (2015): *Federal and State Funding of Higher Education. A changing landscape*. PEW. https://www.pewtrusts.org/-/media/assets/2015/06/federal_state_funding_higher_education_final.pdf (Letöltés: 2017. 01.17.)
- Varga J. (1998.): *Oktatás-gazdaságtan*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Várhegyi Gy. (1992): Magániskolák. *Educatio*, 2. sz.

BEFEJEZÉSÜL

Befejezésül abban bízunk, hogy sikerült áttekintést adni az emberi erőforrás szerepéről és fejlesztésének legfontosabb kérdéseiről.

Egy idézettel zárjuk a könyvet.

Ezt már egyszer leírtuk az elméleteknél, de a gondolat jelentősége miatt érdemes még egyszer átgondolni, amit Theodore W. Schultz írt:

"A mi gazdasági rendszerünk legmegkülönböztetőbb vonása az emberi tőke növekedése. Enélkül csak kemény kézi munka és szegénység lenne, kivéve azt, akinek a tulajdonából van bevétele." (Schultz 1993)

2019.

ADATBÁZISOK

Néhány fontos magyar statisztikai adatforrás:

https://www.oktatas.hu/felsooktatas/kozerdeku_adatok/felsooktatasi_adatok_kozzetetele/felsooktatasi_statistikak

(Oktatási Hivatal honlapján elérhető statisztikák: érettségi, nyelvvizsga stb.)

http://www.kir.hu/kir_stat/

KSH honlapján elérhető statisztikák

<https://www.ksh.hu/stadat>

<http://statinfo.ksh.hu/Stainfo/themeSelector.jsp?&lang=hu>

<https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>

https://www.ksh.hu/nemzetkozi_adatok_adatok

Felvételi statisztikák:

https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statistikak/elmult_evek

Munkaügyi statisztikák:

https://nfsz.munka.hu/Lapok/full_afsz_kozos_statistika.aspx

https://nfsz.munka.hu/Lapok/full_afsz_kozos_statistika/full_afsz_egyeni_berek_es_keresetek_statistikaja/afsz_stat_idosorok.aspx

Néhány nemzetközi adatforrás:

<http://data.uis.unesco.org/Index.aspx?queryid=120>

<http://hdr.undp.org/en/data>

<https://esa.un.org/unpd/wpp/>

http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487

<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ANHRS>

<http://www.ilo.org/ilostat/>

<http://databank.worldbank.org/data/>

<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&Topic=4>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/new-eurydice-website_en

<https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/>

<http://www.barrolee.com/>

<https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018>

<http://dataexplorer.wittgensteincentre.org/wcde-v2/>

ÁBRAJEGYZÉK

1-1. ÁBRA: AUSZTRIA, NÉMETORSZÁG, MAGYARORSZÁG ÉS AZ USA EGY FŐRE JUTÓ GDP-JÉNEK ALAKULÁSA 1800-2010.....	7
1-2. ÁBRA: AZ EMBERI ERŐFORRÁS FEJLŐDÉSÉT MEGHATÁROZÓ SZAKPOLITIKÁK	12
1-3. ÁBRA: A HUMAN DEVELOPMENT INDEX KISZÁMÍTÁSI SÉMÁJA	16
2-1. ÁBRA: KULTURÁLIS MEZŐRE JELLEMZŐ TŐKEFORMÁK ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRA MŰKÖDÉSI MODELLJE..	26
2-2. ÁBRA: SPONTÁN (VAGY ÖNKIIGAZÍTÓ, ILL. PIACI) REND 10 ELEMMELE	37
2-3. ÁBRA: AUTORITÁS (VAGY KORPORATÍV, ILL. KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSÚ) 10 ELEMMELE.....	37
2-4. ÁBRA: A 25-64 ÉVES DIPLOMÁSOK KÖZÜL A DIPLOMÁT IGÉNYLŐ MUNKAKÖRÖKBEN DOLGOZÓK ARÁNYA (2007)	42
2-5. ÁBRA: A 25-64 ÉVES KÖZÖTT A DIPLOMÁSOK ARÁNYA, S AZOKNAK A KÖZÉPFOKÚAKHOZ VISZONYÍTOTT BÉRELŐNYE (2005–2007).....	43
3-1. ÁBRA: FOGLALKOZTATOTT, MUNKANÉLKÜLI ÉS FOGLALKOZTATÁSON KÍVÜLIEK MEGHATÁROZÁSA.....	56
3-2. ÁBRA: A FOGLALKOZTATÁS ÉS MUNKANÉLKÜLISÉG VIZSGÁLATÁBAN ALKALMAZOTT NÉPESSÉGCATEGÓRIÁK	57
3-3. ÁBRA: A LAKOSSÁG MUNKAERŐ-PIACI STÁTUSZ SZERINT.....	58
3-4. ÁBRA: A MUNKAERŐPIAC ÁLLOMÁNY MODELLJE	58
3-5. ÁBRA: MUNKAERŐ-KÍNÁLAT ÉS KERESLET HATÁSA A BÉRRE	62
3-6. ÁBRA: MUNKAERŐ-PIACI EGYENSÚLY	63
3-7. ÁBRA: 49 FEJLETT ORSZÁG ÉVI ÁTLAGOS GDP/FŐ ÉS ÁTLAGOS TERMÉKENYSÉGI RÁTÁJÁNAK KAPCSOLATA 1960-2017.....	74
3-8. ÁBRA: AZ ÉLVESZÜLETÉSEK SZÁMA ÉS A TELJES TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON 1990-2018	75
3-9. ÁBRA: 49 FEJLETT ORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG SZÜLETÉSKOR VÁRHATÓ ÉLETTARTAMÁNAK ALAKULÁSA 1950-2020.....	81
3-10. ÁBRA: AZ EZER FÉRFIRA JUTÓ NŐK SZÁMA MAGYARORSZÁGON 1870-2020	86
3-11. ÁBRA: MAGYARORSZÁG KORFÁJA 1870-BEN, 1920-BAN, 1970-BEN ÉS 2020-BAN	88
3-12. ÁBRA: MAGYARORSZÁGON TARTÓZKODÓ ROMÁN, SZERB, UKRÁN ÉS SZLOVÁK ÁLLAMPOLGÁROK SZÁMA .	94
3-13. ÁBRA: A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET ELMÉLET.....	96
3-14. ÁBRA: A FÉRFIAK ÉS A NŐK MUNKAERŐ-PIACI RÉSZVÉTELÉNEK ALAKULÁSA A FEJLETT ORSZÁGOKBAN 1970-2012.....	100
3-15. ÁBRA: A FÉRFIAK ÉS A NŐK MUNKAERŐ-PIACI RÉSZVÉTELÉNEK ALAKULÁSA A FEJLETT ORSZÁGOKBAN AZ EGY FŐRE JUTÓ GDP FÜGGVÉNYÉBEN 1970-2012.....	100
3-16. ÁBRA: NŐK GAZDASÁGI AKTIVITÁS KORCSOPORTOK SZERINT 1910-1994	101
3-17. ÁBRA: FÉRFIAK GAZDASÁGI AKTIVITÁS KORCSOPORTOK SZERINT 1910-1994.....	102
3-18. ÁBRA: A KÜLÖNBÖZŐ NŐI KORCSOPORTOK GAZDASÁGI AKTIVITÁSÁNAK ALAKULÁSA AZ EU ORSZÁGOKBAN (EU ORSZÁGÁTLAG) 1995-2018.....	103
3-19. ÁBRA: A KÜLÖNBÖZŐ FÉRFI KORCSOPORTOK GAZDASÁGI AKTIVITÁSÁNAK ALAKULÁSA AZ EU ORSZÁGOKBAN (EU ORSZÁGÁTLAG) 1995-2018.....	103
3-20. ÁBRA: A 25-54 ÉVES FÉRFIAK GAZDASÁGI AKTIVITÁSÁNAK ALAKULÁSA AZ EU KÜLÖNBÖZŐ ORSZÁG-CSOPORTJAIBAN 1995-2018	104
3-21. ÁBRA: A 25-54 ÉVES NŐK GAZDASÁGI AKTIVITÁSÁNAK ALAKULÁSA A KÜLÖNBÖZŐ ORSZÁG-CSOPORTOK ESETÉBEN 1995-2018.....	105
3-22. ÁBRA: A MAGYAR GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS AKTIVITÁS VÁLTOZÁSA 1950-2015.....	106
3-23. ÁBRA: A 15-64 ÉVES FÉRFIAK ÉS NŐK GAZDASÁGI AKTIVITÁSA AZ EGY FŐRE JUTÓ GDP FÜGGVÉNYÉBEN MAGYARORSZÁGON 1950-2015.....	107
3-24. ÁBRA: TÁRSADALMI, GAZDASÁGI FEJLŐDÉS BELL-FÉLE SZAKASZAI MAGYARORSZÁG ESETÉBEN.....	109
3-25. ÁBRA: A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB NÉPESSÉG ÁTLAGOSAN BEFEJEZETT ISKOLAÉVEINEK SZÁMA NAGY ORSZÁGCSOPORTONKÉNT.....	110
3-26. ÁBRA: A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB NÉPESSÉG ÁTLAGOSAN BEFEJEZETT FELSOFOKÚ ISKOLAÉVEINEK SZÁMA NAGY ORSZÁGCSOPORTONKÉNT.....	111
3-27. ÁBRA: A HAZAI 15-74 ÉVES NÉPESSÉG FOGLALKOZTATÁSI RÁTÁJA ISKOLAI VÉGZETTSÉGC SOPORTOK SZERINT 2005-2018.....	113
3-28. ÁBRA: A MUNKANÉLKÜLIEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT 2006-2018.....	114
3-29. ÁBRA: A FOGLALKOZTATOTSÁGI, A MUNKANÉLKÜLI ÉS AZ INAKTIVITÁSI RÁTA MAGYARORSZÁGON ÉS AZ OECD ORSZÁGÁTLAG 2017-BEN	115
4-1. ÁBRA: AZ OKTATÁSI RÁFORDÍTÁSOK 1955-TŐL A GDP ARÁNYÁBAN NÉHÁNY FEJLETT ORSZÁGBAN	122
4-2. ÁBRA: AZ OKTATÁS KÖLTSÉGEI ÉS HASZNAI ÉS AZOK EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI ELHATÁROLÁSA.....	123

4-3. ÁBRA: A SZÜLETÉSKOR VÁRHATÓ ÉLETTARTAM ÉS AZ ISKOLÁZOTTSÁG 2016-BAN NÉHÁNY EURÓPAI ORSZÁGBAN	129
4-4. ÁBRA: A KÖZÖSSÉGI ÉS A MAGÁNKIADÁSOK ARÁNYA A GDP-HEZ KÉPEST A KÖZOKTATÁSBAN ÉS A FELSŐOKTATÁSBAN, 2015-BEN	136
4-5. ÁBRA: AZ OKTATÁSI BEFEKTETÉSEK MEGTÉRÜLÉSÉNEK TERÜLETEI	137
4-6. ÁBRA: A KÉPESSÉGEKBE TÖRTÉNŐ BEFEKTETÉSEK MEGTÉRÜLÉSE	138
4-7. ÁBRA: AZ EGY FŐRE JUTÓ OKTATÁSI KIADÁSOK ÉS A PISA2015 SCIENCE LITERACY ÉRTÉKEK KAPCSOLATA (STANDARDIZÁLT SZÁMOKKAL) – OECD (2017) 1.1 ÁBRÁJA ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS.....	146
4-8. ÁBRA: A KÖZOKTATÁS KIADÁSAI A GDP-HEZ VISZONYÍTVA 1990–2017 KÖZÖTT.....	148
4-9. ÁBRA: AZ ÁLLAMI FINANSZÍROZÁSI MECHANIZMUSOK EGYSZERŰSÍTETT ÁTTEKINTÉSE AZ ÁLLAMI FINANSZÍROZÁSI MECHANIZMUSOK EGYSZERŰSÍTETT ÁTTEKINTÉSE.....	154
4-10. ÁBRA: A FELSŐOKTATÁS FINANSZÍROZÁSI FORMÁK ÁTTEKINTÉSE EURÓPÁBAN.....	154
4-11. ÁBRA: A FELSŐOKTATÁS KÖLTSÉGVETÉSI KIADÁSAI A GDP-HEZ VISZONYÍTVA MAGYARORSZÁGON 1990-2017.....	156
4-12. ÁBRA: A FELSŐOKTATÁSI KIADÁSOK A GDP-HEZ VISZONYÍTVA 2015-BEN.....	156
4-13. ÁBRA: A FELNÖTTKORI TOVÁBBTANULÁS KÖLTSÉG-, KERESET-, ÉS IDŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI.....	163
4-14. ÁBRA AZ OKTATÁSI BEFEKTETÉSEK ÖSSZEGZÉSE	164
4-15. ÁBRA: A TANULÁS SZÉLESEBB KÖRŰ ELŐNYEI.....	166

TÁBLÁZATJEGYZÉK

1-1. TÁBLÁZAT: 2013. ÉVI HUMAN CAPITAL INDEX PILLÉREI ÉS INDIKÁTORAI	13
1-2. TÁBLÁZAT: A 2015. ÉVI HUMAN CAPITAL INDEX PILLÉREI ÉS INDIKÁTORAI	14
1-3. TÁBLÁZAT: HUMAN CAPITAL INDEX 2015 AZ OECD ÉS AZ EU ORSZÁGAI ESETÉBEN	15
1-4. TÁBLÁZAT: HUMAN DEVELOPMENT INDEX (HDI) 1990-2017 KÖZÖTT AZ OECD ORSZÁGAIBAN	17
1-5. TÁBLÁZAT: HUMAN DEVELOPMENT INDEX (HDI) 2015-BEN AZ OECD ÉS AZ EU 28 ORSZÁGAIBAN	18
3-1. TÁBLÁZAT A TELJES TERMÉKENYSÉGI RÁTA 1960-2017 KÖZÖTT A 49 FEJLETT ORSZÁGBAN.....	79
3-2. TÁBLÁZAT: A SZÜLETÉSKOR VÁRHATÓ ÉLETTARTAM A 49 FEJLETT ORSZÁGBAN	84
3-3. TÁBLÁZAT: A LEGGYAKORIBB HALÁLOKOK AZ OECD ORSZÁGOKBAN	85
3-4. TÁBLÁZAT: A NÉPESSÉG VÁLTOZÁSA 2005-2015 (2005=100).....	90
3-5. TÁBLÁZAT: A MIGRÁCIÓ ÉS EMIGRÁCIÓ HATÁSAI	91
3-6. TÁBLÁZAT: AZ EU TAGORSZÁGAIBAN (VALAMINT IZLANDON, NORVÉGIÁBAN, SVÁJCBAN ÉS TÖRÖKORSZÁGBAN) A BEVÁNDORLÓ STOCK (2013)	94
3-7. TÁBLÁZAT: A MAGYAR GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS AKTIVITÁS VÁLTOZÁSA 1950-2015.....	106
3-8. TÁBLÁZAT: EGY LAKOSRA JUTÓ BEFEJEZETT ISKOLAÉVEK SZÁMA MAGYARORSZÁGON	111
3-9. TÁBLÁZAT: A 8 OSZTÁLY VAGY ANNÁL KEVESEBB OSZTÁLYT VÉGZETTEKÉSZ AZ ÉRETTSÉGIZETTEK ARÁNYA A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB NÉPESSÉGBEN	111
3-10. TÁBLÁZAT: EGY AKTÍV KERESŐRE JUTÓ BEFEJEZETT ISKOLAÉVEK SZÁMA MAGYARORSZÁGON	112
3-11. TÁBLÁZAT: A GAZDASÁGILAG AKTÍVAK ISKOLÁZOTTSÁGA MAGYARORSZÁGON.....	112
3-12. TÁBLÁZAT A KORAI ISKOLAEHAGYÓK ARÁNYÁNAK ALAKULÁSA.....	112
3-13. TÁBLÁZAT: A HAZAI MUNKANÉLKÜLISÉGI RÁTA ALAKULÁSA ISKOLAI VÉGZETTSÉGENKÉNT 2006-2018...	114
4-1. TÁBLÁZAT: RELATÍV KERESETEK A KÖZÉPFOKÚ VÉGZETTSÉGŰ FOGLALKOZTATOTTAKHOZ VISZONYÍTVA AZ OECD ORSZÁGOKBAN (2015-BEN)	125
4-2. TÁBLÁZAT: AZ OKTATÁS EGYÉNI KÖLTSÉGEINEK MEGTÉRÜLÉSI RÁTÁI AZ OECD ORSZÁGOKBAN (2015)...	126
4-3. TÁBLÁZAT A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÓ INTÉZETEK BEN FOGVATARTOTTAK ÉS A NÉPESSÉG ISKOLÁZOTTSÁGÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA 2013 ÉS 2017.....	130
4-4. TÁBLÁZAT AZ OKTATÁS KÖZÖSSÉGI KÖLTSÉGEINEK TÁRSADALMI MEGTÉRÜLÉSI RÁTÁI AZ OECD ORSZÁGAIBAN (2015).....	131
4-5. TÁBLÁZAT: A MAGÁNINTÉZMÉNYEK TANULÓINAK ARÁNYA KÜLÖNBÖZŐ OKTATÁSI SZINTEKEN AZ OECD ORSZÁGOKBAN (2015)	134
4-6. TÁBLÁZAT: A KÉPLETSZERINTI FINANSZÍROZÁSOKBAN LEGGYAKRABBAN SZEREPLŐ INDIKÁTOROK.	155
4-7. TÁBLÁZAT: A HAZAI FELSOROKTATÁS HALLGATÓINAK LÉTSZÁMA ÉS MEGOSZLÁSA FINANSZÍROZÁS SZERINT	162

DUPress